

અનુક્રમણિકા

નિવાપાંગલી	સંપાદકો	
સંપાદકાના બે બોલ	"	૧
નીતયાં જળ	ટી. પી. સુચક	૯
ઉદ્ઘાટન પ્રવચન	જીવણલાલ	
	વિકલદાસ મધવાણી	૧૭
સ્વાગત પ્રવચન	ભાનુબહેન કોટેયા	૪૧
આફ્રિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું ઉદ્ઘાટન જ્યોતીન્દ્ર દવે		૪૪
સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી	"	
પ્રમુખનો ઉપસંહાર	"	૫૦
એક ચમત્કાર	પન્નાલાલ પટેલ	૫૪
લેખકનો ધર્મ	પીતાંબર પટેલ	૬૦
સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર	જે. બી. ઓઝા	૧-૧૭
ગુજરાતી કવિતાના અદ્યતન પ્રવાહો હસમુખ દેસાઈ		૨૬
પૂર્વ આફ્રિકામાં ભાષા અને સાહિત્ય કૃત્યચંદ્ર ભાઈચંદ્ર માવાણી		૬૭
પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યનો રમેશભાઈ પટેલ		૭૫
	વિકાસ	
ગુર્જરી ગિરા	શિવાભાઈ એચ. પટેલ	૮૪
હમીયેશન ધ્રાગ્-પુરાણ (૫૯)	પંડિતરાવ રાવલ	૮૮
સ્વદેશ ત્યાગ અને પ્રભુનું તેકું	હીરાભાઈ બાલુભાઈ પટેલ	૧૦૩
સંગીત પ્રણેતા ગાયનાચાર્યો	હરિવલ્લભ આચાર્ય	૧૦૭
સંતો ધન મોહ ત્યાગે (કાવ્ય)	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૧૧૩

વિદેશો પરાયાં વતન પશુ બને છે.(કાવ્ય) હાડન આદ્યમદ	૧૧૫
તું હેયે મારે (,,) ચંદ્રકાંત કરુણાચંદ્ર ભટ્ટ	૧૧૭
સ્વ. કવિવર નાનાલાલને શ્રદ્ધાંજલી ,, જ્યેન્ત ના. કવિ	૧૧૮
કાવ્ય ગાન (,,) નિરંજના દેસાઈ	૧૨૧
એક જ પગલું (,,) યુરુષોત્તમ કરજી બોળણી	૧૨૫
પ્રકૃતિ ધામ (વાર્તા) વનુ શ્રવણ	૧૩૦
કુંવારી વિધવા (,,) રમણીકલાલના. માધવાણી	૧૪૦
મારી રાજનીશી (,,) રતિલાલ ભટ્ટ	૧૫૩
હેતનાં પારખાં (,,) કુ. મધુરી જે. ઠક્કર	૧૫૮
દરેદી (કાવ્ય) ડો. હિંમતલાલ હે. આરતિવા	૧૬૫
ગિરિરાજ કનિયા (,,) રમેશલાલ મ. પટલ	૧૬૭
એક દંતકથા (કાવ્ય) રણછોડભાઈ દેસાઈ	૧૬૯
તને દીડી (,,) પ્રવીણ ભટ્ટ	૧૭૪
પ્રભ (,,) રજનીકાન્ત ભટ્ટ	૧૭૫
વ્યક્તિવિશેષ (અંગ્રેજી) મંત્રીઓ	૧૭૮
આશિકાની તેજછાયા (ચિંતન) દારકીલાલ હે. નંદવાણી	૧૮૦
વનવાસી મંત્રાંશ બળવંત નાયક	૧૮૬
સાંરેલાની અંતિમ ઇચ્છા (વાંતી) રશ્મિ દોશી	૧૯૫
અગ્નિ પરીક્ષા લાનુચંદ્ર ઓ. વ્યાસ	૧૯૯
અધૂરી આશ (વાર્તા) કુ. કોકિલા રૂપારેલીઆ	૨૦૫
શ્રવણની અનંતતા નટવરલાલ હ. ઠાકોર	૨૦૯
ગાંધીનિર્મળ	— ૨૧૦
સંદેશોઆ અને શુભેચ્છાઓ	— ૨૧૫
સંદેશ	— ૨૨૧

સ્વ. શ્રી હવજીલાલ વિકલદાસ મધવાણી

જન્મ : તા. ૨૮-૪-૧૯૧૮

અવસાન : તા. ૪-૧૦-૬૩

નિવાપાંજલિ

જુન નગરની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોડ ઓ જીવલક્ષાલ વિઠલદાસ મધવાણી હરહેમેશ અસ્થાને રહેતા. નાટ્યકલાની કે સાહિત્યની, સંગીતની કે કલાપ્રદર્શનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હોય તેમાં સ્વર્ગસ્થ જીવલક્ષાલ હાજરી આપી ઉદાર હાથે સંભાળન કરી, આવી જીવનને ઉત્તરવેશ અને ઉન્નત બનાવતી પ્રવૃત્તિઓને અનેક વેગ આપતા.

જુન નગરી એટલે ઉદાર અને સખી દિલના મુદસસો જેમાં વસે છે તેવી પૂર્વ આફ્રિકાની અલગાપુરી. એ પુણ્યતીર્થે ન્યાં પુન્ય ગાંધી બાપુનાં અસ્થિ માતા નીલ ગંગાના જોળે પધરાવવામાં આવ્યા હતાં, તે નગરીના જીવલક્ષાલ એક અગ્રગણ્ય ઉલોગપતિ હતા તેટલું જ નહિ પરંતુ લઘ્વપ્રતિષ્ઠ સરકારમૂર્તિ હતા. પ્રભુ પરાયણ, નિર્દોષી અને નિરપેક્ષોએવા શ્રી જીવલક્ષાલે કુન્નવી નામના માટે કદી પરવા કરી નથી કે ખોટી વાલવાલ એલાવવા તેમણે કદી કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરી નહોતી. છતાં કોઈ પણ મંગલકારી પ્રવૃત્તિમાં તન, મન અને ધનથી તેમણે સહકાર આપવામાં પાણું વાળી જોયું નથી.

આવા રોડશ્રી જીવલક્ષાલનું તા. ૪-૧૦-૧૯૬૩ ના રાત્રીનાં અપોરે જમ્યા પછી એકાએક અવસાન થવાથી તેમનાં સમાવહાલાને જ નહિ પણ યુગાન્ધમાં વસતાં સર્વે હિન્દી બાઈ-બહેનોને મળેલા ખોટો આઘાત લગ્યો. ધિરતાળીસ વરસની યુવાન વયે શ્રીયુત જીવલક્ષાલના એકાએક થયેલા સ્વર્ગવાસથી જોયો તેમના પરિચયમાં આવ્યા હતા તે સર્વનાં અંતર અંકુથી ભરાઈ ગયાં.

કોઈ પણ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે શ્રી જીવલક્ષાલ અને તેમનાં પ્રેમલ કાર્યદક્ષ અને બુદ્ધિશાળી પંતી શ્રીમતી નિર્મળાબેનનો સહકાર માંગીએ તો તેઓ અને સદા સર્વદા હસતા મુખડે અને આનંદિત હોયે સહકાર આપે. આવા શ્રી જીવલક્ષાલનો અવસાનથી અંતેક જાહેર સંસ્થાઓ કે જમને તેઓ સહકાર આપતા તેમની બારે ખોટ પડી છે.

સાહસિક ભક્તિભીના ઉદાર અને પૂર્વ આદિકાના વિખ્યાત શેઠ વિઠ્ઠલદાસ હરિદાસ મધવાણીના એ પનોતા પુત્ર ચાચ. પિતાના પગલે ચાલી સ્વર્ગસ્થ જીવણલાલે પણ અનેક ઉદાર સંખ્યાવતો આપી જાહેર કાર્યમાં મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે.

તેમની નાનીમોટી સંખ્યાવતો ગણાવતાં પાર આવે તેમ નથી. ધનિક હોવા છતાં કૃપણ મનવાળા સંકુચિત ધનવાનોને માર્ગદર્શન મારે થોડી ઘણી વિગત લખ્યા સિવાય રહી શકતા નથી.

(૧) શી. ૧,૨૫,૦૦૦ પૂન્ય ગાંધી બાપુના સ્મરણમાં બાંધેલી મેમોરિયલ કોલેજ, નાઈરોબી.

(૨) શી. ૭૫,૦૦૦ વલ્લભદાસ વિઠ્ઠલદાસ બોર્ડિંગ હાઉસ, જામનગર.

(૩) શી. ૧૮,૦૦૦ લોહાણા બોર્ડિંગ હાઉસ પોરબંદર.

(૪) શી. ૧૫,૦૦૦ મહિલા વિકાસ મંદ, રાજકોટ.

(૫) શી. ૧૫,૦૦૦ બૃહદ ભારતીય સમાજ. મુંબઈ.

(૬) શી. ૧૨,૦૦૦ લોહાણા હાથર એજ્યુકેશન બોર્ડિંગ હાઉસ, મુંબઈ.

(૭) શી. ૮,૦૦૦ આર્થ સમાજ, મોખ્યાસા.

(૮) શી. ૭,૫૦૦ ટાઉન હોલ, જામનગર.

(૯) શી. ૭,૫૦૦ કાનબાઈ કન્યા શાળા.

(૧૦) શી. ૩,૫૦૦ કમુલી સ્મશાનબૃમિ, કમુલી.

(૧૧) શી. ૩,૨૦૦ ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન, જામનગર.

આ ઉપરાંત તેમણે અનેક નાના મોટા પ્રસંગોએ સંસ્થાઓને તેમનો સખી હાથ લખાવી વિનાસકોયે મદદ કરી છે.

શ્રી જીવણલાલ સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્રકલાના રસિક હતાં. તેમનું જીવન સુંદર પુસ્તકાલય અને કલામય ચિત્રોથી હંમેશાં શોભે છે. ભારતના અને યુરોપના પ્રચલિત ચિત્રકારોની કલાકૃતિઓ તેઓના સંગ્રહમાં શોભે છે.

પ્રભુએ આપેલી લક્ષ્મી અને સંપત્તિનો સદુપયોગ કરવામાં એ હંમેશા સમગ્ર રહેતા. આથી જ તેઓ અન્યને મદદ કરવા તૈયાર રહેતા. તેઓ નમ્રતાથી સર્વસાથે હળીમળી રહેતા છતાં, કોઈની ખોટી શેઠમાં ખેંચાઈ જવાની દુર્બલતા કે ખોટું સહન કરી લેવાની તૈયારી તેમનામાં નહોતી.

તેમનાં અનેક શુભકાર્યોનાં સાથી તેમનાં પત્ની શ્રીમતી નિર્મળાબેન આજે જીવનરાહે એકલાં પડી ગયાં છે પરંતુ અમને સર્વને ખાતરી છે કે તેમની દક્ષતા, ચાતુરી, કાર્ય-દક્ષતા અને કર્તવ્યની જાગૃતિ તેમના પતિનાં અધૂરાં કાર્યો પૂર્ણ કરવામાં તેમને મદદરૂપ બનશે. પતિના અવસાનથી શ્રીમતી નિર્મળા-બેનના માથા ઉપર અસહ્ય બોજ પડ્યો છે. તેમનું ઊંચું કરુણાના ઉષ્ણ અગ્રધી હૃદય છે પરંતુ ‘દુઃખેષુ અનુદિઅમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહાઃ’ ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે બોધેલા ગીતાના ઉપદેશ મુજબ દુઃખમાં મનને ઉદ્દિઅ બનાવ્યા સિવાય સુખમાં નિસ્પૃહી બની કર્તવ્ય બજાવવું એનું જ નામ માનવજીવનનું સાર્થકય. શ્રીમતી નિર્મળાબેનમાં કર્તવ્ય બજાવવાની પ્રભુ પ્રેરિત શક્તિ છે અને આથી જ તેમના પરિચયમાં આવનારને પ્રતિતી યાપ છે કે સ્વર્ગસ્થ જીવજ્ઞાણનાં અધૂરાં કાર્યો શ્રીમતી નિર્મળાબેન અસહ્ય યાતનાઓ-માંથી પસાર થતાં હોવા છતાં સંપૂર્ણ કરશે.

શ્રી જીવજ્ઞાણનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ગામ રાણાવાવમાં તા. ૨૮-૪-૧૯૧૮ ના રોજ થયો હતો. પ્રાથમિક અને સેકન્ડરી અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર કોલેજમાં દાખલ થયા. તેમના પિતાના બહોળા ઉદ્યોગોને સંભાળવા અભ્યાસ અધૂરો મૂકી ઈન્ટર આર્ટ્સમાંથી જ યુગાન્ડા આવવાની ફરજ પડી. તેમણે તેમની ધંધાની કુનેદથી પિતા પાસેથી મળેલી સંપત્તિમાં સારો એવો વધારો કર્યો. આવા સાહિત્યસંગીત અને કલાપ્રેમી ઉદ્યોગપતિના અકાળે થયેલા અવસાનથી યુગાન્ડાની એશિયનકોમે એક અગ્રગણ્ય નાગરિક ગુમાયો છે. આથી જ તેમની સ્મરણયાત્રામાં દબ્બરોની સંખ્યામાં માનવ-મેદનીએ વિશાદભર્યા હૈયે હાજરી આપી કરુણરત શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

આજે સ્વર્ગસ્થના જીવનમાં આવેલા કલાભર્યા જીવનમાં ‘નિરાંત’ ઉપર શોકનું ઘેરું વાદળ જવાયું છે. ન્યાં સ્વર્ગસ્થ જીવજ્ઞાણ અને શ્રીમતી નિર્મળાબેન પરોણાઓનું આવનારું સ્વાગત

કરતાં, જ્યાં મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરતી, ઊધ્વગ્રામી સંસ્કારપ્રવૃત્તિ
ઓની રસભરી ચર્ચા થતી ત્યાં કેવું દુઃખમય, અંતર ચીરતું વાતા-
વરણ પ્રવર્તી રહ્યું છે. એક સન્નિવેશ પુરુષના મુલુકી પૃથ્વીપટે કેવો
વિપાદ ઉદભવે છે !

આવા દુઃખમય વિકટ સંબેગો સહન કરવાનું વસતુ છે.
પરંતુ પ્રભુ શ્રીમતી નિર્મળાબેનને અચાનક આવી પડેલી આફત
સહન કરવાની શક્તિ આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે. સદ્ભાગ્યે
સ્વર્ગસ્થ જીવજીલાલના ભાઈ શ્રી પ્રવીણભાઈ પણ એવા સંસ્કારો
અને અન્યને મદદ કરવામાં સદા તત્પર પુરુષ છે. એ જ રીતે તેમના
સ્વર્ગસ્થ ભાઈ વલ્લભદાસના પુત્રો પણ ઉમદા ધ્યેયવાળા યુવાનો
હોય સ્વર્ગસ્થ વિદુલદાસ હરિદાસના ઉદાત્ત અને ઉન્નતિકર વારસાને
જરૂર જારી રાખશે અને આગે બદાવશે.

અંતમાં ગુજરાતી સાહિત્યમંડળના સર્વ સભ્યોની એક જ
પ્રાર્થના છે કે સ્વર્ગસ્થ જીવજીલાલના અકાળે થયેલા અવસાનથી
આવી પડેલી આફત સહન કરવાની શક્તિ તેમનાં શુદ્ધિપણ અને
ગૌરવવંતાં પત્ની નિર્મળાબેનને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર આપે...
સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે.

આ સાહિત્ય સંમેલન સંમૃતિ અંક સ્વર્ગસ્થ જીવજીલાલને
અર્પણ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ આનંદ અને ગૌરવ અનુભવે
છે, અને આ સંમૃતિ અંક જાળની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની તવારીખમાં
સ્વર્ગસ્થને ચિરંજીવ રાખશે. સ્વર્ગસ્થ જીવજીલાલ સાહિત્યના ઉપાસક
હતા આથી અમને સર્વને શ્રદ્ધા છે કે અમારી આ સાહિત્યની
અંજલીથી તેમના આત્માને સ્વર્ગીય આનંદ પ્રાપ્ત થશે, રૂપાંતર
પામેલું દિવ્ય જીવન અમોઘ ઉલ્લાસથી અનંતના સાનિધ્યમાં પાંગરી
જાડી મધમંથ મહેત્તી બિઠશે.

હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ્ર જોષી
કોશિકાબહેન કલાઈ
સંપાદકો

ડાબી બાજુથી પહેલું હરોળ : [૧] શ્રીમતી નિર્મળાબહેન મધવાણી માનવતા મહેમાનોના
 યજમાન અધિવર્તી [૨] શ્રી કોશિકાબહેન કલાકું [મંત્રિણી]

બીજી હરોળ : [૧] સ્વ. શેઠ શ્રી જ્યેષ્ઠલાલ મધવાણી (યજમાન) [૨] શ્રી પીતાંબર પટેલ
 [૩] શ્રી હિમર ચેટલીકર [૪] મુખરભાઈ દવે

ત્રીજી હરોળ : [૧] શ્રી. જવાહર મધવાણી [૨] શ્રી પન્નાલાલ પટેલ [૩] શ્રી હરિપ્રસાદ

સંપાદકોના બે-બોલ

જિન્નના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળના આશ્રય હેઠળ તા. ૨૩ અને ૨૪ મી જૂન ૧૯૬૨ ના રોજ નીલમૈયાને કિનારે વસેલા જિન્નને આંગણે સમસ્ત પૂર્વ આફ્રિકા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન યોજાયું હતું. જિન્ન નગરીના ઇતિહાસમાં આ દિવસો અમર બની રહેશે. ગુજરાતી સાહિત્યના હારમરસિક લેખક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના પ્રમુખ પદે સંમેલન ધરાયું હતું. ભારતીય પધારેલા નાટ્ય-લેખક શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, 'સંસાર' માસિકના તંત્રી, સામાજિક કાર્યકર અને જ્ઞાતીના વાર્તાકાર શ્રી ઇશ્વર પેટલીકર જાણીતા નિષ્કાવાન નવલકથાકાર શ્રી પન્નાલાલ પટેલ અને ઉત્સાહી વાર્તાકાર શ્રી પીતાંબર પટેલ વગેરે હાજર રવા હતા.

જિન્નની ગવર્નમેન્ટ સેક્રેટરી રફલના મનોહર ઉદ્યાનમાં આ સંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. શાળાના મુખ્ય હરિયાળા યોગાનમાં કક્ષાત્મક મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. પનાકાઓ લહેરાઈ રહી હતી. તોરણો શોભા રવાં હતાં. સુમંધિત પુષ્પોની સોરજ વાતાવરણમાં મહેકી રહી હતી. તેમ જ કેદરત પંખ આ સંમેલનને સફળ બનાવવા ઇચ્છતી હોય તેમ મધ્યાહન સમયનો તાપ સંકેતી લઈ શ્યામાન પશુ કંડક લયું અને સૂર્નિર્ગમ બન્યું હતું. સમય થતાં મંડપમાં માનવમેહની ઊમડી હતી. ગુજરાતી બાપી જનતા એક હજારની સંખ્યા કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં ઉપરિચન થઈ હતી. જિન્ન, કંપાલા, આલે, કકીરા અને દુગાઝી વગેરે રથજોએથી સાહિત્યરસિકોએ હાજર રહી સાહિત્યરસની દ્વાણુ લૂંટી હતી. વ્યાપારીઓ, ખેડૂનો અને વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યા દ્રષ્ટિગ્રાસ્ય થતી હતી.

દાર્પકમની શરૂઆત થાય તે પહેલાં મેંધેરા મહેમાનોને રક્ષાઉટ તરફથી સલામી આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ સંમેલનની શરૂઆત કંપાલાવારી શ્રીમતી નિરંજના દેસાઈના સરસ્વતીસ્તવનથી થઈ હતી. પરમ પૂજ્ય શ્રી ૧૦૦૮ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય પણ અમારા સદ્ભાગ્યે સંમેલનમાં હાજર હતા. તેઓશ્રીએ આશીર્વાચનો પાઠવી વાતાવરણને સાત્ત્વિક બનાવ્યું હતું. સાહિત્યનો જનતા પર કઈ રીતે પ્રભાવ પડે છે તે વિશે હિન્દીમાં દૂંકું પણ વેધક પ્રવચન કર્યું હતું. સંસ્કૃતના કવિવર શ્રી કાલીદાસને અનુલક્ષી અનેક મનનીય દૃષ્ટાંતો આપ્યાં હતાં.

ત્યારબાદ જિન્ન ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ શ્રી ટી. પી. સૂર્યકે પ્રસંગોચિત પ્રવચન કર્યું હતું. શ્રીમતી ભાનુબહેન કોટેચાએ સ્વાગતાર્પણ તરીકે મહેમાનોનું હાર્દિક સ્વાગત કરી મનનીય પ્રવચન કર્યું હતું. જિન્ન ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના મંત્રી શ્રી. હરિપ્રસાદ પૂનમથંદ્ર જોષીએ સંસ્થાનો દૂંક અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. ત્યારબાદ સંમેલન મંત્રી શ્રી. હરિપ્રસાદ જોષીએ સંમેલનના ઉદ્ઘાટન માટે શ્રી જીવનલાલ વિદ્યલદાસ માધવાણીને વિનંતી કરી હતી. ઉદ્ઘાટન પ્રવચનમાં તેઓશ્રીએ સાહિત્યકારોને ભારતથી અત્રે પધારી સંમેલન શોભાવવા માટે અભિનંદન પાઠવ્યાં હતાં અને સંમેલનની દાર્પવાહી શરૂ થઈ હતી.

સંમેલનની સફળતા ઇચ્છતા સંદેશાઓ ભારતથી તેમજ પૂર્વ આફ્રિકાનાં અન્ય શહેરોમાંથી આવ્યા હતા. શ્રી હરિપ્રસાદ જોષીએ મુખ્ય સંદેશાઓનું વાંચન કર્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાના પીઠ સાક્ષર શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકર, જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રખર વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રથમ પંક્તિના કવિ

શ્રી ઉમાશંકર જોષી અને જાણીતા હાસ્યરસિક લેખકશ્રી ધનસુખલાલ મહેતા વગેરેના મુખ્ય સંદેશાઓ ભારતથી આવ્યા હતા.

સાહિત્યકારોની ઝાળખાણુ શ્રી. પીતાંબર પટેલે તેમની લાક્ષણિક સરળ શૈલીમાં આપી હતી. અને પધારેલા દરેક સાહિત્યકારનો પરિચય જિન્નની જનતાને આપ્યો હતો.

આ સંમેલન પ્રસંગે રંગોળી હરીશ્ચંદ્ર, ચિત્રોત્તમ કલા પ્રદર્શન તથા વિવિધ મનોરંજન સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ પણ યોજાયો હતો.

રંગોળી હરીશ્ચંદ્રમાં સોળ બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. રંગોળી પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન શ્રીમતી લલિતાબહેન ચંદુભાઈ પટેલના હસ્તે થયું હતું. નિર્ણાયક સમિતિમાં શ્રીમતી મદાલસાબહેન રવરિતક, શ્રીમતી નિર્મળાબહેન જીવણલાલ માધવાણી, શ્રીમતી ઇન્દુબહેન અરયાના, શ્રીમતી વિદ્યાબહેન ગિરધરલાલ નથવાણી, શ્રીમતી કે. જી. કાર્ડે અને શ્રીમતી ચતરય હતાં. હરીશ્ચંદ્રની મુખ્ય ત્રણ વિભેતા બહેનોને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. કુમારી કીર્તિબહેન મહેતા (પ્રથમ), શ્રીમતી સુમતિબહેન હ. અમીન (દ્વિતીય), શ્રીમતી નલિનીબહેન નથવાણી (તૃતીય).

ત્યારપછી ગુજરાતના બાળકેળવણીકાર સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગિજુભાઈના પુત્રી અ. સૌ. સુશીલાબહેન બહેનાં કલાત્મક ચિત્રોત્તમ કલાપ્રદર્શન માનનીય શ્રી. સી. કે. પટેલના શુભ હસ્તે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું હતું. જિન્નના વિદ્યાર્થીઓએ આવેળેલાં ચિત્રોનો પણ વિલાગ હતો. વિરામ બાદ સાહિત્યકારોએ ટૂંક પ્રવચનો હતાં, જેમાં શ્રી. ન્યોતીન્દ્ર દેવેએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી જનતાને હાસ્યમાં તરબોળ કરી, સાહિત્ય અને સાહિત્યકારના ધર્મ વિષે મર્મસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું હતું.

આ રીતે રાનિવારની કાર્યવાહી આનંદ અને ઉત્સાહ વચ્ચે સમાપ્ત થઈ હતી.

તા. ૨૪-૬-૧૯૬૨ રવિવારના રોજ સંમેલનનો બીજો દિવસ શરૂ થયો હતો. રમ્મનો દિવસ હોવાથી માનવમેદની વિપુલ પ્રમાણમાં જામટી હતી. શ્રીમતી નિરંજના દેસાઈના સરસ્વતીસ્તવનથી આજના કાર્યનો આરંભ થયો હતો. ત્યારબાદ શ્રી. પૂનમચંદ શાહે “ગુજરાત મોરી મોરી રે”નું ગીત ગાયું હતું.

ત્યારબાદ ક્રમાંકે જિન્મના શ્રી. પંડિતરાવ રાવને ધંમીશ્રેણ ધારાપુરાણ, કંપાલાના શ્રી. શિવાભાઈ એસ. પટેલ ‘ગુર્જરી ગિરા’નું નિબંધ વાચન શ્રી. પુરુષોત્તમભાઈ જોગણીએ કાવ્યગાન, શ્રી જગન્નાથ બી. ઝોઝાએ ‘સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર’ ઉપર શ્રી જયંતકવિ રચિત ‘સ્વ. કવિવર નાનાલાલને અર્ધ્યાંજલિ’નું કાવ્ય, કુમારી કાંતાબહેન દવેએ અને શ્રી. હસમુખભાઈ દેસાઈએ ‘ગુજરાતી કવિતાના અગત્યન પ્રવાહો’ પર નિબંધ વાચન કર્યું હતું. પ્રત્યેક વક્તાએ વિષયોની સુંદર જથ્થાવટ કરી હતી. ત્યારબાદ શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરે નવલકથા કે વાર્તાના દુઃખાંત શા માટે? એ વિષે વાચકો જે અનેકવિધ સવાલો કરે છે તે પર પ્રકાશ પાડતાં જથ્થાબધું કે નવલકથા એ સત્યનારાયણની કથા નથી કે જેનો હરહંમેશ સુખાંત જ આવે. આધુનિક લેખકો સાહિત્ય-સૃષ્ટિ સર્જે છે. વિષયનો વિસ્તાર કરતાં તેમણે જથ્થાબધું કે વાર્તાના વાચન પછી તેનો અર્થાંત ધ્વનિ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમાજની રૂઢિને લઈને કોઈને મરવું પડે તેમાં વાંક બ્યક્તિનો નહીં, સમાજનો છે, તેથી સમાજને સુધારવો જરૂરી છે. સુંદરને વેધક દલીલો ને દૃષ્ટાંતો સાથે શ્રી પેટલીકરે નવલકથા કે વાર્તાનો અંત લેખક કદ દૃષ્ટિને સમક્ષ રાખી લાવે છે, તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનું ભાવિ ઉજ્જવલ છે તેવું દર્શાવતું

આશરપદ ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું. સાહિત્યકારોની પ્રગતિ માત્ર, અભ્યાસથી નહીં પણ સ્વબળ ને આત્મ-પ્રેરણાથી થતી હોય છે.

ત્યારબાદ શ્રી પન્નાલાલભાઈ પટેલે પોતાની મધુર તળપદી શૈલીમાં પોતે સાહિત્યકાર કેવી રીતે થયા તે વિશે ટૂંકમાં જણાવ્યું. સાહિત્યકાર બનવાનું એમને માટે સહજ બન્યું હતું. વાર્તા કેમ સૂઝે છે, જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોમાંથી તેનું ઉદાહરણો સહિત વર્ણન કર્યું. અંતમાં 'જિન્નની મહેમાનગીરી' ચાખી આપ્યો. વાલમિયોના લોકગીત સાથે પ્રવચનની સમાપ્તિ કરી.

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈ દવેએ 'હું સાહિત્યકાર કેમ થયો' તે વિશે પોતાની હળવી તેમજ રસાળ બાનીમાં જનતાને જકડી રાખી, આનંદિત બનાવી. સાહિત્યમાં કાવ્યની મહત્તા બતાવતાં કહ્યું કે કાવ્ય લખવું એ ઈશ્વરદત્ત શક્તિ છે-એ માટે આંતરપ્રેરણા અને પ્રતિભા મળે તેમજ એ શક્તિ વિકસે છે. પરંતુ એ વારસાગત નહીં જનરતી દિવ્ય શક્તિ છે. આજના હાસ્યરસિક લેખક બનતાં પહેલાં એમણે કાવ્ય, નાટક અને વાર્તા પર હથોટી બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ખૂબ જ સુંદર અને હળવી શૈલીમાં અનેક દૃષ્ટાંતો સાથે જણાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ તાજેતરમાં સદગત થયેલા સાહિત્યકારો જેવા કે આજીવન કેળવણીકાર શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ શ્રી પ્રહલાદ પારેખ, શ્રી શયદા, શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી સાલિક પોપટીયા, અને જિન્નનાં રહી સાહિત્યોપાસના દરનાર શ્રી ગુલામહુસેન જવરાજ હ. ફરહાદને અંગ્રજિ આપતો, માતૃભાષા ગુજરાતીનું ભાષાસાન વિકસે તે માટે ભારતની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સંચાલિત આસ્વાદ સંસ્કાર અને 'દીક્ષા' પરીક્ષાઓ અંગેના, યુગાન્ધા ઓડકાસ્ટિંગ સર્વિસે મળગતી

બાપાના કાર્યક્રમને સ્થાન આપવા અંગેનો, પૂર્વ આદિકાની ભિન્નભિન્ન સંસ્થાઓ સંયોજન કરતી કેન્દ્રીય સંસ્થા સ્થાપવાનો અને અંતમાં પૂર્વ આદિકાની એશિયન પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ગુજરાતી બાપાનું મહત્ત્વ આપવા માટેનો—આમ વિવિધ વિષયોને અનુલક્ષી, સર્વાનુમતે ઠરાવો, પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

આલેના શ્રી રમણીક પટેલ નારીને અનુલક્ષીને શુંગાર રસનાં કાળે વિષે સુંદર ચર્ચાપૂર્ણ લેખ રજૂ કર્યો હતો. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ યુગાન્ડા પ્રોડક્ટારિટંગ સર્વિસ પર ગુજરાતી બાપાના કાર્યક્રમને સ્થાન અપાવવામાં શું શું કરવું જોઈએ તે માટે પોતાના રેડિયો દિગ્દર્શક તરીકેના અનુભવો પરથી પ્રગળે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તેમણે નાટક કરનાર તેમજ એમેચ્યાર નાટકકારો અંગેનું વિવેચન પોતાની વિશદ શૈલીમાં સચોટ બાપામાં ક્યું હતું. ફિલ્મઉદ્યોગનો વિકાસ નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં અવરોધક બનતો નથી. આપણે નાટકની વિકૃતિ ન કરવી જોઈએ.

આ કળાનો સમજણપૂર્વક વિકાસ સાધવો જરૂરી છે. ઉત્તમ નાટકો રજૂ કરવા માટે પાત્રોએ અભિનયકળા સિદ્ધ કરવી રહેશે.

શ્રી પીતાંબરકાસલાઈ પટેલે પોતે આકસ્મિક લેખક નથી બન્યા પરંતુ સ્વપ્રયત્નથી લેખક તરીકે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કેવી રીતે સાધી તેની રજૂઆત કરી હતી. કોઈપણ કલાકૃતિ જીવનનું રહસ્ય તેમ જ જીવનનું સૈદ્ધ્ય સૂટ કરે છે. આ રહસ્ય તમે કેવી રીતે રસાળ શૈલીમાં જનતા સમક્ષ રજૂ કરી શકો તેનું નામ શૈલી. ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન, પ્રતિભાશક્તિનો વિકાસ અને ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાની આવશ્યકતા છે. નવોદિત લેખકોને સલાહ આપતાં તેઓશ્રીએ ઉમેર્યું કે લેખકે વાચન, સમજણ, અભ્યાસ અને મનનની જરૂરિયાત પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. લેખકે ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જન

માટે સાધના, આરાધના ને ઉપાસના કરવી પડશે. પૂર્વ આશિકાના લેખકોને ઉત્સાહિત કરતાં તેમણે સંબોધ્યું કે પૂર્વ આશિકાની ધરતી કુંવારી છે. આ ધરતીનો ધમકાર, ભૂમિની ચેતના, કાળી ચામડીમાં રહેલું જીવન સૌંદર્ય તેમ જ જીવન અનુભવોને અક્ષર દેહ આપવા પ્રેરિતસાહિત કર્યાં. આ ધરતીમાં વિપુલ પ્રમાણમાં કથાવસ્તુ પડેલી છે.

અંતમાં પ્રમુખ પદેથી સંબોધતાં શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈએ જણાવ્યું કે સાહિત્યનું સર્જન એ કાષ્ઠનો ઈર્મરો નથી. સરસ્વતી કુંવારી છે અને તેથી જ તેને પ્રાપ્ત કરવા દરેકે પુરુષાર્થ કરવા જોઈએ. સામાન્ય માનવી પણ સાહિત્ય સર્જન કરવા સમર્થ છે. કૃતિને ઓળખો, આકૃતિને નહીં. સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. સાહિત્યનું પ્રયોજન જીવનની રમૂસ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે નથી. સાહિત્યના વાંચનથી જીવનની સૂક્ષ્મ જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોય છે. જ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ એમાંથી સાંપડે છે.

કાર્યસમાપ્ત કરતાં પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળનાં ઉપાધ્યક્ષ શ્રીમતી નિર્મળાબહેન ભટ્ટે સંસ્થા તરફથી પધારેલા લેખક મહેમાનોને ભેટ અર્પણ કરી હતી. આ સભાના પ્રમુખ શ્રી ટી. પી. મૂલકે નીચેની વ્યક્તિઓ તેમ જ સંસ્થાઓ પ્રતિ આભાર પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

- (૧) શ્રી જીવજીવલ વિદ્યુદાસ માધવાણી (શિ. ૩૨૦૦)
- (૨) શ્રી મૂળજીભાઈ માધવાણી કુટુંબ (શિ. ૩૨૦૦)
- (૩) શ્રી ચંદુભાઈ કાળીદાસ પટેલ (શિ. ૨૫૦૦)
- (૪) કંપાલા કલાકેન્દ્ર (શિ. ૧૫૦૧)
- (૫) શ્રી રમણભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ (શિ. ૧૦૦૦)
- (૬) કંપાલા યુવક સંઘ (શિ. ૧૦૦૧)

(૭) શ્રી ગિરધરલાલ માધવાણી (શિ. ૫૦૧)

(૮) શ્રી જયન્તીલાલ મહેતા (શિ. ૧૦૧)

શ્રી પ્રભુદાસ કોટેયા, શ્રી વસનજીભાઈ કોટેયા મહિલા મંડળ, સેવાદળ, લોહાણા યુવકસંઘ, નિલગિરિ આર્ટ સર્કલ રફાઉટ, રંગોળી હરીદાષના નિર્ણાયકો, સેકેન્ડરી સ્કૂલના આચાર્ય, વનનેસ ક્લબ, ગિન્ના જ્યુઝ તેમ જ અન્ય વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનો આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. સંમેલનની પૂર્ણાહુતિ ઉલ્લાસભર્યા વાતાવરણમાં થઈ હતી.

અંતમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે આ અંકનું મૂલ્યાંકન સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ન કરતાં તેની ઐતિહાસિક ગુણવત્તા દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી કરવામાં આવશે તો પાઠકગણને પૂર્વ આક્રિષ્ઠમાં ચાલતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો અંશતઃ ખ્યાલ આવશે આ અંક ક્ષતિઓથી પર છે એમ કેમ કહી શકાય ?

હ. પુ. જોષી

કૌશિકાખહેન હલાક

શ્રી ટી. પી. સૂચક
પ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ જિલ્લો
૧૯૬૨

નીતર્યાં જળ

જિન્ના હવાઇ બંદરે શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર, શ્રી પીતાંજર પટેલ અને શ્રી પન્નાલાલ પટેલને સત્કારવા અમે જઈ પહોંચ્યા. જિન્નાને આંગણે અમે પૂ. આ. સાહિત્ય સંમેલન યોજાયું હતું. એ સંમેલનમાં ગુજરાતના આ ત્રણેય અમૂલ્ય સાહિત્યકારોને અમે આમંત્ર્યા હતા.

હવાઇ જહાજ યોજ્યું અને પ્રથમ અમે શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરને ઊતરતા જોવા. ખૂલતો સફેદ ખાદીનો પાવનમો, ખાદીનો ઝરમો, હાથમાં જોળી અને હસતો ચહેરો. પેટલીકરને ગમે ત્યાં-ગમે તે વખતે-તમે જુઓ એટલે તમે ઝાળખી જ છાંટે. આવી મૂર્તિ અહોનિરા નજરે પડશે જ.

અને પછી ઊતર્યા શ્રી પીતાંજર પટેલ. બેઠી દીના રંગીન ખાદીના શુટમાં, એમની લાક્ષણિક ચાલને લઈને-આત્મિય ભાવ-એમણે જાણે ગળથૂંથીમાંથી જ ન કેળવ્યો હોય ?

અને છેલ્લે શ્રી પન્નાલાલ પટેલ એમણે પણ ખાદીનું શુટ ઠઠારેલું-પણ એમનો વાસ્તવિક પોષાક તો સફેદ ખૂલતો પાવનમો ઉપર ખાદીનો ઝરમો અને એની ઉપર ખાદીનો વાસકોટ, ગળામાં ગળ-પટ્ટો તો ખરો જ. જાણે નર્ચોનીતર્યો સાદાઈ અને સાલસતાનો નમૂનો.

ઈશ્વર પેટલીકરનો અંગત પરિચય પૂ. આ. ને આ બીજી વખતનો છે. પ્રથમ એઓ મોઝાસ પાટીદાર પરિવદ વખતે આફ્રિકા આવી ગયેલા-મારે અને એમને તો-શ્રી ઈશ્વરભાઈ દવે

(જેમને હું અંગત સંબંધી તરીકે 'દાદા' કહું છું) ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રકાશન સંસ્થાના સંચાલક અને ઊર્મિ માસિકના તંત્રી-દ્વારા ભારતમાં ઝોળખાતો થયો એ વળી એક રસિક વાત છે. ક્યારેક આલેખી દેવાય તો નવાઈ નહિ !

શ્રી પીનાંજર પટેલ સાથે મારા છેલ્લા ભારતના પ્રવાસમાં ઝોળખાણુ થઈ ગયેલી. જ્યારે શ્રી પન્નાભાઈને તો પરોક્ષ વર્ણનો સંબંધ પણ-એમનો અપરોક્ષ પરિચય પણ ભારતમાં થયેલો-અને પહેલી નજરે અમારી વચ્ચે પ્રીતડી જમી ગઈ.

છેલ્લા એક વર્ષ ઉપર હું અમદાવાદમાં એ ત્રણે સાહિત્યકારોને મળ્યો ત્યારે પૂ. આ. ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન યોજે તો ? આ ચર્ચા અમારી વચ્ચે થઈ.

અને આ ચર્ચાની કલ્પશ્રુતિ તરીકે આ ત્રણે સાહિત્યકારો -જિન્નને આંગણે આવી રહ્યા હતા.

જ્યારે જિન્ન સાહિત્ય સભાએ સુમાન્ડામાં સંમેલન ભરવાનો નિર્ણય લીધો ત્યારે અંતે કળશ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે (જાણીતા દ્વારકા-લેખક), શ્રી પીનાંજર પટેલ અને શ્રી પન્નાભાઈ પટેલ ઉપર ઢોળાયો. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને તો હું અભ્યાસકાળથી જાણું.

અને એક દિવસ કમ્પાલાથી શ્રી પ્રીતમ પંડ્યાનો ફોન રણકી ઊઠ્યો.

તમે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને બોલાવો છો ?

હારતો !

તો, એક વાત સ્વીકારશો ?

શું ?

અમે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાને કલાકેન્દ્રના ઉપક્રમે કમ્પાલામાં નાટ્ય મહોત્સવ ભિન્નવાય છે તેના નિર્ણાયક તરીકે આમંત્ર્યા છે પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે એઓ આવી શકે તેમ નથી. એમની સાથે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા પણ આવવાના છે તો તમે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાને બદલે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે મહોત્સવના નિર્ણાયક તરીકે રહે તેની સહમતિ આપો.

આવી ક્ષણ અને સંસ્કારભરી ધમધમતી પ્રજ્વલિ માટે અમારો વાંધો હોઈ પણ શું શકે ?

અને અમે જિન્ન સાહિત્ય સભાએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

અને કલાકેન્દ્રે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને—રીટર્ન ઓર-ફેર-મોકલી આપેલ—ને કે અમારે અને કલાકેન્દ્રે એ ખર્ચ સરખે હિસે વહેંચી લેવાનું હતું. આ અમારી આંતરિક સમસ્યા હતી. આથી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર-ભાઈને એવો ખમાલ રહ્યો કે કલાકેન્દ્ર એમને આમંત્રે છે

એટલે જ્યારે શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર, શ્રી ખીતાબર, પટેલ અને શ્રી પન્નાલાલ પટેલ-ત્રણેયને અમે જિન્નહવાઈ બંદરે સત્કાર્યા ત્યારે—ત્યાર પહેલાં—શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે. અને શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા—જન્મે કમ્પાલામાં આવી ગયા હતા.

કારણ કે ચોડા દિવસો પહેલાં કમ્પાલાના અમણી કાર્યકર્તા, લાડીલા કવિ, અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર મારા પરમ મિત્ર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ તરફથી સંદેશો મળ્યા કે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે એટલે

થઈને કમ્પાલા આવી ગયા છે અને જિન્ન સાહિત્ય સભા તરફથી કાઈ એમને સત્કારવા નથી આવ્યું એથી જરાક ખોટું થયું !

અમને આશ્ચર્ય એ થયું કે શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈ ક્યારે દેશમાંથી રવાના થયા ? ક્યારે નાઈરોબી આવ્યા અને ક્યારે કમ્પાલા પણ આવી ગયા ? અમને એમના ભારતથી વિદાય થવાના કે આગમનના ખબર-ખત હતા જ નહિ એટલે કેમ જાણી શકાય કે એઓ ક્યારે આવશે ? જો કે અમેતો એમના સ્વાગતની પૂરતી તૈયારી કરી હતી.

અને અમે તરત જ ફોન દ્વારા પત્ર દ્વારા-એમને આવકાર આપ્યો. સાહિત્ય સભા તરફથી કામા માગી એ વખતે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા પણ એમની સાથે કમ્પાલા આવી ગયેલા.

એક પાકેટલાય ફોન પછીયે એમની સાથે અમારો મળવાનો મેળ સંધાયો નહિ-તો બીજી પા કમ્પાલામાં સાહિત્ય સંમેલનની વિરુદ્ધ હવા વહેતી થઈ.

અમે પત્રિકાઓ ઝડપથી પ્રસિદ્ધ કરાવી-એમાં બધા જ સાહિત્ય-કારોનો પરિચય-અને આવકાર આપતો-ફિલ્મનાં વહાલપ-દર્શાવનારો ઓળખ વિધિ-કર્થો-સંમેલનની કાર્મવાહી-દર્શાવી.

અહીં ક્ષી દહિં કે સંમેલનના પ્રથમ દિવસે પ્રમુખસ્થાન મારે ભાળવાનું હતું. નાછૂટકે રતો ? જ્યારે બીજા દિવસનું અધ્યક્ષસ્થાન શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલને લેવાનું હતું.

પણ કેણુ જાણે કેમ આ પત્રિકાએ તો અમારા કાર્યક્રમમાં આગ ચાંપવાનું કામ કર્યું અને શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાને પણ સંમેલનમાં ભાવળીનું આમંત્રણ પાઠવ્યું પણ બંધું જ કર્યું કારણુ એણે જતું હતું કે શું ?

એમાં વળી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલને એમના રાજદ્વારી પક્ષ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી તરફથી યુગાંડાની બંધારણ પરિષદમાં લંડન જવાનું અચાનક ચયું. એ વિટમ્બણા પાછી વધી.

ત્યાં તો દાદાનું એક અમૂલ્ય સૂચન આપ્યું કે પેટલીકરને પણ કેમ બેલાવી લેતા નથી? આથી સાહિત્યકારોનો ઝમેલો થશે. વાત પણ સો ટકા સાચી હતી.

અમે પેટલીકરને આમ હેફીં ઘડીએ આમંત્રણ આપ્યું. સોનામાં સુગંધ બેળવવા રતો?

તો વળી ત્રીજી બાજુ કોઈ હામ નીકળ્યું હોય કે પછી કંઈ એણું આપ્યું હોય પણ અમારી સાહિત્ય સભાના અગ્રણી બે કાર્યકર્તાઓ અને લેખકો શ્રી બળવંત નાયક અને શ્રી જાનુશંકર વ્યાસ બંનેએ તેઓ સંમેલનમાં આવી નહીં થકે તેઓ સંદેશો મોકલ્યો, ત્યારે વળી એથી બાજુ કેટલાક યજમાનોને આમંત્રણ આપવાથી સાહિત્યકારોના માનમાં યોગ્યનાર સમારંભો મુલતવી રાખવા પડ્યા.

આમ જ્યારે ઉપરોક્ત ત્રણ સાહિત્યકારોને અમે જિન્નહવાઈ બંદેરે આવકાર આપ્યો ત્યારે અમારા સંમેલનનાં જળ ડહોળાઈ ગયાં હતાં.

એક વરતુ ચોક્કસ હતી કે અમારી હામ હતી કે અધિવેશન સફળ બનાવવું. અમારી એવી શ્રદ્ધા હતી કે ડહોળાયેલાં જળ નીતરી જશે.

અમને આશ્ચર્ય એ હતું કે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવા ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના ઉપાધ્યક્ષ લબ્ધપ્રતિષ્ઠિ લેખક અને જીવનમાં અને

સાહિત્યમાં જેમણે દાસ્ત ધરીને સાહિત્યમાં માનવ મદિમા વધારી દીધો છે. એવા પીઠ લેખક સાહિત્યકાર આમ રિસાઈ કેમ ગયા હશે?

પણ આ રસિક ગોટાળાનું કારણ કંપાલાયે જ ઉપસ્થિત ક્યું? હતું એની પછીથી ખગર પડી. શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈને એમ કહેવામાં આવેલ કે દલાકેન્દ્રે એમને નિર્ણાયક તરીકે આમંત્ર્યા છે અને દલાકેન્દ્રના જ એઓ અતિથિ છે. સાહિત્ય સંમેલને એમને અવગણ્યા છે.

અને ઉદ્દેશ્ય કરી દઉં કે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનો પૂ. આ. નો આ ખીજો પ્રવાસ હતો. પ્રથમ પ્રવાસમાં એઓ જિંજા આવેલ ત્યારે તેમના સત્કાર સમારંભમાં અમારે બંનેને ગેરસમજૂતીને કારણે રતો જરાક મતભેદ યદ્ય ગયેલો, ચક્રમ્મ ઝરી હતી.

અને શ્રી ચંદ્રવદન જેવા “ખાંધ ગકરિયા”ના સમર્થ લેખક ‘દલાકાંઠ્યો’ના રચયિતા મસ્ત, અક્ષમારી, કવિ પણ સંમેલન તરફ આંખ મીંચી રહ્યા હતા, કદાચ પૂર્વગદના કારણે જ હશે?

હવાઈ જહાજમાંથી ઊતરતાવેંત જ પીતાંબર પટેલે પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘તમારા પ્રમુખ ક્યાં છે? આવી ગયા ને?’

અમને પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું ભારે યદ્ય પડ્યું. પ્રમુખ તો હું હતો. ખીજા દિવસે જ પ્રમુખસ્થાને અમે પેટલીકરને ચૂંટ્યા હતા.

અને વળી આ અતિથિવિશેષ તરફથી પ્રમુખ ક્યાં? એવો પ્રશ્ન પૂછાતો હતો.

પણ બ્યારે અમે એમને ઉતારે પહોંચ્યા ત્યારે ઘટસ્ફોટ યદ્ય ગયો.

ભારતના વૃત્તાપત્રોમાં તેમ જ ખીજી રીત એવે પ્રચાર થયો હતો કે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે પૂ. આ. સાહિત્ય સંમેલનના અધ્યક્ષપદે જમ રહ્યા છે

અને અમારી શ્રાંતિ ટળી ગઈ. અમને આવા અધ્વક્ષ સાંપડે
એવી તો કલ્પના જ ન હતી. અમે એ બધા સાહિત્યકારોને-અતિથિ.
વિશય તરીકે આમંત્ર્યા હતા.

અને હવે જ સમજણ પડી કે કમ્પાસની દવા કેમ જાદુગારી
ગણાયેલી.

અને એ જ દિવસે અમારું પ્રતિનિધિમંડળ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવેને અધ્યક્ષત્વે આમંત્રણ આપવા પહોંચી ગયું. અને એમણે ખેલદિલીથી અમારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. એ અમારું મહદ સહભાગ્ય બની ગયું.

શ્રી હરિવ્રતસાદ જોવી અને શ્રી કૌશિકા કલાકે' અને સન્નિહિત અત્યુત્સાહી કાર્યકરો મંત્રીપદે ન હોત, એમની અવિરત સેવા અને સાધના નહોત તો ? અને અંતે આમ કુદોળાએસાં વળ પાછાં નીતયાં' બની ગયાં.

અને મારા માથેથી એક-પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારીનો બોજો
જીતરી ગયો- એક વ્યક્તિને યોગ્ય સ્થાન મળી ગયું. અને પછી તે સંમે-
લનના સુમધુર સંભારણીના એક અવિરમરખીય લઘાવો અમારે માટે
બની ગયો. તે વળી શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ તે સંમેલનમાં શુ' રંગ
રાખ્યો છે તે એમનો અને અમારો પૂર્વમદ ટકી ગયો. અને શ્રી
જ્યોતીન્દ્ર દવે અને ચંદ્રવદન મહેતા-આ સંમેલનમાં-દાનરત દોત
નો ધર્મ 'ભ' નો નેમના શીશુ જેવા ઉપરથી હોય

દેખાવમાં આવું હેયું છુપાયું હતું એની જાણ થવાની રહી જતી !

અને સંમેલનની કાર્યવાહી આવા નીતર્યાં જળ ' પછીથી
—યશસ્વી નીવડી એ—આ અંકથી જાણી શકાશે. એમાં એ સાહિત્ય-
કારોનાં મિલનની મધુરપત્રું પ્રસન્ન અને પુલકિત નિરૂપણ સાંપડી
જશે—અને મારા પર એ પછીથી આવેલા શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા
અને શ્રી પન્નાભાઈના અંગત પત્રોમાંથી ' મીઠા ઝોડકાર ' સંબંધાધ
રહ્યા છે.

. -ટી. પી. સુચક

卐

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર

‘સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર’ જેવા વિરાટ કામ અને ગહન વિષયને સમજાવવાની અને અત્યંત મર્યાદિત સમયના ચોક્કામાં સમાવી દેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું એ હારથાર્થ લેખારો પણ શ્રોતા-વર્ગ તેને નિભાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

આજની કાંઈ પણ થોડી ધણી શિક્ષિત વ્યક્તિ સાહિત્ય શબ્દથી અપરિચિત નથી. સાહિત્યના વિષયની એ લોકપ્રિયતા છે, તેણે માનવ જીવન વહેવારમાં એવું તો અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે જાણે-અજાણે સાહિત્ય શબ્દનો ઉપયોગ બધા જ કરે છે. ધણા તો એ શબ્દનો ઉપયોગ કરી સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ હોવાનો દાવો કરે છે. કેટલીક વખત તો એમ લાગે છે કે માણસના જન્મ સાથે જન્મ તેની વૃત્તિઓ જન્મે છે તેમ સાહિત્ય પણ જન્મતું હશે. ગમે તેમ હોય પણ સાહિત્યનું ઘડતર માણસના ઘડતર સાથે સાથે જ થાય છે અને તે માનવ-ઘડતર જેવું જ છે.

આ સાહિત્ય શું છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો પડે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ અમણ માણસો અથવા-દ્રવ્યોપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ મેળવી છે એવા કહેવાતા ધનાઢ્યો, જેઓ વાચાળ છે અથવા લાંછું લાંછું બક્યા કરે છે અથવા ન સમજાય તેવું ભરડે છે, એવાની સિદ્ધિને સાહિત્ય કહે છે. થોડા ભણેલા એમ માને છે કે વિચારો એ સાહિત્ય છે. કેટલાક વળી ગગનગામી કલ્પનાઓને સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે. કેટલાક તો માનવની અંતર્ય જીર્મિઓ ના આવિ-જારને સાહિત્ય કહે છે, તો વળી કેટલાક સમકાલીન જીવનને જોઈ શબ્દોમાં ગોઠવે છે તેને સાહિત્ય કહે છે. આ બધામાં થોડું થોડું

સત્ય છૂપાયેલું છે પણ તેને નિર્ભેળ સત્ય તરીકે ન સ્વીકારી રાક્ષા સાહિત્ય દ્વારા જમાનાનું નિરૂપણ જરૂરી થઈ શકે પણ તે ઉપરાંત તે આગળ વધી ઉપરિચિત થતા નવીન પ્રશ્નો અને ગૂંચપરંપરાને ઉકેલ પણ કરે. સાહિત્યની આવી દ્વિવિધ ફરજોને ધ્યાનમાં રાખી તેનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ.

સાહિત્યનો પ્રવાહ એ નદીના પ્રવાહ જેવો છે. તેમાં માનવ ભાવનાઓ, આશા અને મહેચ્છાઓ, ભૂમિઓ અને વિચારસંવેદન તેમજ કલ્પનાઓ અને એવું ધણું ધણું ઘસડાઈ આવે છે. મુંડ શબ્દરચનામાં વહેતો એ પ્રવાહ સતત વલ્લો જાય છે. જે હૃદય છે, જે મનમાં છે, જે કલ્પનામાં છે અને જે અશરીર છે તે બહિર્ગત થઈ આશર પામી પોતાને માટે તેમજ અન્યને માટે પ્રકાશ પાથર સનાતનત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે સાહિત્ય. સાહિત્ય એ કંઈ બળદુ ચી નથી કે ખરીદી રાક્ષાય, એ તો માનવજીવનનો અર્ક છે, નવનીત છે એ તો જગજાલની છે. એનાં મેઘમીઠાં પીયૂષ પીવા એ સર્વે નિમંત્રે છે.

આવું સાહિત્ય પ્રગતિશીલ પ્રજાને હોય છે. એ તેનો સંસ્કાર ખજાનો છે. પ્રગતિના પંથે પૂરપાટ પડેલી પ્રજાના જીવનસંક્રામ આવતા સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોના તાલ મિતાર અને તેને દલ કરવા જતાં યત્ની ગયામણનું અન્વેષણ કે રામાં ઝડપાઈ જતા દૃશ્ય માકેક સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય. સાહિત્યકાર વસ્તુને, બનાવને કે ઘટનાને મકારી, સુશ્લિષ્ટ શૈલી માનવવૃંદ સમક્ષ રજૂ કરે છે જે સમાજ નિર્ભળ હોય, વીર્યદ હોય તો તેનું સાહિત્ય જગદીન હોય એ સ્વાભાવિક છે. સુધ આરિયશીલ, વિચારવંત અને ખમીરવંતી પ્રજાનું સાહિત્ય પ્રાણુવ હોય એ પણ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. સમગ્ર દેશની પ્રગતિનો હેવ ધૃચ્છનાર પરદેશી જિજ્ઞાસુને નદીનાળે કે સ્થળે સ્થળે રખડવાની જ

નથી. જો તેને તે દેશનાં થોડાં પુસ્તકો મળી જાય તો દેશનું હૈયું કેવું ધબકે છે તેનો સાચો ખ્યાલ સહેજે મળી જાય.

સામાન્ય સાહિત્ય કેવળ મનોરંજનને માટે હોય છે. આત્મ સાહિત્ય ચિરંજીવ હોતું નથી. જેમ દૈનિક પત્રમાં પ્રકટ થતા વિચારો કે વર્તમાન ખીજ દિવસે રોચક રહેતા નથી કારણ કે બધો મસાલો વાસી બની ગયો હોય છે. જગત તો તેની પ્રગતિની કૂચકદમમાં એક દિવસ આગળ વધી ગયું હોય છે. સાચી રીતે તો જે સાહિત્યમાં પ્રેરક બળ છે અને જડને પણ ચેતનવંતું બનાવવાની શક્તિ તે સાહિત્ય અમરત્વને પામે છે. મુદ્રણકળાના સંશોધન પછી પુસ્તકોનો રાક્ષો ફાટ્યો છે અને ધણું ગમતું અને ન ગમતું પણ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. પણ આખાને આવતા મોર ઉપરથી કેટલી કેરી બિતરશે એનો ખ્યાલ ન નીકળી શકે તેમ કાળના વાયરા સામે કેટલાં પુસ્તકો ટકી શકશે એ તો છેવટે જ સમજાય. અમર કૃતિઓ તો આમળીને વેટે ગણીએ એટલી જ રહેવાની.

આત્મ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતા સાહિત્યને કેટલાક લોકો બહુશા-
ઓનો અખાડો કહે છે. વિતંડાવાદીઓને સાકમારી કરવાનું તે સમર્થગણ બની જાય છે. બેરે બેરે જીવન જીવતા માણસો અને વેપાર સિવાય જેને અન્ય દૃષ્ટિ નથી એવા ધંધાદારીઓ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનો એક જુદો વાડો છે એમ માને છે અને તેની સાથે તેઓને કાઈ નિરખત નથી એવું અત્યાર સુધી માની બેડા છે. પણ કેળવણીના વધવા સાથે હવે સાહિત્યકારો તરફની એ સૂઝઓછી થવા માંડી છે. પહેલાં તો સાહિત્યકારને ધૂની, નિરાજો, ભારેખંમ અને વેદીઓ ગણવામાં આવતો. તેની ન્યાત જ જુદી. કાં તો તે અદ્વયપ્રચિત્તી પીડાતો હોય કે પછી શ્રેષ્ઠતાનું વળગણ તેને વળગેલું હોય. તે જુદો જ તરી આવે. તેનું રહેકાણુ જુદું, વાણીની અંદાજ

દુનિયા જ જુદી. તેને જ્યાં જ અવહેવારુ ગણે. જીવનના ફટ પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું તેનું સામર્થ્ય નહીં. આજે તેનું આ સપ્તરંગીપણું ઓસરવા માંડ્યું છે. જીવનસંગ્રામમાં તેને પણ ઝૂમવું પડે છે. કાળની ઓરણી પર તે પણ ટીપાઈ છૂંદો થઈ જાય છે. તે આપણા જેવો જ બે આંખ, બે કાન અને એક નાકવાળો અને જાવના, ઉદાસ, વિચારો અને ભીંભિઓ અનુભવતો, પૃથ્વી ઉપર ચંક્રમણ કરતો માનવી છે એમ દરેક માને છે. તે પોતે પણ સમાજનું એક અંગ છે એમ સમજવા માંડ્યો છે એટલું જ નહીં પણ અનેક ઝંઝાવાતો સામે અન્ય સાથે ખબેખલા મિલાવી જીવનમરણના સંગ્રામ ખેલતો ખડો સૈનિક છે એવું જ્ઞાન હવે દરેકને થવા માંડ્યું છે.

આખા દિવસના થાકને દૂર કરવા માણસ બીજી પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવે છે તેમ અમુક વ્યક્તિઓ સાહિત્યને પોતાનો કુરસદના સમયનો વ્યવસાય માને છે. નર્મદ કે નાનાલાલ કવિ ગાદક સાહિત્યની દેવીના ચરણકમળમાં મસ્તકે મૂકી જીવન ધન્ય કરનાર મળવા હવે મુશ્કેલ છે. સાહિત્યની દેવીના વરદ હસ્તની પ્રસાદી જેને મળી હોય તે તો અહોભાગી થઈ ગયા. સાહિત્યની દેવી સાહિત્યકાર પાસે ભક્તિ માગે છે. તેની આરાધના માટે તપશ્ર્ચાર્માની જરૂર છે. તેને રીઝવવા તેના ખર્પરમાં સર્વ હોમી દેવાની તાકાત કેળવવી પડે છે. આવું હોવા છતાં સાહિત્યકારે અતિ વિદ્વાન થવાની જરૂર છે એવું કંઈ નથી. તે કોઈ ઇત્રીધારી હોવો જોઈએ એવું પણ કંઈ નથી. સાહિત્યકાર કોઈ દૈવી અવતાર પણ નથી. પણ જેને જીવનને નીરખવાની દૃષ્ટિ છે તે પોતાના અનુભવો અને હૃદયનાં સ્પંદનોને વ્યક્ત કરવાનો માર્ગ મેળવી જ રહે છે. સાહિત્યકાર ભણેલો હોય તો વાંધા નહીં પણ તેનું સાહિત્ય પ્રવેદનન્ય ન હોવું જોઈએ; તે પ્રેરણાત્મક અને રસમય હોય તે જરૂરી છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને એવાં ઘણાં કવિઓ અને કવયિત્રીઓ ભણેલાં ન હતાં પણ કોઈ દેવી ફિરતાઓની માફક તેમણે જીવનસંદેશ પાઠવ્યા છે.

ચિત્ત તું શીદને ચિંતા કરે ? કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

આ પંક્તિઓમાં રહેલું 'જિંદુ' તત્ત્વજ્ઞાન પંથ બુદ્ધેશ્વરે માટે દીવાદાંડી સમાન છે. શબ્દપસંદગીની સરળતા અને ભાવની પ્રવાહિતા એવી તો નિર્ભળ છે કે તે ભણેલાં અને અભણના હૃદયને હલાવી નાખે છે અને વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. વિચારધન સાહિત્ય સરળ અને સુખોદ્ધેષી શકે એનો આ કરતાં વધારે સારો દાખલો ક્યાં મળવાનો છે ? બોટાદકરે ગામડાની ગામડી શાળામાં બેઠાં બેઠાં કુટુંબ જીવનનાં ઊજળાં પાસાં ધસી ધસીને સાફ કરી કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં. આતુ' તો સાહિત્યકારોની નામાવલીમાં શોધના અનેકના જીવનમાં બન્યું છે. દૂંઠમાં સાહિત્યકારને વિદ્વતા કરતાં જીવનની દૃષ્ટિની વિશેષ જરૂર છે એ નિર્વિવાદ છે. સાચો સાહિત્યકાર સરતી પ્રસિદ્ધિ કરતાં વિનમ્રભાવે એકચિત્તતાથી પ્રવૃત્તિશીલ રહી સરસ્વતીની આરાધનાના પરિપાકરૂપ સાહિત્યના સર્જનમાં આનંદે છે.

કમળ જળમાં ઊગી અલિપ્ત રહે છે તેમ સાહિત્યકાર જગતથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી—તેને અલિપ્ત રહેવાનું પણ નથી. જે હવા, પાણી, ખોરાક ખેડૂત અને મજૂર લે છે તે જ સાહિત્યકારના મેવા છે. તો પછી સામાન્ય જનનાથી ભિન્ન તે રહી જ કેમ શકે ? ગરીબનાં આશ્રુ તેને લૂછાનાં છે અને ખેડુના થાક તેને ઉતારવાનાં છે. તે કદપના—બ્યોમનો વિહંગમ બને અને પૃથ્વીના પાટે પગ ન દે તો તેનું જીવન સુસંગત ન બને અને તે તેની ફરજમાંથી વ્યુત થયો ગણાય. તે તો વિશેષ કાર્યદક્ષ હોઈ તેના જમાનાનો સાચો પ્રતિનિધિ બની શકે છે. દ્રષ્ટા છે અને તેથી આર્ષ દૃષ્ટિથી ત્રિશાળને

પારખી અધારામાં અજવાળાં પાડી શકે છે. તેની વાણીમાં અગમ્યના ઉકેલ રહેલા છે. આધ્યાત્મિક સાકારી જેવા તે જગતને માર્ગદર્શક બનતો જ રહે છે પછી બલે—

‘કદી કે સખદ એ દાને ધરે કે ના ધેરે તોયે.’

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણાતા સાહિત્યકારોમાંના ધણા થોડા પાસે પિતૃદત્ત સાહિત્યનો વારસો છે. બ્રાહ્મણ માતાપિતાને ત્યાં જન્મેલ બ્રાહ્મણ જેવું સાહિત્યકાર માટે નથી. કેટલાક તો સાહિત્યકાર નથી એમ ઠોણને કહે છે છતાં તેમને સાહિત્યકારની પેઢીમાં અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે. નરસિંહ—મીરાં—ધીરો ભગત—બોબો ભગત, દયારામ વગેરે સાહિત્યકારો હતા. એવું તો પાછલી પેઢીએ નક્કી કર્યું. નરસિંહ અને મીરાંથી શરૂ થયેલ જમાનો ગુજરાત માટે રાજકીય ઊંચલપાચલનો તેમજ ધાર્મિક અસહિષ્ણુનાનો ગણાય—ત્યારે તો પ્રજાની સ્વતંત્રતાને રૂંધી નાખવામાં આવી હતી. આ જમાનામાં ભકતોની ભક્તિને કારાગારમાં કેદી બનાવી મુકાઈ નહીં. તેઓએ સંસ્કાર—જ્યોત જલતી રાખી અને અનેક સંતપ્ત જનોનાં દિલને આશ્વાસન આપી રસ્તો આપ્યો. તેઓએ જમાનાને ઓળખ્યો અને જમાનાને સુધાર્યો.

પછી આવ્યા મહાકવિ પ્રેમાનંદ. તેમણે પુરાણોના પ્રસંગો અને પાત્રોને સજીવન કર્યાં અને વડોદરાથી નંદરબાર સુધી માણની રમઝડ બોલાવ્યા પૌરાણિક પ્રસંગો અને પાત્રોની મૂંઝણીમાં તેમના પોતાના જમાનાનાં રિવાજો, માન્યતાઓ, વિચારસરણી વગેરે ધણું ધણું ઉતાર્યું. લોકોને તે પાત્રો હિમાલયની પેઢી પારનાં ન લાગ્યાં. પ્રેમાનંદ મનુષ્ય સ્વભાવનો સાચો પારખુ હતો અને રસની કિતમ જમાવટ કરી બાંધતો. તે પણ જમાનાનો પ્રતિનિધિ ધરતો.

મધ્યયુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ તુરંગ, તરુણી અને તલવાર. જરા જરામાં તલવાર ખેંચાય. આખરૂં માટે માર્યા વધેરાય. એ જમાનામાં ભાટ ચારણોએ સમરાંગણને વીર પ્રશસ્તિઓથી ખૂબ ગિરદાવ્યું. તેમની શરવીરતાભરી વાણીથી પ્રલયનાં પૂર ચડેલાં અને યુદ્ધખેડુઓએ માઝા મૂકી હત્યાકાંડ વાવેલો. કેટલીક વખત માતૃભૂમિના રક્ષણને માટે ચંદ બારોટ જેવા સ્વદેશભક્ત બારોટોએ સૂતેલાને જગાડ્યા; જાગેલાને દોડાવ્યા અને દોડેલાને બલિદાન આપવા પ્રેર્યા. હલ્લદીધાટના યુદ્ધમાં કહો કે રાજસ્થાનની વીરભૂમિમાં કહો પણ સ્વદેશ માટે પ્રાણ પાથરવાનો જનનાદ- વીરહાક આ બારોટોએ પોકારેલી તેમણે પણ જમાનો ઝાળખ્યો અને ધડયો.

પછી આવ્યો નૂતન યુગનો ધડગૈયો નર્મદ. તેણે એક અઠંગ સેનાની માફક સમાજ ક્ષેત્રમાં મૂળથી જ પરિવર્તન લાવવાનું બીકું ઝડપ્યું. ‘યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે’ની બાંગ પોકારી. મુંબઈની વિદ્વાનોની સભામાં એકલવીર સમો ગજર્યો ! આમ જૂનવાણી વિચારો અને જૂની રૂઢિઓનું નિર્દંડન કાઢવા મથતો વીર નર્મદ સિકંદર, નેપોલીયન, હેનીવાલ કે હીટલરથી કાંઈ રીતે ઝરાતનમાં ઉતરતો નહતો. તે સર્વની ચાહના મેળવા ગયો.

‘વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું’ અરિ પણ ગાશે દિલથી,
રસિકડાં નવ કરશે કાઈ શોક.’

વીર નર્મદે જમાનાને જોયો અને નવીન ધડતરનું નિર્માણ કર્યું :
એ પણ એના જમાનાનો પ્રતિનિધિ.

પછી આવ્યા પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ. વિશ્વ જરા ધમાલોથી ચાક્યું હતું. સ્થિરતાનું વાતાવરણ જામતું હતું. લોકો પ્રગતિશીલ બનતા હતા. ત્યારે સાહિત્યકારોએ વિદ્વદ્ભોજ્ય સાહિત્યની લહાણ કરવા માંડી. તેઓને પદવીનાં થોડાં સુમાન હશે કે પછી સામાન્ય

જનતા સાથે ભળવાની છોજ હશે. ધીર ગંભીર રહી તેઓએ દુર્બોધ છતાં ગંભીર સાહિત્ય પીરસ્યું પાશ્ચાત્ય પ્રભ અને ભાષાના સંપર્કને લીધે તેઓએ ત્યાં ન હોય તેવું કંઈ જાણે અજાણે રજૂ કરવા માંડ્યું. વળી પાશ્ચું નાના જગતનું વર્ગીકરણ થવા માંડ્યું પણ એ ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે તે પહેલાં એક જળાશયનો દીપક દુનિયામાં પ્રકટયો. તેને દૈયે માનવમાત્ર તરફ પ્રેમ હતો. એ દીપક તે મહાત્મા ગાંધીજી. તેમણે તેમની સાદી પણ વેધક વાણી અને શૈલીથી કાશ ખેંચતા કાશીઆથી માંડી ધારાસભાઓના પગથીઆં ધસતા ચમરખંધીઓની વિદ્વાને સાચો માર્ગ બતાવવો હતો. વિદ્વદ્ભોજ્ય વાણીથી કેમ ચાલે? ભોક્ષ્ભોજ્ય સાહિત્યનું સર્જન થયું. ધર નદી છોડેલું એવી વિધવા ડોસી અને કાયાની કચ્ચરો કરતો ખેડૂત અને મજૂર પણ તેની અર્થગંભીર વાણીનાં મધુરાં પાન કરવા લાગ્યાં. ગાંધી-યુગમાં જે પરિવર્તન આવ્યું તે નવાં હથિયારોની સજ્જવટને લીધે. ગાંધીજીએ જાદુ કર્યું અને સંસારના અનેક ક્ષેત્રોમાં સાહિત્ય અને જીવનને કેટલો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે આ પણ જમાનાનો જાણીતો. તેમના જીવનમાંથી સાહિત્ય ઋણું અને તે બ્રાહ્મ બોલ લેખાયો. તે તેમના જમાનાના સાચા પ્રતિનિધિ. તેમણે વિચાર પરિવર્તન દ્વારા જીવનને સુંદર બનાવવાની રીત બતાવી ને પશુતા તરફ વળતા માનવને સાચો માનવ બનવા સમજાવ્યું. તેમની સાદી અને સરળ વાણીમાં ઇન્દ્રતા વજ્જતી નકકરતા હતી, અર્જુનના ખાણની તીવ્રતા હતી અને હૃદય અને મનની જડતનો ઓગાળવાની શુદ્ધ ભગવાનની અદ્વિતીય ઉશ્ચિતા હતી. તેમનો સાહિત્ય આદેશ એક જ હતો કે માનવ સાચો માનવ બને અને વિશ્વજંઘુત્વની નિત્ય નવી ભાવનાને સમજે અને આચારમાં મૂકે.

આ બધા સાહિત્યકારો સંસ્કારસ્વામીઓ હતા. યુદ્ધનાં સમયમાં સેનાની બની સંસ્કારનું રક્ષણ કરતા અને શાંતિના સમયમાં સંસ્કારનું

વાવેતર કરતા. યુદ્ધનું આદવાન થતાં તે રણગુરુ બનતા. ફ્રેંચ વિપ્લવ વખતે વોલ્ટેર, રુસો વગેરે સાહિત્યવામીઓએ મરવા પડેલાં હાઇપિન્-જરમાં પ્રાણ પૂરી ફ્રેંચ પ્રજાને વીરત્વનો પાનો ચઢાવ્યો અને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવ્યું. આ રીતે દેશ દેશોમાં મરદાનગી અને કુટુબાના સનાતન સ્રોત વહાવવાનો યશ સાહિત્યકારોને ફાળે જાય છે, તો તેઓએ દૈન્યઅંધિયા શા માટે પીડાવું જોઈએ ? જમાના-જૂનો સંસ્કારવારસો જેમને મળ્યો છે એમણે વારતવિક જીવનના ધબકાર સમજી લઈને પૂર્ણવિરામાં ન કરતાં જગતના મશાલચી બની આગળ ફ્રેંચ કદમ કરવાની છે. એનો દિવ્ય પ્રકાશ અનેકના જીવનમાં પ્રકાશ કરશે, અને કદાચ ઓછો કરે તો પણ જોટાદકરની અમર કાવ્ય પદ્ધતિમાં કહું તો—

સહજ સુરભિ સમર્પાનિ કુસુમ ક્તવ્યતા સેવે
બ્રમર મકરંદના ભોગી મળે કે ના મળે તોયે

સાહિત્યકારોને તો એટલું જ કહી કું વિરમું છું યુક્તરતે પંથાનઃ

જે. બી. ઝાઝા
કંપાલા

ગુજરાતી કવિતાના અઘતન પ્રવાહો

નવીન કવિતાનાં કાઠાંનો ધડગૈયો બ. દ. ઠા. પ્રો. જળવંતરાય ઠાકોરે વિચારપ્રાધાન્ય-અર્થઘનતાનો આગ્રહ સંજ્ઞો એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી કવિતામાં ભાષા અને વિષય પસંદગી ઉપર ભાર મૂકી ગુજરાતી કવિતાનું કાકું 'મુદ્દ કયું', ઉમાશંકર અને મુંદરમની પેઢીના કવિઓએ એમની અસર તળે પ્રગતિશીલ કવિતાઓ સર્જી. વાસ્તવપ્રિયતા, આદર્શમયતા, દક્ષિત પીડિત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રગતિવાદને કારણે ગુજરાતી કવિતામાં વિષય વૈવિધ્ય આવ્યું. કું જે કવિતાઓની વાત કરવાનો છું એ કવિતાઓ ૧૯૪૦ પછી લખા-યેલી છે. ગુજરાતી કવિતાનો એ પહેલાં વાસ્તવ તરફ ઝોક હોવા છતાંય સૌંદર્યલક્ષિતા તરફ વધુ ને વધુ વળતો રલો છે એ આપણને રાજેન્દ્ર શાહનો 'ધ્વનિ', ત્રિવર્ણન મણિયારના 'પ્રતીક'નાં થોડાં ગીતો, નિરંજન ભગતનાં 'કિન્નરી' સંગ્રહ વગેરેથી પ્રતીત થયું.

દક્ષિત ગીતો અને 'માન' પણ નીનતરોએ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રચ્યાં. 'ગજુદેવીની ગોરી' અને 'ઉંબર ગાંવની છોરી'ને પણ ખિરદાવી, પ્રભુપ્રમરતી, ઇન્દ્રિયરાગ (Sensuousness) અને આનંદ-કિલોલ્લ, પ્રસન્નતા, મુગ્ધતા, આરુતા, સદૃશ્યવનની રસભરતા આત્મ-સંતર્પક સામુદાયસદ્ધિ " (ઉ. જોષી) આવા ગુણોથી સભર એવી રચનાઓ રાજેન્દ્ર શાહ તરફથી મળી, સૌંદર્ય માધુર્ય અને ભાવાભિવ્યક્તિથી ઉર્જિત કવિનાઓ નિરંજન ભગત, ત્રિવર્ણન મણિયાર, બાલમુકુંદ દવે, વેણીભાઈ પુરોહિત, પ્રદુલાદ પાટેળ, પ્રભારામ, ઉશનમ્, જયંત પાઠક, હરીન્દ્ર દવે આદિ કવિઓ તરફથી આપણને દયારામની મુમુરુર ગરળીઓ અને ન્હાનાલાલના પ્રસન્ન મંબુલ

રાસ જેવી રચનાઓએ લોકહૃદયને વશ કર્યું. એવી જ ભૂરકીવાળી, મોહિનીવાળી કવિતાઓ અને ગીતો ગુજરાતની નવીનતર કવિ પેઢીએ આપણને આપી. જાણે કે આ કવિઓની કૃતિઓ દયારામ અને જ્ઞાનાલાલની કૃતિઓ સાથે રસતાળી લઈ રાસરમણ કરવા ઉત્સુક ના થઈ હોય ! એવી કર્ણપ્રિય-કર્ણમધુર રચનાઓ તો અમદાવાદ-વડોદરાના રેડિયો સ્ટેશન રજૂ કરે છે, પરંતુ એ પ્રકાર પણ મારા આજના નિબંધનું લક્ષ્ય નથી. હું જે કવિતાઓ વિષે કહેવા માંગું છું તે કવિતાઓ તદ્દન નિરાળી છે. એ કવિતાઓનો પ્રવાહ જુદો જ સ્વાગ ધારણ કરે છે, કાંઈ નિરાળો જ માર્ગ એણે પકડ્યો છે, કાંઈ અનોખી એવી મંજિલ તરફ એણે વહેવા માંડ્યું છે.

આંગલ કવિઓની અસર નીચે આપણા આ યુવાન કવિઓ પોતાની કવિતાને આ રીતે વહેવડાવે છે. પંક્તિઓનાં ટુકડાઓ કરતી, હરિગીત, મૂલજી આદિ છંદોમાં પરંપરિત લયવાળા કાઠામાં કે કાંઠામાં એ પ્રવાહે પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, કે જે હજી પ્રયોગશીલતાને નામે વગોવાતું રહ્યું છે. એવી થોડી કવિતાઓ હું અહીં રજૂ કરવા ધારું છું. આ કવિતાનાં લક્ષણો શાં ?

શ્રી ઉમાશંકર જેવીએ કહ્યું છે કે 'સૌંદર્ય લિમુખ બનેલી કવિતાઓ મુખ્યત્વે માનવતામાં સૌંદર્ય જોવા તરફ વળી હતી. એક નાતના જિંડા માનવતા-વાદથી અનુપ્રાણિત થઈ હતી.' આમ સૌંદર્ય-લક્ષિતા તરફથી માનવતા લક્ષિત તરફ કવિ વળ્યો છે. પરંતુ એ 'માનવતા'ને મૂર્તિમંત કરવા કવિનાં ઉપાદાનો કયા ? એ સુઝથી પોતાનું 'કથ્ય' 'કાવ્યમાં' પલટાવે છે ? એનો અંગુલીનિર્દેશ હું થોડા નમૂનાઓની રજૂઆતની સાથે સાથે કરતો જઈશ. પરંતુ તે પહેલાં કવિતાનો આવો કલાઘાટ નિર્માણમાં જવાબદાર એવાં પરિબળોનો થોડો ખ્યાલ આપી દઉં. નિરંજન ભગતના રાજદોમાં

છટકવા કર્યાંકે મથવા આલને આંખી

પકડમાં ગોઠવી

એક

આ ભિમું

તોતિંગ આખો, દીર્ઘતણા ન્હોર, વહિગળ જેવી

દષ્ટિમા લેતું લપટમાં ખડગ જેવાં પામ અડકાડી.

ભિમું”

રાજેન્દ્ર શાહ જેવો સૌંદર્યલક્ષી કવિ આ જ મુંબઈના ભૂલેશ્વરનાં એક ઓરડાતું (રૂમતું) ચિત્રણ કરે છે —

“ આ ઓરડો તે —

અપકવ ખોરાક ભરેલ હોજરી સમો —

જહીં ઉંદરની દડાદડી.....

શો રાત્રિનો આ અવશિષ્ટ યામ !

હીંડી મહીં બે રડતાં ખિડાલ.”

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી અને શ્રી. મનમુખલાલ ઝવેરી જેવાં પીઠ કવિઓને પણ આ નવીનતર કવિઓની અસર નાણે ન લાગી હોય ! એનણે પણ ચીંતો બદલ્યો. શ્રી. ઉમાશંકર વિષે એક તુકડો પણ છે. નવો કવિ પ્રકાશક પાસે પોતાની કવિતા પ્રસિદ્ધ કરાવવા જાય છે. ‘કેવી છે?’ પ્રકાશક પૂછે છે. ‘ઉમાશંકરની કવિતા જેવી?’ ‘ઉમાશંકર પહેલાં લખતા એવી છે કે આજે લખે છે એવી? જો પહેલાં લખતા હતાં તેવી હોય તો જાપીશ. પરંતુ અત્યારે જેવી લખે છે તે વીરે વિચાર કરવો પડશે.’

ઉમાશંકરની આ કવિતા જુઓ :

“ મને મુર્દાની ધૂ સતાવે !

લલેને કૂલથી ઢંકાયેલાં રૂપે વિહરતાં.

શબો સમાજના શિખરેથી શિખરે વિચરતાં.

જંગલોમાં કાટ તો ખૂટ્યાં નથી.

પુરસીઓ ઘડાયે જાય છે કે’

બાગમાં પુષ્પો ખીલ્યે જાય છે.

ને ડોક શણગારાય છે.

અચેતનની આરતીમાં ચેતના હોમાય છે.”

શ્રી. મનમુખનાલ ઝવેરીએ હળવાસથી આજની કવિતાને લઢાવી :

ઉમાશંકરને મુર્દાની ધૂએ ખરેખર સતાવ્યા, સભાઓમાં, સમિતિમાં, પંચમાંથી એમને એ દુર્ગંધિ પ્રાપ્ત થઈ.

‘હું’ ભિન્ન છું.....

ના, ના,

નથી તબિયત તણું એવું કંઈ,

એ તો હવે એવી જ આલે ને ?

ને આગળ કહે છે :

‘હું’ ખિન્ન છું.....

કારણ.....

દોડતી બસમાંથી

પેલા પાનવાળાની દુકાને

આપનામાં

મારું હું પ્રતિબિંબ જોવા ગયો.

પણ જોઈએ હું શક્યો નહીં.

હું ખિન્ન છું.’

ગુજરાતી કવિતાનો અઘનન અવાહ અહીં વિરમ્યો નથી. એ હજી આગળ વધે છે.

ગુજરાતના કવિઓની વિધેયાત્મક સામગ્રી (Positive contact) આગવી છે. પોતીદી છે. ગુજરાતની ભાષાના શબ્દોને અસિદ્ધિપ્રિયતા બનાવી દેવાની હથોટી એમને છે. જે ભાવપ્રતીકા કે ચિત્રકલ્પો યોગ્ય છે એ ગુજરાતની ભૂમિમાંથી જોવા છે. આપણી ભાષાને એ જ ફાલ છે. ભાવને સમંજસ થતી અનુકૂળ વાણીમાં 'કાવ્ય'ની પરિસ્થિતિ સફળતા પુર્વક કવિ કરી શકે છે. એ કરવામાં આજનો કવિ અપૂર્વ એવો દસાસંયમ દાખવે છે. આથી જ આજની ગુજરાતી કવિતા એ વિશ્વસાહિત્યમાં બરોબરી કરી શકે એવી અને લાગે છે.

ગઇ સાલ મકરેદે કોલેજના કવીન્સ કોર્ટ હોલમાં લંડનની કિંગ્સ કોલેજના અંગ્રેજી ભાષાના પ્રાધ્યાપક પ્રો. જુલોએ રાત્રે નવવાગે, ૧૯૩૯ પછીની અંગ્રેજી કવિતા, એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપેલું. ડિસન થોમસ, ડી. એન. એનરાઇટ, ડબલ્યુ. એચ. ઓડન આદિ કવિઓની કવિતાઓ નમૂનારૂપે એમણે રજૂ કરી હતી અને નવીન કવિતાનાં સર્વ સામાન્ય લક્ષણો ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો—કમલાગ્યે કંપાસના પચ્ચીસ દગ્ગર ગુજરાતીઓમાંથી હું એકલો જ ત્યાં હાજર હતો. અને લાગ્યું હતું કે મારી ભાષા—ગુજરાતી ભાષાની કવિતા પણ એ કવિતાઓને મુકાબલે કંઈ કમ તો નથી જ, ઊતરતી નથી. ભલે એને આંખી ન જાય પણ એની તુલનામાં ઊભી રહી શકે એમ તો છે જ. કવિતાઓનો અનુવાદ કરવો એ એક બહુ ભારે જાબા છે. એટલે તુલનાત્મક અભ્યાસમાં ભાષાન્તરની મર્યાદાને ધારણે કદાચ આપણી આ કવિતા હારી જાય પરંતુ એથી આપણી કવિતા રહેજે પોતાની પાત્રતા ગુમાવતી નથી.

ગુજરાતી કવિતાનું ભાવિ જિજ્ઞાસું છે. પરંતુ એની લોકપ્રિયતા ચિન્ત્ય છે. લોકપ્રિયતા એ મુલ્યવત્તાનાં ધોરણ તરીકે સ્વીકારાતી નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય અસ્પષ્ટ સાહિત્ય છે. એ શોચનીય નથી,

અત્યારે જ કંપાલામાં ચાના, નાઈજીરિયા, સિએરા, લિઓના વગેરે આફ્રિકાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી આવેલ આફ્રિકન કવિઓની કવિતાઓ સાંભળવાની તક મળી. કવિતાઓ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાઈ પણ વિષયો પોતપોતાનાં દેશનાં હતા. એ કવિઓ સ્વભાષામાં પણ લખતા હશે. વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવર્તમાન (અદ્યતન) વલણોને તેઓ સ્વભાષામાં અપનાવતા હશે. આવું જ ગુજરાતી ભાષાનું પણ છે. અસ્પષ્ટ વિકસિત સાહિત્યને માટે ઉત્તરોત્તર વિકાસનાં સોપાનો ચઢવાની તકો આજનાં વિશ્વસાહિત્યનાં સંપર્કને કારણે પૂરી પડે છે. આ એક અદકો લાભ છે. આવો લાભ પૂર્વ આફ્રિકામાંથી નિપજતાં ગુજરાતી સાહિત્યને પણ અવશ્ય મળી શકે. (જે મેં લેવા હોય તે).

શ્રી. રતિલાલ જાયાએ પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રવાસ કર્યો અને પૂર્વ-આફ્રિકાનાં પ્રેક્ષણીય સ્થળો વિષે સુંદર કાવ્યો લખ્યાં જે સંસ્કૃતિમાં પ્રગટ થયા હતાં. અહીં કાવ્યક્ષમ વિષયો અનેક છે. આફ્રિકાના જુદા જુદા દેશો જે સંક્રાંતિકાળનાં પસાર થઈ રહ્યા છે, બહુવર્ણી પ્રજાઓનો અહીં જે રંગમેળો જામ્યો છે. આફ્રિકન પ્રજાઓની જાગૃતિ, નવનિર્માણ, શહેરીકરણની સમસ્યાઓ, પહાડાતી પરિસ્થિતિમાં આ દેશની પ્રજાઓનું ધકાતું જીવન-નવીન વ્યવસ્થાઓ સાથેનો એમનો મંઘર્ષ (વગેરે એવા અનેક વિષયો છે. એક દાખલો આવું, એક યુગાંડિઅન જોગનવંતી કન્યાનો યુનિફોર્મ ન્યાં ન નવાવે જોઈએ, ત્યાં જોગનામના જોરે તવામને કાટી ગયો. અને થયું આ એક સમસ્યા છે. આવો આધુનિક સૈદ્ધાંત રજૂ કરીએ ! એ યુવતીના બાપના મનમાં શા વિચારો જન્મ્યા હશે ? નવા યુનિફોર્મના પૈસા આપવી પડે. એ તમારું.

સ્કૂલ માટેનું ફરાક
ફાટી ગયું
તારી જુવાની મોંઘી પડી !

કંપાસના મંદિર આગળથી પસાર ચાઉં છું-એક ઉલ્લખીલી
કન્યાને મંદિરનો “પ્રેમસ્થાન” તરીકે ઉપયોગ કરતી જોઈને મારા
મોઢેથી સરી પડ્યું.

નાઇલોન મંદિરે ગયું,
લાલરંગે
રંગાર્ધ ગયું !

માનું છું-કે શ્રી, નિરંજન ભગત જેવો ફાધ કવિ અમારા
રાડ પર એક રવિવારની સાંજે રેલવે સ્ટેશનથી એશિયન સિનેમા સુધી
લટાર મારે તો એવું તો મુંદર કાન્ય સ્કૂરે કે ન પૂછે વાત !

આજના ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના ‘સાહિત્ય’ને આખાદ
રીતે બાદ ન રખાય એ બાબતની તકેદારી મારે રાખવી જોઈએ એમ
થયા કરતું હતું. એ કૃષ્ણજીવિ હતી કે કર્તાવ્યજીવિ ? મારો આ
ચિંથરેલા નિબંધ એ તકેદારી રાખી શક્યો છે કે કેમ એ આજના આ
માન્યવર વિદ્વાનો કહી શકશે પરંતુ એક વસતસો રહી જાય છે કે આ
સંમેલનમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ કવિ-લેખક-વિવેચક, સાહિત્યમણી
શ્રી. ઉમાશંકર અને એવા જ બીજા નિરંજન ભગત નથી એમનું.
અત્રે સમરણ કરી, કરાવો હું વિરમું છું.

ઉદ્ઘાટન પ્રવચન

પૂજ્ય શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજશ્રી, પ્રમુખશ્રી શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈ અને અન્ય વિદ્વાન સાહિત્યકાર બંધુઓ-ભાઈઓ અને બહેનો, પૂજ્યશ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજશ્રીના આશિષવચનોથી આ સંમેલન આજે શરૂ થાય છે એ માટે આપણે એઓશ્રીના આભારી છીએ. અહીંની સાહિત્ય સભાએ અને આ સાહિત્ય સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું જે બહુમાન આપેલ છે તે માટે એમનો આભાર માનું છું.

જીવનમાં કેટલીકવાર એવી ક્ષણો આવે છે. જ્યારે એને માટે આપણે તૈયાર નથી હોતા એવી ક્ષણ આજે મારા માટે છે. મને જ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે મારે આ સાહિત્ય સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું છે. ત્યારે મારા માટે એ એક મોટી વાત બની રહી.

હું સાહિત્યનો રસાસ્વાદુ માણુસ છું અને સારા પુસ્તકો વાંચવાનું ગમે છે. મને અનેક ગ્રંથોમાંથી માનવતાનો મહામૂલો વારસો જોવા મળ્યો છે. આપણું સાહિત્ય ચિંતનથી, તરવશાનથી સમૃદ્ધ બનેલું છે. સરસ્વતીચંદ્રથી શરૂ થઈને આજના સાહિત્યકાર મુધીની લાંબી મજલ એ વાતની સાક્ષી પૂરશે.

અહીં બહુ ઊંડાણથી ઉતરવાનો કે આ પ્રશ્ન ચર્ચવાનો વખત નથી અને મારે એ અધિકાર પણ નથી આમ છતાં સાહિત્ય વાડીના કુલોએ મને મુગંધથી ભરી આપેલ છે. મારે મન સાહિત્યની નાનીશી વ્યાખ્યા એક જ છે. કે સાહિત્ય માનવના સુપુષ્ટ મનને જાગ્રત કરે, ઉદાત્ત ભાવનાઓને સ્પર્શ કરે અને જિવ્ય જુગિકાએ લપ્ત જાય.

અહીં આપણી સાથે આપણી સમક્ષ આજ પાંચ સાહિત્ય-કાર વિદ્વાનો છે. ગુજરાતમાં એમનું અગ્રગણ્ય સ્થાન છે. સાહિત્યમાં એમની રચનાઓનું ઘણું મૂલ્ય છે. ભાષાથી જ્યોતીન્દ્રભાર્ગ, ચંદ્રવદન-ભાષ, પન્નાલાલ પટેલ, ઇશ્વર પેટલીકર અને પિતાંબર પટેલ ગુજરાતી સાહિત્યના આ ધૂરધરો છે. આપણે એમની કૃતિઓ દ્વારા એમને પિછાનીએ છીએ. નજરે જોવાનો ઊંડો પરિચય કરવાનો અવસર આપણને આજે સાહિત્ય સભા-નિર્ગળએ આપ્યો છે. તમારા સૌ વતી મહેમાનોનું સ્વાગત દર્શું છું. અને એમની સર્જનક્ષાનો આજો પરિચય ભાષ પીતાંબરભાર્ગ આપણને આપશે એવી આશા છે. આ સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિ આપણામાં સાહિત્યની અભિરુચિ પેદા કરશે. માફ વક્તવ્ય પૂરું કરું તે પહેલાં આ ભૂમિનું આછેરું દર્શન મહેમાનોને કરાવવું ઉચિત્ત યશે.

આ ભૂમિ ઐતિહાસિક ભૂમિ છે. નાષ્ટની જન્મભોમિકા છે. અહીંથી નજીક જ મહાન નાષ્ટનો ઉગમ થાય છે. વિક્ટોરીયા સરોવર દુનિયા બરતું મીઠા પાણીનું મોટું સરોવર ગણાય છે. જગ-વિખ્યાત સપનફેલ્સ, આજે તો એનું આછેરું સ્મરણ માત્ર રહ્યું છે તે અહીં હતો. અને જેણે એ જોયો છે તે સૌ સાક્ષી પૂરશે કે એની લગ્નતા કદી બુઝાશે નહિ.

ઈશ્વરની રણભૂમિને સજીવ કરતી આ નાષ્ટ્ર માષ્ટો સુધી મંજલ કાપતી વહી રહી છે. એને જાને કાંઠે લગ્ન વનશ્રી સુંદરતા પાયરી રહી છે. અને હજારો માનવીનાં હૈયાને તૃપ્ત કરતી, આનંદથી ઊલોછલ જરી દેતી આ નાષ્ટ્ર વહી રહી છે. એના કાંઠે જીવન પાંગરતું રહ્યું છે.

આપણા ભાષાઓ વરસો પૂર્વે અહીં આવ્યા હતા. અનેક મુસીબતો વચ્ચે જીવન જીવવાનાં રીક્કાં આપણે મારવાનાં રહ્યા હતાં.

આજે જે કાંઈક સમૃદ્ધિ કે શ્રી દેખાય છે. તે વરસોની સાધનાનું પરિણામ છે. વરસોના અતૂટ પરિશ્રમનું ફળ છે. અહીં આજે નવચૂવન ધગદગી રહ્યું છે. સમગ્ર આફ્રિકા ખંડ જામન બની રહ્યો છે. અને એનો માનવી દુનિયાની સાથે કદમ મિલાવવા બિનાવળો બની રહ્યો છે. અહીં આજે સ્વાધીનતાની શર-ણાધરો વાગી રહી છે. સુતેડો માનવી જાગે છે. કહેવાતો અંધારિયો ખંડ આજસ મરડીને એકો થઈ રહ્યો છે. પ્રકાશનાં કિરણો એના દેહ ઉપર પડી ચૂક્યાં છે.

આ બુનિને અમે યાદી છે. અમારી માતૃભૂમિ જેવી દૃંદ્ર એણે અમને આપી છે અને એની જાગૃતિ ને વિકાસમાં અમે અમારો નમ્ર હાથો આપી રહ્યા છીએ. આવા સંક્રાંતિ સમયે તમે સૌ સાહિત્યના મશાલત્વીઓ, સાધકો અમારે આંગણે આવ્યા છો ત્યારે અમારી આશાઓ, અરમાનો, ઉમંગો, વેદનાઓ અને અમારી લાગણીના પડધાઓના શાફી બની રહેશે અને તમારી કૃતિઓમાં એની ઋણક વણી લેશે.

તમારા સૈનું સ્વાગત કરતાં ખૂબ આનંદ અનુભવું છું. આપણા સૌ માટે આ એક ઐતિહાસિક મિલન થઈ છે.

જીવનલાલ વિઠ્ઠલદાસ મધવાણી

સ્વાગત પ્રવચન

શ્રીમત પ્રમુખશ્રી, માનનીય સાહિત્યકાર મહેમાનો, બાઈઓ અને બહેનો —

આજે આ મુખ્યસભિલા, મહાપ્રાણ પૂ. ગાંધીજીપુત્રી અરિયરજે પવિત્ર નીલગંગાના તટે વસેલી નાનકડી જિન્નનગરીમાં થોળેલા સાહિત્ય-સન્મેલન નિમિત્તે આપતું સ્વાગત કરતાં મને દર્પ થાય છે. સહલાગ્યે સન્મેલનની આદિમાંજ પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યજી મહારાજના આશીર્વાદ આપજો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

આજે આફ્રિકા યુગાન્ડાની સ્વાતંત્ર્યક્રિયા ક્ષિતિજ પર પ્રથમ સોપાને સ્થિર છે. વ્યવસ્થા, યોજના, કુનેહ, સ્થિર અને ભૌતિક ઉન્નતિના શિખરેથી પાશ્વર્ય રાજકારણ આ દેશના સ્વાતંત્ર્યના મુત્તકારો સાથે સમગ્રવટપૂર્વક કામ લઈ રહ્યું છે. અહીંની હિન્દી વસાહતના અમલોચન અને તે દ્વારા નિર્મિત ઉદ્યોગપ્રગતિનો સ્વીકાર થયો છે, ને પાછલી પેઢીના પરિશ્રમ ધૈર્ય અને મુક્તિ પરિપાક રૂપ મળવખ ફૂલ ખીલ્યાં છે. જેમના ભૌતિક અને માસિક વિકાસની પ્રથમ પકિતઓ ઇતિહાસકલક પર લખાઈ રહી છે, છતાં જેઓ સ્વરાજ્યના જન્મસિદ્ધ અધિકાર પ્રત્યે પૂર્ણતયા જાગૃત છે, એવા આફ્રિકન પ્રજાતંત્રમાં આ ફૂલોનું ફૂલોમાં કેવું રૂપાંતર થશે એવી વિમાસણમાં અત્યંત વ્યગ્ર છતાં વાણિજ્યપ્રિય ને વ્યવસાયરત ગુજરાતી પ્રજા સાહિત્ય, ચિત્ર નાટ્ય પ્રત્યે જાગૃતિ જતાવી રહી છે એ આનંદનો વિષય છે. આ સન્મેલનની સ્વાગતાધ્યક્ષાનું સ્થાન મને આપવામાં આવ્યું છે તેને હું સહલાગ્ય સમજું છું. ને ભારતથી પધારેલા મહામાના સાહિત્યકારો, પૂર્વ આફ્રિકાના સાહિત્યરસિક ભાઈબહેનો ને

શ્રોતાજનોનું સ્વાગત પરસ્પર સૌને શુભ નીવડે એવી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું. વ્યવસાયોની વ્યસ્તતાવશ આપણા પ્રયત્નોની પરિમિતતા પ્રત્યક્ષ છે. પોતાનાં ક્ષેત્રોમાં મહત્કીર્તિપ્રાપ્ત એવા આપણા સાહિત્યકાર મહેમાનોની પ્રતિભા ઝીલવાનાં આપણું પાત્ર નાનકડાં છે, એમ જનાં ભાવનાની સમ્મરતાને લક્ષ્યમાં લઈ અમારા સ્વાગત, આતિથ્યની ક્ષતિઓ ક્ષમ્ય કરશે એવી અપેક્ષા અસ્થાને નથી જ. અનેક અદ્યતાઓ સાથે પણ ઉદ્દેશ નિરપેક્ષ, નિર્બ્યાજ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રત્યેની નિષ્ઠા અને જનજાગૃતિનો છે એ નિર્વિવાદ છે.

આપણા અતિથિ લેખકોએ પોતાના લેખન દ્વારા ગુજરાતના ગૃહસંસ્કારમાં, સમાજજીવનમાં, ને ગાંધીપ્રતિભાથી પ્રભાવિત રાજકીય જીવનમાં તળપડી ગુજરાતી રીતે વ્યક્ત થતી ભારતીય પરંપરાઓના પ્રાણધ્વજ દ્વારા પૂર્યાં છે. આત્માને અસ્લાદિત કરે, અંતરમાં અજવાળાં પાથરે ને ભુદિને જાગ્રત કરે, વળી હાસ્યચમકાર દ્વારા તાજગી અને સ્ફૂર્તિ ભરી દે એવી સંજીવની તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પી છે. તેઓ આપણે આંગણે પધાર્યાં છે તે કંઈ નાનીસુની વાત તો નથી જ આ સત્સંગનું સ્વાતિચિંદુ આપણી છુટી છવાઈ વેરાયેલા સાહિત્ય સર્જનેશ્ચ હીપજીઓમા મુક્તાફળનું સર્જન કરે એવી આંતરિક શુભેચ્છા છે.

આજે સંકાર રાજકીય રીતે United Nations દ્વારા સમન્વય સાધવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. આર્થિક સંતુલનો તરફ રશિયા અને અમેરિકા પોતપોતાની રીતે દષ્ટિ રાખે છે. પ્રજાસત્તા અને સામ્યવાદનાં જૂથોની રાજ્યશતરંજના પ્યાદાં પણ પોતપોતાની આંતરે વશ વર્તે છે. વિજ્ઞાને દૂરને આંતરીને સંસારના સીમાડાઓ સાંકડાં ઠપ્યાં છે, પણ આ સીમાડાઓને સ્વર્ણ કે લોહ-ધન કે શસ્ત્રોની શંખલાઓથી બાંધવા જતાં વેજાનિક પુરુષાર્થ વ્યર્થ થઈ રહ્યા છે

એવું આપણે જોઈએ છીએ. એને તો મૈત્રી અને કુટુંબની ભાવના-
ત્મક શુંખલાઓનું ટુંબસુઅંધન જ વીંટળાઈ રહેશે. આ કાર્ય યુગે
યુગે સાહિત્ય મર્જકો જ પોતપોતાના દેશ અને સમાજમાં કરતા
આવ્યા છે અને પ્રતિભાવંતો લાગ્યાઓના કવચ બેઢીને પણ વિચાર
જગતની એકતા અવતરિત થતા આવ્યા છે. વિજ્ઞાને સિદ્ધ દરેલા
સામીપ્યને માનવીના મોટાં મન જ સાર્થક કરી રાકશે. આ દસોટી
બ્યકિત કે સમૂહને સરખીજ લાગુ પડે છે માનવતાની મદાનતામાંથી
સંવાદિતાનું સર્જન શક્ય છે. આપ સમુદ્રો આંતરીને આવ્યા છો,
તો આ સમેલનમાં એવી સંવાદિતાનું સર્જન થાઓ એવી અભિલાષા છે.

અહીં પધારેલા સાહિત્યકારોથી આપણે એમના સાહિત્યદ્વારા
પરિચિત છીએ એમના સાહિત્યનું વિશ્લેષણ કરવાની મારી યોગ્યતા
નથી અડોલકાવ જ છે. તેઓ અહીંતહીં વાણીના ચમકારા કુનાર
ખદ્યોત આગિયા જ નથી માનવના મનો સમુદ્રમાં ઊંડા ઊતરી મુથુ-
વતાના મોતી શોધનારા મરજવા છે. ચીંથરે વીંટયા રતનોના આત્મ
બળના પારખુ ઝવેરીઓ! હું સાહિત્યકાર તરોડે તેમની સંમ્પ્રદાઈકા
દષ્ટિ પોતાની આગવી રીતે બધું જુએ તે સ્વાભાવિક છે. આ દેશ
પુર્વ આફ્રિકા વિષે પરમીટિયા વર લેલવના સાચાખોટા વર્ણનથી
લોભાયેલી કન્યા સભાઓના શિસ્તની પ્રથંસા રળિયામણી લીલીકુંજ
ધરતી વિગેરે વિગે તો થોડું લખાયું છે, દારમદષ્ટિએ નવાજમાનાના
માનવને નવી ઉકિતમાં ચોટકામાં બેસાડતા શ્રી જયેતીન્દ્રબાઈએ
પહેલું સુખ તે પર્ધસા રખ્યા, બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા ત્રીજું સુખ
કપવંતી નાર કરીને ચોથું સુખ તે તક સાધવાવાળા સિંધો પણ જેમ
ભારતમાં તેમ અહીં પણ અહીં તહીં પોતાની વાણીને અર્થ અનુસર્યો
છે, એવો છુપો આનંદ આપતા હશે.

‘બાંધ ગઠરિયાં, છોડ ગઠરિયાં ના અંકરાપ્રવાસી ને નાટ્યશાસ્ત્રના
અભંગ રસશાસ્ત્રી. જે બેયું તેની સારી ખોટી બાજુની ચન્દના તેજ

ને કલંકની તીક્ષ્ણદૃષ્ટિએ નોંધ લે તેવા શ્રી ચન્દ્રવદનભાઈ પણ કાંઈક બાંધ-છોડ કરતા હશે. ‘માનવીની લવાઈ અને ‘લોહીની સગાઈ’ ને ‘ખેતરને ખોળે’ના ખમીરવંતા તળપદા પાત્રોના સર્જક ખીતાંબરભાઈ ને પન્નાલાલભાઈને પણ અહીં નિજ નિજ દૃષ્ટિએ કંઈ લાખ્યું હશે. સામાજિક સંસાર મુધારાના અગ્રદૂત શ્રી હંશરભાઈ પેટલીકરે પણ અહીંના સમાજજીવનના વિવિધ પાસાઓ નાણ્યાં હશે. આ દેશના નિખીરધન જંગલોમાં સીંચાણેલા શ્રમ, શૌર્ય, જ્ઞાન ને ધૈર્યનો, સવસે હિલમિલ પ્વાલિયે, નદીનાથ સંજોગ” ની ઉક્તિને ડગલે ને પગલે વર્તનમાં જીવનાર આ હિન્દી ગુજરાતી માનવમેળાને એમના ભાવિ સાહિત્યમાં સમાવેશ થશે જ, વિવિધ ને જુજવા રૂપે ઝગઝગે એવી મારી ત્રદા છે, આશા છે.

પુનઃ આપ સહુને હાર્દિક સુસ્વાગતમ્ કરી અને આપે લીધેલા શ્રમબદ્ધ, સહુની આ પ્રસંગે સારી ઉપસ્થિતિ બદલ સ્વાગતમ કાર્યમાં સહાય કરનાર સહુ ભાઈ બહેનોના સહુભાવ બદલ સહુનો હાર્દિક આભાર માની હું મારું ધ્યાન લઈશ.

શ્રીમતી બાનુબહેન કેરેઆ

આફિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું ઉદ્ઘાટન

જિન્ગા ખાતે યોજવામાં આવેલી સહિત્યપરિષદના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા તથા પરિષદોનું સંચાલન કરવા મારે મને અહીં ખોલા-વવામાં આવ્યો છે. પણ આ એક નવું જ કામ નીકળી આવ્યું. મારે હાથે કથાકનું ઉદ્ઘાટન થવાનું છે એનો મને ખ્યાલ નહોતો.

અમારે ત્યાં એટલે દિ-દુસ્થાનમાં-ઉદ્ઘાટનની ક્રીયા મોટે ભાગે પ્રધાનો-મિનિસ્ટરોને હાથે કરવામાં આવે છે. હું પ્રધાન નથી. અહીંના મંડળના સંચાલક ભાઈઓને એવો વહેમ પડ્યો હોય એમ પણ એમની વાતચીત પરથી મને લાગ્યું નથી. વર્તમાનમાં ભલે પ્રધાન ન હોય. પણ ભવિષ્યમાં થાય એવો સંભવ હોય તેવાઓની કાટિમાં પણ હું આવી શકું એમ નથી.

પુસ્તકનું નામ છે આફિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ એ વાર્તાઓ આફિકાની છે. એટલે કે આફિકા વિષેની છે, અથવા તો આફિકામાં વસતા લોકોએ લખી છે. એમ કહેવાનું સાદસ 'એ વાર્તાઓ વાંચ્યા વિના પણ દરી શકું. પણ એ શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ છે કે નહિ તે હું કહી શકું નહિ. એ ગમે તે હોય, ગુજરાતથી એટલે દૂર રહીને પણ આફિકામાં વસતા આપણા લેખક ભાઈઓ સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ આણુ રાખે એ બહુ હિતમ વાત છે.

ગયે વર્ષે 'સવિતા' માસિક તરફથી નવલકથાની હરીફાઈ યોજવામાં આવી હતી. હરીફાઈમાં એટલી બધી નવલકથાઓ આવી હતી કે નિર્ણયોદ્ધાને એ વાંચી જતાં છસાત મદિના લાગ્યા. એમાં મુખ્યાર્થના ગુજરાતના લેખકો ઉપરાંત આફિકાના લેખકોએ પણ

શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંમેલન
૧૯૬૨

ભાગ લીધો હતો. અહીં આદિકામાં આવીને જણાવતાં મને દર્પ થાય છે—ગુજરાત કે મુંબાઈમાં કદાચ ન થાત, પણ અહીં થાય છે કે એ હરીદાર્ધમાં પ્રથમ પરિતોષિક એક આદિકાવાસી ભાઈને મળ્યું હતું. આદિકામાં Talent-પ્રતિભા છે. એમાં કોઈ સરાય નથી. અને એ અભ્યાસથી વધુ પરિપક્વ થશે એમાં પણ સરાય નથી. અભ્યાસ એટલે કાઈ વસ્તુ વારંવાર કરવી તે. અભ્યાસને કારણે માણસ પરિપક્વ થાય છે, એની કક્ષમ પણ પરિપક્વ થાય છે.

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે અહીંની જમીન બહુ ફળદ્રુપ છે. હળ ફેરવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. પણ અમે ભાઈ અદ્યદન, પીતાંબર, પન્નાલાલ, ધ્રુવર પેટલોંકર વગેરે આવ્યા છીએ તે હળ ફેરવવાનું કામ થોડાંકે અંશે કરી જોઈએ તો સાફ હળ સાથે બળદ પણ યાદ આવે જ. અમારામાંથી હળ કાણુ ને બળદ કાણુ તે કહેતો નથી. પણ બળદ એટલે બળ આપનાર એવો અર્થ પણ થાય છે તેની યાદ આપું છું.

હવે હું રીતસર, વિધિસર આ પુસ્તકનું ઉદ્ઘાટન કરું છું. પુસ્તક ઊધડતાં પૃષ્ઠ ૧૫૭મું નીકળ્યું છે તે બહુ સચક છે. સંપાદક પણ ભાઈ સચક અને એમના સાર્થીઓએ જ કરેલું છે ને! આવતા વર્ષે ૧૫૭ શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંગ્રહનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે એવી આશા રાખું છું ભાઈ શ્રી. સચક, બળવંત નાયક અને બાનુસંકર બાસને શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓના સંપાદન બદલ અભિનંદન આપું છું.

આ પુસ્તકનું વિધિસરનું ઉદ્ઘાટના થઈ ગયું એટલે હવે આપ સૌં એ વાંચી શકશો; પરંતુ વાંચના પહેલાં વસાવી લો અને વસાવતા પહેલાં વેચાતું-લ્યો એ વધુ સારું છે.

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે

સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપંદેથી

હું સાહિત્યકાર કેમ થયો

‘ હું સાહિત્યકાર કેમ થયો ’ તે વિશે બધા બોલ્યા તો હું પણ કહું કે હું કેમ થયો ? જેમ દેખાદેખીથી ઘણાં પરણે છે. તેમ હું પણ દેખાદેખીથી—હા પરણ્યો એ વાત સાચી. પણ અહીં કહેવા એ માગું છું કે હું દેખાદેખીથી બીજા લેખકોનું વાંચી વાંચી લખતો થયો. દૂંકર્માં જેમ બધા કરે છે તેમ મેં પણ કરવા માંડ્યું.

પહેલાં મેં નાની-નાની કવિતાઓ લખવા માંડી. કાઠ કાઠ વાર કોઈ મિત્રને એ વંચાવતો પણ ખરો-જ્યારે એવી હિંમત, વર્ષો બાદ મારામાં આવી ત્યારે, પણ એ મારા સિવાય બીજા કોઈને ગમતી ખરી કે નહિ તે હું તે વેળા સમજી નહોતો શક્યો. હવે સમજું છું કે નહોતી ગમતી.

એકવાર શીઘ્ર કવિતા રચવાની હરીકાષ્ઠમાં મને ઇનામ મળ્યું. તે પછી મારા એક મુરખી સગા અને ‘ કવિરાજ ’ કહીને બોલાવતા. મારી કવિતા મારા સિવાય બીજાઓનું બહુ આકર્ષણ કરી શકતી નથી, એવો અનુભવ થતાં એ કામ મેં છોડી દીધું. પરંતુ પેલા મારા મુરખીએતો અને ‘ કવિરાજ ’ કહીને જ બોલાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. નાનાલાલ કવિ જ્યારે મુરત આવતા ત્યારે એમને ત્યાં બિતરતા. એકવાર એ એમ એમને ત્યાં આવીને બિતર્યા હતા ત્યારે હું અમારી ‘ કાલેજ ’માં લાપજી આપવા આવવા માટે એમને નિમંત્રણ કરવા સારું ગયો. પેલા મારા મુરખીએ કવિ નાનાલાલને મારે પરિચય કરાવતાં કહ્યું, “ તમે લક્ષે ગુજરાતના કવિરાજ હશે. અમારા

તો આ કવિરાજ છે. ” નાનાલાલે મને પૂછ્યું, “તમે કવિતા લખો છો ? ” મેં જવાબ દીધો, “ એવો મૂર્ખાઈ પહેલાં કરતો હતો, દલે કરતો નથી. ” મારો જવાબ સાંભળી નાનાલાલ હેઠાઈ પડ્યા. “ કવિના લખવાને તમે મૂર્ખાઈ કહો છો ? તો મને નિમંત્રણ શા સારું આવ્યા છો ? જાઓ હું નહિ આવું. જાણો છો ને હું કવિતા લખું છું ! ” મુરખી, ” મેં જવાબ આપ્યો, “ હું તો મારે માટે કહેતો તો. હું કવિતા લખું તે મૂર્ખાઈ, અને-અને આપ ન લખો તે ”

નાટ્યલેખક, દિગ્દર્શક અને અભિનેતા ચરાના કાંઈ પણ જાગ્યા હતા. એ વિષેનો પ્રથમ અનુભવ પણ કંઈક આદોજ થયો હતો. મેં બહુ નાની ઉંમરે એક નાટક લખ્યું. પંદર મિનિટ પણ માંડ ચાલે તેટલું. પાત્રો ત્રણ જ. હું, એટલે નાટકનો નાયક-રાગ. મારો પ્રતિસ્પર્ધી-કુટ, હુટારું બધી વાતે પૂરે એવો દુરમન રાગ. એને એક છોકરી. અલખરા, મૂળ છોકરો પણ નાટકને મારે, અને નાટક પૂરતી છોકરી એને મારે એ બંને રાગઓ હશે. એ જ નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ મારી સામે પ્રતિસ્પર્ધીની જીનિકાઅમારા જ મદોદનામાં રહેતા એક દગ્ગમના છોકરાને સોંપી હતી. અમારા બંને પગે ધૂનખાર મુદ્દ થાય, એમાં પેસે પ્રતિસ્પર્ધી-દગ્ગમનો છોકરો હાગી જાય. મારે પગે પડી કામા મગિ, જીવનદાનની માયના કરે ને હું એને નીચ, ચાંડાલ. આ વાર તો જવા હઉં છું. ક્ષીને પેસી છોકરામાંથી બનાવેલી છોકરીનો હાથ પકડીને ચાલ્યો જાઉં છું ને નાટક પૂરું થાય છે.

નાટકની વળો તૈયારી કરી. પાટિયાનાં બોખાં મૂડી રેજ જતાં મારી માતાના એ એક સાંધાના પડદા બનાવ્યા અને એક સાંધો પેલા છોકરામાંથી નાટકને મારે બનેલી છોકરીને પહેરાવ્યો

તો શું પણ એને વીંટાળ્યો. થોડાક મિત્રો લેવા પણ આવ્યા હતા. પછી પડેલે અમે દાય વડે ખસેડી ખસેડીને ઉઠાડ્યો. નાટક શરૂઆતમાં તો ઠીક ચાલ્યું. સંવાદો બોલાયા. છેલ્લે યુદ્ધ જનર થયું અને તે પછી આખા નાટકનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. પેલો હજમનો છોકરો નજીવૂત હતો અને હું હતો માધદાગલો અને એ હજમના છોકરાને આ વાતનું જરાજર જ્ઞાન પણ હતું. અમારી વચ્ચે લડાઈ થઈ અને યુદ્ધ દરમિયાન પુરેપુરું જતમે તે પહેલાં એણે મને પટકીને નાખ્યા નીચે. ને ચડી બેઠો મારી જાતી પર. મેં ધીરે સાહે તેને કહ્યું, “અલ્યા, તારે તો દારી જવાનું છે.” મોટે અવાજે એણે ગર્જના કરી, “દારી જઈ?—સાલા, તારાથી?” અને એમ અમારું નાટક પુરું થયું.

એ પછી વાર્તા પર મેં દાય અજમાવ્યો. પણ અમારી જ્ઞાતિના ગોળમટોળ શરીરવાળા ગોરમદારાજને લાગ્યું કે ‘આણે તો મારા પર વાર્તા લખી છે. એટલે એણે મારા પર—મારા શરીર પર—દાય અજમાવવાની ધમકી આપી. આપણે વાર્તા લખવાનું બંધ કર્યું’.

એ પછી, અમે એક હસ્તલિખિત માસિક કાઢતા. તેમાં એક દારમરસનો લેખ બધાએ વારાફરતી લખવો એમ નક્કી થયું. એ બધા લેખોમાં મારો લેખ સૌને ગમ્યો. અને મારે માથે દારમરસિક ચર્ચા લખવાની ફરજ આવી પડી. કદાચ હસવામાંથી ખસવું તો નહીં થાય. એવા લય સાથે મેં એ ફરજ માથે ચઢાવી. પણ હવે તો ખસવા ધારું તો ચે ખસાતું નથી. હું કંઈક ગંભીર વાતો કરું તો ચે લોકો હસવા મંડી પડે છે. એક શોકસભામાં શ્રી. ક. મા. મુનશી પ્રમુખસ્થાને હતા તેમણે મને શ્રુત વ્યક્તિ માટે શોકનો ઠરાવ રજૂ કરતા જણાવ્યું. હું-ભ્રમો થયો અને પ્રમુખ તથા સભાજનોને

ડાબી બાજુથી : શ્રી પાનાલાલ, શ્રી ઇશ્વર ચેટલીકર, શ્રી પીતાંબર પટેલ,
શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે (પ્રમુખ : સંમેલન) શ્રી હરિગ્રાસાદ પૂ. બેળી (મંત્રી)

સંબોધન કયું તે સાચે લોકો દર્શી પડ્યા. શ્રી. મુનશીજીએ ટકાર કરી કે આ 'શોકસભા' છે એટલે 'શોક સમાને' નામે નહીં 'લોકસભા' ન સંબંધાયું હોય તેમ મોતાંજનો પાછા દર્શી પડ્યા.

આમ હજવામાંથી ખસવું થાય એ કહેવત મોરી માંખેતમાં "તો ખોટી પડી છે."

પ્રમુખનો ઉપસંહાર

આપના સમક્ષ ઠરાવો મૂકવામાં આવ્યા, તેને રીતસરનો ટેકા મળ્યો અને એ સર્વાનુમતે પસાર પણ થયા.

ધણીશર એવું બને છે કે પહેલાં ઠરાવો પસાર થાય, પછી ઠરાવો પસાર કરનારા સૌ પસાર થાય અને છેવટે સમય પસાર થાય. પણ ઠરાવનો અમલ થાય નહીં. આ ઠરાવોનું એમ ન થાય એમ ઈચ્છુ છું. બધા ઠરાવોનો પૂરેપૂરો અમલ તત્કાળ તો શક્ય નથી, પરંતુ ધીરે ધીરે એનો અમલ કરતા રહેશો તો પણ ઠરાવ મૂકનારની ઇચ્છા ફળ્યા વિના નહિ જ રહે. આદિકામાં રહીને તમે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેને વધારતા રહો એ યોગ્ય છે. જોડે જોડે ગુજરાતના જે સંસ્કારધનના તમે વારસ છો તે જાળવી રાખો—બને તો અને બને તેટલા પ્રમાણમાં—તે વધારતા રહો એ પણ આવશ્યક છે.

આવાં સાહિત્યસંમેલનો દર વર્ષે નહીં તો પણ એ કે ત્રણ વર્ષે એકવાર તો અચૂક ભરાય એ જરૂરી છે. એમાં ગુજરાતના સ્વયંપ્રતિષ્ઠિત લેખકોને અહીં આવવાની, તમારી સાથે મળવા-જાળવાની, તેમના વિચાર તમને જણાવવાની ને તમારા વિચાર પોતે જાણવાની તક મળશે. પરસ્પરના વિનિમય વગર બીજા વ્યાપાર પેઠે વાગ્યાપાર કે સાહિત્ય ને સંસ્કારનો વ્યાપાર પણ ચાલતો નથી.

અહીંના માધ્યમિક શાળાઓમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ અપાય છે તે સાચું, પણ જોડે જોડે ઠાણું પણ કહી શકાય એવું છે. ઠાણું એટલા માટે કે એની સાથે ચાલુ અનુસન્ધાન રહી શકતું નથી. આટલા માટે, ગુજરાતની સાહિત્યપરિષદ જે પરીક્ષાઓની

ચોક્કસ કરી છે, તેને આટે અહીં વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થાય એ જાણ કરાવે છે, એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આજે તમારો સંપર્ક સધારી એટલું જ નહિ. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ દ્વારા સાધારણ પથ પાકે યરી.

સાહિત્યનું સર્જન કોઈનો ઇનકાર નથી. દેવી સરસ્વતી તો કુમારિકા છે. એને પ્રસન્ન કરવા સારુ પ્રયત્ન કરવાનો સૌ કોઈને અધિકાર છે.

આપણે કહીએ છીએ કે માણસ સામું ન જુઓ. એનાં કામ સામું જુઓ. ઘડો લેવો હોય ત્યારે એ તારો છે કે નહીં તે તપાસી જોવા આપણે ઘડાને ટકારે મારી જોઈએ છીએ. એના ઘડનાર કુંભારને ટકારે મારતા નથી. આમ આપણે કહીએ છીએ ખરા પરંતુ મોટે ભાગે વહેવારમાં તો કાર્ય કરતાં એ કાર્ય કરનાર તરફ જ આપણું ધ્યાન વધારે રહે છે. મારા ઘાટીને હાથે કાચનાં વાસણો વારંવાર ફટી જતાં. અભ્યાસ કરીકરીને એ કળામાં એ પાવરથી બન્યો હતો. એક વાર ચાનો પ્યાલો મારા હાથમાંથી સરી જઈને ફટી ગયો. મારી પત્ની રસોડામાં હતી. તેણે અવાજ સંભળ્યો અને પછી પોતાનો અવાજ સંભળાવ્યો. થોડાક ભાગે શોકને મોટે ભાગે રોપથી ભરેલો. ‘હવે કંઈ જાંગશે તો ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ એવી ધમકી પણ આપી. પણ એને ખજર પડી કે પ્યાલો ઘાટીથી નહીં પણ મારાથી ફટી ગયો છે ત્યારે એની વાણી બદલાઈ ગઈ. ‘વાગ્યુ તો નથીને ? બીજી ચા લઈ આવું છું.’

ક્ષર જગતમાં આમ ક્રિયા કરતાં કર્તાનું મહત્ત્વ વધારે હોય છે. પણ અક્ષર જગતમાં તો કર્તા કરતાં ક્રિયાનું મહત્ત્વ જ વધારે છે. સાહિત્યકાર કરતાં એની કૃતિ વધુ ટકે એ એ અક્ષરનું મહત્ત્વ છે.

જે દેનાંશ નિર્ધારિત છે તે અક્ષર સાહિત્યની કૃતિ એ સૌથી સાહિત્યકૃતિ હોય તે વિરુદ્ધ થઈને રહે છે. વિસંવાદથી ભરેલા જગતમાં એ સંવેદના સાથે છે-હૃદયનો હૃદય સાથે સંવાદ.

સાહિત્ય જીવન કરતાં વિચાર છે જે જીવન કરતાં ઓછું પડ્યું છે. જીવનમાં-નિત્યના જીવનમાં બને છે તે બધી વસ્તુ સાહિત્યમાં આવતી નથી. મહાપુરાણ જેવડા કલ્પ 'સરસ્વતીચંદ્ર' વાંચી ગયા પછી પણ સરસ્વતીચંદ્રને ક્યું શાક આવતું હતું તે આપણે જાણી શકતા નથી. અને જાણવાની આપણને જરૂર પણ નથી. એની સાથે આપણે થોડો ધરસંસાર માંડવો છે? પણ ભૌતિક જીવનના અનુભવ પછી મેં મહાપુરાણ જે અનપ્યુ રહી જાય એવું છે તે આપણે એના પ્રાચીનમાં જાણી ને માણી પણ શકીએ છીએ.

એક વાર હું દ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હતો. બીડે બધી જ હતી. અમે સૌ પ્રવાસીઓ જેમતેમ સંક્રાંતિમાં બેઠાં હતા. એક બાઈ બાળુમાં બેઠાં હતાં. તેમનો એક પગ મારા પગ પર હતો. મને ખંજવાળ આવી. મહા ખંજવાળ પણ કંઈ સંતોષ ન થાય. પછી જરા જોરથી પવકવા માંડ્યું. પેલા બાઈ બોલી ઊઠ્યા, "મિસ્ટર શુકરે હો" "ખંજવાળ હું" મેં જવાબ દીધો. "પણ કેને?" "કેમ મને રતો વળી?" "અરે તમે મને-મારા પગે ખંજવાળ્યા કરો છો. ક્યારેના" એ બાઈએ કહ્યું. "ઓહ! આઈ સી! તેમાં જ મને સંતોષ થતો નથી." મેં નવાઈ પામીને કહ્યું: પછી પૂછ્યું "પણ તમે આટલી વાર સુધી બોલ્યા કેમ નહિ?" એમણે જવાબ દીધો, "મને પણ ખંજવાળ આવતી ને તમે ખંજવાળતા" તા તે સારું લાગતું તું" મેં પ્રશ્ન કર્યો, "ત્યારે હવે કેમ વધો છો?" એમણે જવાબ દીધો. "હવે તો અચરે છે ને જળતરા બળે છે"

આપણા દુનિયાદારીના બધા આનંદો આ ખંજવાળો જેવા છે.

આત્માત્મા એ આનંદ આપે છે, પણ પછી તેમાંથી દુઃખ ને ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય છે

આહિત્યનો આનંદ એથી જુદા જ પ્રકારનો છે. એને અંત કાંઈ જાતનો ક્લેશ કે કાંઈ પ્રકારની પીડા પામવાનું હોતું નથી. એટલે જ તો એને પ્રહ્લાદે સાથે સરખાવ્યો છે. સાહિત્ય જીવનની રચૂળ જરૂરીઆતો પૂરું પાડતું નથી. એનાથી ભૂખતરસ છીપાતા નથી. નોકરી કે છોકરી મેળવવાના પ્રયત્નો સફળ થતા નથી, રહેવા મુઠિ મકાન મળી શકતું નથી. પણ એ બધું મળ્યા પછી પણ જે મેળવવાનું બાકી જ રહે છે, તે એનાથી મળી જાય છે. -અને તે પણ આઝી-પરિશ્રમ વિના-નિરતિશય આનંદ, વિશ્વગૈતન્ય સાથે આપણા અવકિર્તગત ચૈતેન્યનું અનુસંધાન. માણસનો-માણસની આકૃતિ કે કૃતિમાં માત્ર નહિ પણ આમ માણસનો-માણસની અંદર રહેલા માણસનો પરિચય-એટલે કે આપણો પોતાનો પરિચય. અને એમ પ્રાપ્ત થતું આત્મજ્ઞાન એ જિંયામાં જિંવી કોઠીનું જ્ઞાન છે એવો સર્વ ચિંતકો ને શિલસૂકોનો અનુભવ છે.

એક ચમત્કાર

માનનીયે પ્રમુખશ્રી તથા મિત્રો,

એટલે દરથી અમને અહીં મહેમાન તરીકે બોલાવીને આપંતી આ સાહિત્યિક સંસ્થાએ માત્ર અમારું વ્યક્તિગત બંધુમાને જ નહિ પણ આંદો સંદો શુભરાતી સાહિત્યેનું પણ બહુમાન કર્યું છે. એ બંદલ હું આપ સહુનો આભાર માનું તો અંશનાં નહિ જ મંથાંય.

મારી આમણી વાત કરું તો જિંજના સાહિત્યરસિકોની મારી સાથેની મૈત્રી સહકારી મ જૂની છે—અલગત પરોક્ષ રીતની. એ વખતે હું બીમાર હતો. કાંચરીની હોસ્પિટલમાં પડ્યો હતો. ને એક દિવસ એક મિત્ર-મારફત મને શુભેચ્છાના પ્રતિક સંરખી નાની એક રકમ સાથે ચીઠી મળી; ‘ટી. પી. સચક અને મિત્રો : તરફથી.’

મને નવાજ લાગી. ન તો એ કંઈ જિંજનું નામ સાંભળ્યું હતું કે ન કોઈ ‘સચક’ નામનો મિત્ર મારી જાણમાં હતો.

અને અમારે કામળ ઉપરથી એ વિમલ જાણી કે વર્તમાનપત્રોમાં મારી બીમારીના સમાચાર વાંચીને આફ્રિકામાં બેઠેલા મારા કોષ વાંચક મિત્રોએ આ શુભેચ્છા પાઠવી છે ત્યારે તો—સાચે જ મને આનંદ મહેલો !

એમાં અમારે જિંજના મહેમાન બની આજે અમારે એને આગળ આપ્યો છું ત્યારે તો—પેલો જ આનંદ મારામાં જાણે હિસરે ચડ્યો છે !

અસજાત હું અહીં સાહિત્યની કોઈ મીઠાંસા તો નહિ કરું. પરંતુ જાણવા માટે એક સાધુની આંખો પકડી ઘર બહાર નીકળેલા

જેવનાં ડોહરો અમેલવીમાંથી કેવી રીતે સાહિત્યકાર બન્યા એની જ ચોડીક વાત કરીશ.

મારો અભ્યાસ અંગ્રેજી આર ધોરણ સુધીનો. એમાં પંથુ વિદ્યાર્થી તરીકે ન તો કાંઈ એવી તેજસ્વિતા હતી કે ન હતી બીજી કાંઈ વિશિષ્ટતા. અલગત ઈડરે રાજ્ય સરકારી બાસિક ત્રણ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ મળતી હતી એટલે મહેનત કરીને હું આગળ નંબર તો રાખતો જ હતો. પણ તે ય પહેલો નંબર રાખવાની શક્યતા જ ન હતી. એ રથાન ઉપર એવો કાંઈ તેજસ્વી છાકરો એડેસો હતો કે ગમે તેટલા હું ઉત્તર કરું તો પણ બીજા નંબરથી આગળ વધી શકું એમ હતું જ નહિ. એ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી બીજો કાંઈ નહિ પણ આપણા લાડીલા કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશી હતા.

એમની જોડે પોંચે પાંચ વર્ષ સુધી ભંપંચા પછી આર્થિક વિટંબણાને લીધે મારે અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ પછી અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો. ને હું જીવનચક્રીમાં જોડાઈ ગયો.

ફસ બાર વર્ષ વહી ગયા હશે ને મને ક્યાંકથી ખબર પડી કે ઉમાશંકર જોશી કવિ થયા છે, અને મેં મહા-મહેનતે ક્યાંક સરનામું મેળવી મુંબઈ એમને પત્ર લખ્યો-કવિતામાં. અલગત છંદની કે માત્રામેળની તો કશી ગતાગમ ન હતી. પણ ગાંધીમાં ખેંસી શકે એ રીતે મેં શબ્દો ગોઠવીને આ કાગળ લખ્યો હતો. એમાંની એક લીટી આજે પણ મને યાદ રહી છે. ‘મુંબઈ તથા સડક ઉપર કંઈ મોઝથી ફરતા હશે’.....વગેરે.

પણ મારા આ જોડકણાનો જવાબ ઉમાશંકરે હલ્દની સાચી કવિતામાં આપ્યો હતો. એ પોતે થોડાક વખત પછી અમદાવાદમાં ભરાનાર સાહિત્ય પરિષદમાં આવવાનો હતો એ વાત જણાવી એમણે મને મળવાં માટેનું સરનામું પણ આપ્યું હતું.

ને એ પણ એક ચમત્કાર છે કે ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે
 'સરિયેલી' સાહિત્ય પરિષદના ટાંકણે જે મારા આ મિત્રે મને લખવા
 માટેનું પ્રોત્સાહન બલકે દીક્ષા આપી. એક બીજા સહભાગ્યની વાત
 એ બની કે એ વખતની ગુજરાતી કાવ્ય 'ધુરાને'થીજે છેડે 'જોડાપલા
 એમના જ નેવા કવિ શ્રી સુન્દરમને મારા દર્શન આપવા માટે એમણે
 મારી બહામણ બલકે 'ભાળવણુ' કરી. મારા મનને એ વાતની

અલબત્ત ડિમાશ કરને મેં કવિતામાં કામળ લખ્યો હતો એટલે
 સ્ત્રાભાવિક રીતે કવિતા જ મારે લખવાની હતી. પણ હિમાદ્રિના
 શિખર ઉપર એડેલો પેલો કવિ ક્યાં ને જેમ તેમ પાણી રેડેલી
 બનાવેલી બનાવેલી મારી ટેકરી, ક્યાં ! ધણો ય હું મધુરાન્ય સાથે
 મારું જોડકણું ગાઈ-સંભળાવું પણ સુન્દરમના મોં ઉપર બાએ જ
 મને પ્રસન્નતાની આછી રેખા ય જોવા મળતી.

ને જોડકણીથી ધાડેલો હું જ પોતે સુન્દરમને એક દિવસ પૂછી
 બેઠો : 'વાર્તા લખું ?'

એમણે કહ્યું : 'લખી લાવો.'

ને પહેલી જ વાર્તાએ આ સફળ સંઘર્ષના કવિ મિત્રને એવા
 તો ખુશ કર્યા કે—

મેને પણ પછી તોત અદ્યુ. એ દિવસેમાં મારી નોકરી પણ
 'આરિયા આભેય' નાં શ્રમમાંથી થોડાક આરામની એટલે કે ખુરશી
 રેખલની મળી હતી. કેમ જાણે આવી રહેલા સર્જન માટે કોઈએ
 આ સુવિધા પણ ન ગોડવી હોય ?

ને પછી તો રેખલ ખુરશી જેમ કંપતીહું તેમ પેદ-પેનસિલેય
 કંપનીના. ને ફરતી પાળીએ આવતો રાતનો પેલો એકાન્ત સમય

‘ને વળી એમની લોકશક્તિ’ દેખે જવાબ આપે. ‘શા માટે ન આવે ?’ પછી તો કંઈ નામની વાર્તા પણ એમણે પ્રસ્થાન ઉપર મોકલાવી આપી.

પરંતુ પ્રસ્થાનનો એ ગઢ હતવો સાચે જ મુશ્કેલ હતો ! એના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી રામનારાયણ પાઠકે વાર્તા પાછી મોકલાવતાં લખ્યું હતું : ‘વાર્તા સારી છે. પણ આજ્ઞાલ વિષયની નિર્બળતા ઉપર ઝાઝા ભાગનો વાર્તાઓ લખાય છે. એ ભાષને કહેલો કાઈ બીજો હોય તો મોકલાવે.’

ને સુન્દરમે પછી બહાસ જોવી ‘મુખ્યકુંઘળનાં સાંધો’ મોકલી. પાઠક સાહેબને પણ એવી ગમી કે બીજી-ત્રીજી વાર્તા પછી એક વાર મને મોકલાવીને કહે છે : ‘પ્રસ્થાનને તમે બાર મહિનામાં કેટલી વાર્તાઓ આપી શકો ?’

મારા મનમાં તો હતું : બાર મહિનાની બાર ને અધિક હોય તો તેર ! પણ લેખક તરીકેનું ઔરવે મ આપણે ‘સાચવું’ નોખ્યે ને ? કહ્યું ‘પાંચ-છ તો આપી શકું.’

ને એમણે પછી કહ્યું હતું કે એ મને (બદલામાં) પ્રસ્થાન બાર મહિના સુધી મફત મોકલાવ્યાં કરશે.

સાચે જ અત્યારે એક વાર્તાના પચાસ રૂપિયા પુરસ્કાર કરતાં પ્રસ્થાનની કેમ્પ્લીમેન્ટરી કોપીની કિંમત એ વખતે અમારે મન વધારે હતી.

પછી તો વળામણાં વાંચીને મુઝ થયેલા મેલાણીભાઈએ શ્રી ઉમાશંકર મારફત આમહ કરીને કુલજાખના બેટ પ્રેક્ષક માટે ‘મજલા જી’ લખાવ્યું. ને એ પણ, મારા જીવનમાં ચંમતકારી રીતે જતરી

આવેલા પેલા સર્જક તત્ત્વની એક યાદગાર એવી કરુણા પ્રસાદી બની રહ્યું. તો 'માનવીની બચાવ' વળી રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક ઉપર દિલ્લેટ નવલકથાનું બિર્હું પેણ ક્રોધાઈ લોભ્યું.

અને આમ સાધુની આંખોની ઝાંલી લણવા માટે ધર બહાર નીકળેલા પણ; ખાસ કેંઈ ન લણી શક્યા. ખેડેતના, છોકરાના જીવ-નમાં સરસ્વતી મેયીએ પ્રગટાવેલા ચમત્કારના અનુસંધાનમાં જ જીવનમાં પહેલી જ વાર જેટમાં ખેસી, દરિયો ઝોળંગી, લારતના બહારે ગુજરાતના આ સાંભાં કઠિ ઓવી વસેલાં તમારા જેવા પ્રેમાળ બાંકુઓની વચ્ચે અત્યારે હું બોલો છું—ગુજરાતની 'લોકશૂભિલ' એક ગીત લલકારતો :

ગુજરાત યો તો વાલમિયો.

ધૂધરાં લાયો વાલમિયો.

બાંધનારી રાજવણુ દૂબી કે

હળકે હેડો વાલમિયા !

મારે વાદે હેડો વાલમિયા !

તારી દેવ જાણું ત્યાં વાલમિયા !.....

જિંજા યો તો વાલમિયો

મેંમાની માણી આવ્યો વાલમિયો

સાંભળીને રાજવણુ દૂબી કે—

હળકે હેડો વાલમિયા !

મારે વાદે હેડો વાલમિયા !

તારી દેવ જાણું ત્યાં વાલમિયા !

પન્નાલાલ પટેલ

શરૂઆતેમાં વાર્તાઓ, લેખો લખવામાં આવ્યાં પ્રસિદ્ધ પદ્ય, ધર્મ, મહાકાવ્ય, સં
પદ્ય લેખક થયું. જોઈએ તો મધ્યલક્યા લખવી જોઈએ. રમણભાઈ
એમ. એ. હતાં એટલે મનિ-પેશ થયું કે આપણે પણ એમ. એ. થઈએ.
મેં ખી. એ. થઈ એમ. એ. શરૂ કર્યું. અને તે જ અરસામાં એક ન
નવલકથા લખી. લખીને તે વખતેમાં મારા અધ્યાપક અને પ્રસિદ્ધ
કવિ શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને તે વાંચાવી. તેમને વાર્તા ગમી, એ
પ્રમાણપત્ર મળતાં હું ગયાં પ્રકાશક પાસે. પ્રકાશક કહે, તમે પાઠક
સાહેબથી પ્રસ્તાવના લાવો તો હું તમારી નવલકથા આપી દઉં.
પાઠક સાહેબ તો ખી. એ. માં મારા વિદ્યાર્થી હતા. એમને મળ્યો.
પ્રસ્તાવના લખવાની વાંત કરી. એમણે મને ખી. એ. દિવસે તેમને
સાંજનો ફરવાનો સમય આપ્યો. સાંજના ફરવા જતાં પ્રથમ
સવાલ કર્યો :

‘તમે તમારી નવલકથામાં શું કહેવા માગો છો તે પાંચ
મિનિટમાં કહી જાઓ.’

‘પાઠક સાહેબની કસોટીની રીતો નિરાળા હતી. લેખકના મનમાં
કથાનું રહસ્ય, કથાનું વસ્તુશિયતિ છે ખરું ? એ તપાસવાની એમની
આ રીત હતી. મારી વાર્તાનું કથાવસ્તુ અને અંદર ગોપાયેલું જીવન-
રહસ્ય એમને ગમ્યાં. તેમણે નવલકથા વાંચી અને પ્રસ્તાવના પણ
લખી આપી.’

વાર્તા-નવલકથામાં જીવનરહસ્યનું કે જીવનના સૌંદર્યનું કે
સત્યનું આલેખન થયું જોઈએ. એવું આલેખન કે આખીયે કૃતિ
કલાત્મક આકાર ધારણ કરે અને રસાનુભવ કરાવી જાય. આ દૃષ્ટિ
પાઠક સાહેબ પાસેથી મળી.

‘કથાનું કાંઈ જ રસાસ્વાદ કરાવવાનું છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના
લેખક શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ વાર્તાને ‘સુકથાની મહિરા’ કહી

છે. એવી મદિરા કે જે પ્રીવામી રસનો છે તેને, ચિત્ત એ સદૃશમાં જ રમમાણ થાય. એમરની સદૃશ વિગલિત ધર્મ જામ અને કેવળ રસની સદૃશ ખાલી રહે. પણ મદિરાનો છે જીવંતી જતાં તાણુસ હતો-ત્યાહ અનુભવે છે. એ યાદેતો માલૂમ પડે છે. જ્યારે મુક્તાની મદિરા માણસને આત્માનું નળ અર્થે છે. તેને મંગલમાર્ગે જવાની પ્રેરણા આપે છે, જીવનસંભામ ખેલવાની શક્તિ પ્રગટાવે છે. નવલકથાએ માનવીને મુપંથે જવાનો સદેશ આપવાનો હોય છે. પણ તે બધું કલાત્મક રીતે, પેલી સુધ્યાની મદિરા પ્રાપ્તિ કરવાનું હોય છે. એમાં જ લેખકની ક્ષેત્રી થાય છે. તમે કેવી રસાળ, પ્રવાહી સૈદ્ધીમાં કથા કહી જાવ છો, એમાંથી લેખકની શુણ્વત્તાનું માપ મળી રહે છે.

લેખક થવા માટે પરિશીલન અને સારા સાહિત્યના અધ્યયનની જરૂર છે. માણસમાં સર્જનની શક્તિ હોય, તેની માવજત થાય, જરૂરી માર્ગદર્શન મળે અને પોપણ મળે તો એ શક્તિ જરૂર ખીલી ઊઠે. અલખત, આ બધામાં ઈશ્વરદત્ત વિસિષ્ટ શક્તિની જરૂર છે. પણ એ શક્તિ સાથે આવી સાધના, આરાધના અને ઉપાસનાની પણ જરૂર છે, એ સાધના તે ઉત્તમ સાહિત્યનું વાચન અને મનન. એથી ઉત્તમતાનો મર્મ પકડી એવું નિયાન સર કરવાનો સતત પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ, લખવું જોઈએ; લખેલું વાંચવું જોઈએ અને ફરી ફરી મુદ્રાવું જોઈએ, મકારવું જોઈએ. એવી કૃતિમાં જ લેખકનું સત્ત્વ અને પ્રાણ પુરાય છે.

અત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો સારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. અગાઉ કરતાં ઘણી સંસ્થામાં માસિક અને દૈનિક પ્રસિદ્ધ થાય છે. પુસ્તકોની ખપત પણ વધી છે. આજે એવી પણ સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે કે આપણા ખ્યાતનામ નવલકથાકારો સર્વશ્રી ધૂમકેતુ, શુણ્વંતરામ આંશ્યા, સુનીલાલ વર્ધમાન ચાહ, પન્નાલાલ પટેલ વગેરે

કેવળ લેખન પર જ જીવે છે, આત્મારે અખંડ આતંદ, જનકસ્યાણ
જેવાં માસિકો આલીસ હજારથી વધુ સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.
પ્રવાસીની અડધો લાખ નકલ નીકળે છે. અમદાવાદમાં દૈનિકો ત્રીસ-
બત્રીસ હજારથી વધુ સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. શિક્ષણનું પ્રસારણ
વધતાં સાહિત્યની માંગ પણ વધી છે, ગુજરાતમાં પાંચ મિલિયનથી વધુ
આલી રહી છે. સરકાર તરફથી પણ પ્રતિવર્ષે સાહિત્યને પ્રોત્સાહન
કરવાનાં પારિતોષિકો અપાય છે. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી શ્રેષ્ઠ
કવિને પાંચ હજારનું પારિતોષિક આપે છે. સાહિત્યની માંગ વધતાં
લખનારા પણ વધ્યા છે. ધણું બધું વાર્તા સાહિત્ય અને બીજું
સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે પણ સવાલ તો એ છે કે એની ગુણ-
વત્તા અને સત્વશીલતા વધી છે ખરી ? એનો જવાબ હામાં ભાગ્યે
જ આપી શકાયો. એ માટે લેખકે સાહિત્યની સાધના કરવી જોઈએ
અને કલાસ્વરૂપતાના આ રહસ્યને પામવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

સાહિત્યનો માપદંડ શો ? કયું સાહિત્ય લોકો આવકારશે ?
આવે સવાલ લેખકોને થાય તે સ્વાભાવિક છે ? સાહિત્ય એ
માનવીના મનનું સર્જન છે. માનવીય અનુભવો, સહસ્યો અને સત્ત્વોને
કલ્પોચિત બાનીમાં રજૂ કરવી એ સાહિત્યકારનું કામ છે. લેખક
માનવીના મનથી, તેના અંતરથી અને બિર્મિઓથી વાત કરે છે. એ
માનવતાનું મંગલગાન ગાય છે. એથી તો લોકો તેને આકર્ષે છે.
જીવનનાં સનાતન મૂલ્યોથી પ્રતિષ્ઠા કરવી, માનવીય શ્રેયને પ્રગટ
કરવું, માનસ્યનો માગ વીંધવો એ કાર્ય સર્જક એની રીતે કરે છે.
સાહિત્યકાર કલાકાર હોઈ એ સીધો જોષ આપવા નહિ બેસે. એ
કલાથી સૃષ્ટિનું સર્જન કરી તેની કલા દ્વારા વ્યંજનાથી આ વાત
કરે છે. સાહિત્ય અને વ્યંજનાની કલા છે. માનવીના જીવનનાં
ઉચ્ચતમ મૂલ્યો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા રિયર થાય તે માટેનું બળ અને પ્રેરણા
આપવાનું કાર્ય લેખક તેના સર્જન દ્વારા કરતો હોય છે.

આત્માની અમૃતવાણી કહી છે. એવી વાણી કે જે વાંચતાં અંતરમાં અળવાળું થાય. આવી શક્તિ જેને વરી છે એવા લેખક કેવળ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જ લીન રહેવું જોઈએ. એણે બીજા પ્રલોભનો કે બીજી પ્રવૃત્તિઓથી પોતાની જાતને દૂર રાખીને જોઈએ અને પોતાની સર્વશક્તિ સર્જનમાં કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ. કબીરજીએ જે કહ્યું છે એ યાદ કરવાનું મન થઈ આવે છે : 'આસન સે મત ડાલ રે.....' સાહિત્યકારોએ તેનાં સાહિત્યનાં આસનથી ચલિત ન થવું જોઈએ.

અહીં પૂર્વ આદિકામાં રહેતા લેખકો વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કાવ્યો અને બીજું સાહિત્ય અર્પે છે. તેમની સામે આ નવા મૂલક પડ્યો છે. તેઓ આ જૂમિની પાત આપે. તેમે આ જૂમિની ધૂળ લઈ ગુજરાતમાં આપશે. તે ગુજરાતે આવકારશે. આ પ્રસંગે અહીંના લેખકોની, આદિકન જીવન, પરની વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'આદિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' વાંચી ગયો. તેમાંથી કેટલીક વાર્તાઓ સારી છે. પણ તૃપ્તિ થતી નથી. પૂર્વ આદિકાની તે કુંવારી ધરતી છે. આ ધરતીની, આ ધરતીનાં છોડુની વાર્તા લખો. આદિકાની જૂમિનો ધમકાર ધમકે, આ જૂમિની ચેતના પ્રગંડી રહે, એવી સમગ્ર કલાત્મક કૃતિઓ આપો. નવી જૂમિની, નવા અનુભવની વાત લોકોને મળશે. આ જૂમિને વાચા આપો, પ્રભુ પધાર્યા, મહેલા જીવ જેવી ધરતીની સુગંધ લઈને આવતી વાર્તાઓ લખવી જોઈએ. એવી નવલકથાઓ કે જેમાં આ 'લોકો' નું હૃદય જોલવું થયું હોય.

અહીંના લેખકો પાસે વિષયની વિપુલતા છે. કલા પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય એવું રમણીય છે. લખવા પ્રેરે. આ પ્રગ્નની કાળી ચામડી નીચે ગોપાયેલા હૈયાના સૌન્દર્યને પ્રગટ કરે. તેમના જીવનને

તેમની આશા—અભિલાષાને સન્દેહોપ આપે. કાળા માનવીઓનાં હેવા ધનકાર લઈ આપે. સાહિત્યકાર પ્રજાનો પ્રતિનિધિ છે. એ પ્રજાના અંતરને તેની રચનાઓ દ્વારા પ્રગટ કરે છે.

પૂર્વ આદિકા વિશિષ્ટ ભૂમિ છે. ભાષા સ્વાહિતી છે. એ આ ભૂમિની ભાષા છે એટલે જરૂર શીખે, બણે. પણ તમારી ગુજરાતીઓની ભાષા તો ગુજરાતી જ છે. એ ભાષાની ગળથૂંથી પીને આપણે સૌ મોટા થયા છીએ. અહીંના લેખકો ગુજરાતીને શ્રવતી રાખે. એ આપણી માતૃભાષા છે. જે પ્રજા તેની ભાષા ગુમાવે છે એ તેનું ખમીર ગુમાવે છે, એના સંસ્કાર ગુમાવે છે અને અસ્તિત્વ ખૂંસાઈ જાય છે. એ પ્રજાનો પ્વંસ થાય છે. આ તો ગુજરાત છે. અહીં લેખકો છે, પુસ્તકાલયો છે, ગુજરાતી શાળાઓ છે. એટલે આપણી સંસ્કારની ભાષા સજીવ રહેવા જોઈએ.

આ કાર્ય અહીંની સાહિત્ય સંસ્થાઓ કરી શકે. પૂર્વ આદિકાની બધી સંસ્થાઓનું સંયોજન કરવું જોઈએ. એવી સંસ્થા કે જેમાં યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા, અને કેન્યાની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ સાથે હોય. એ સંસ્થા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. જરૂર પડે ભારતથી લેખકોને પણ બોલાવી શકે. રચાનિક લેખકોને ઉત્તેજન મળે એવી યોજના વિચારી શકે. અહીં રજૂ થયેલા ઠરાવોનો અમલ થાય તોયે આપું કામ થઈ શકે. એ માટે અહીં દાખર રહેલાં લેખક ભાઈબહેનોએ સનિષ્ઠ પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

અહીંનું એક ભવસ્થાન છે એ પ્રત્યે તરફ ખેંચવું જરૂરી સમજી છે. અહીં શિક્ષણનું માર્ગમ અંગ્રેજી છે. એથી ગુજરાતી ભાષા બુલાતી જાય છે. અહીંની છાત્રીઓને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પ્રેમ-પત્ર પણ લખતાં નથી આવડતો. આપણે માતૃભાષામાં આપણા વિચારો પ્રગટ ન કરી શકીએ એ કમનસીબી ગણાવી જોઈએ.

આ રીતિ ચાલુ રહે તો ભાષા બુધ્ધિ જશે. અહીંની બહેનોએ ગુજરાતનો ગરમો છૂવતો રાખ્યો છે. એ રીતે અહીંના લોકોએ ગુજરાતીને પણ છૂવતી રાખવી જોઈએ. એ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ચાર કચેરી પરીક્ષાનાં કેન્દ્રો અહીં ચાર કરવા જોઈએ. પરિષદ દ્વારા આસ્વાદ, સંસ્કાર અને દીક્ષા પરીક્ષાઓ લેવાય છે. કમાનુસાર જો પરીક્ષા આપે તો ગ્રેજ્યુએટ જેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે. યુગાન્દામાં એવાં કેન્દ્રો ચાર થવાં જોઈએ. એ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સંપૂર્ણ સહકાર મળી રહેશે. જિંજનનું સાહિત્ય મંડળ પણ આ કામ કરી શકે.

આપે સૌએ અમને લેખકોને ગુજરાતમાંથી અહીં ખોલાવી ગુજરાતી સાહિત્યનું બહુમાન કર્યું છે. એ માટે અમે આભારી છીએ. માટે જ કરી કરી યાદ આપવાનું મન થાય છે કે જો...જો ગુજરાતી બુધ્ધિ ન જાય. એ આપણા સંસ્કારની ધર્મની, વિચારની ભાષા છે. એ આપણી માનુષાણ છે, એનો વિકાસ થાય એવી પ્રવૃત્તિ અહીંની સાહિત્ય સંસ્થાઓ કરશે એવી આશા રાખું છું.

પીતાંબર પટેલ

પૂર્વ આફ્રિકામાં ભાષા અને સાહિત્ય

પૂર્વ આફ્રિકા એટલે અંગ્રેજોએ જુદે જુદે સમયે કબજે કરેલો અથવા તેમની પૂરી લાગવગ નીચે રહેલો ૫ ઉત્તર અક્ષાંશથી ૧૧° દક્ષિણ અક્ષાંશ તથા ૩૦° પૂર્વ રેખાંશથી ૪૦° પૂર્વ રેખાંશ (લગભગ) માં સમાયેલો. આઠેક લાખ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવતો ટાંગાનિકા (હાલ રવતંગ), કેન્યા, યુગાન્ડા, ઝાંઝીબાર અને પેમ્બાનો પ્રદેશ.

પૂર્વ આફ્રિકા અને ભારત વચ્ચેના જુગજૂનો સંબંધ: પૂર્વ આફ્રિકા અને ભારત વચ્ચેના સગંધ જુગજૂનો-પુરાણ કાળનો છે એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે. મહાભારતમાં વર્ણવાયેલું નિખિડ અરણ્ય ટાંગાનિકામાં મહાગિરિ કિલિમાન્જરોની ખાજુમાં મેડુ પર્વત પાસે આવેલું હતું અને ત્યાં બીમનો દીકરો ઘટોત્કચ તેના રાક્ષસપત્ની સાથે રહતો હતો તેમ પુરાણમાં કહેલું છે. કવેન્ડીરી પર્વતમાળાને નામે ઓળખાતા ધવલ શીર્ષવાળા ગિરિરાજને હિંદુઓએ ચંદ્રગિરિ (Mountains of the moon) નામાભિધાન કરેલું એમ તો પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો-કે જેઓ પૌર્વાત્યવાસીઓની કોઈ મહત્ત્વની સિદ્ધિનો સ્વીકાર કરવામાં સકાર્ય અતુલ્ય છે અને કદાચ તેના સ્વીકાર કરે છે તો બહુ નિર્જીવ રીતે શબ્દોની પૂરી કંજૂસાઈ કરીને કરે છે તેઓ-પણ કંજૂસ કરે છે. કેન્યા, યુગાન્ડા અને ટાંગાનિકાના ત્રણે પ્રદેશોને ઘેરાતા મીઠા પાણીના સરોવર વિઠેરીઆમાંથી નીકળતા મહાનદ નીલ (Nile) નો ઉલ્લેખ પણ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે આ બંધી બાજતોંએ વસ્તુ સાબિત કરવા માટે પૂરતી છે કે ભારત વાસીઓએ અને વહાણવટાના ઉદય પછી યુગરાત વાસીઓએ હિંદી મહાસાગરને સામ સામે કહિ બૂલતા આ બે પ્રદેશોને આવગતની પરિક્રમ્માંથી સદીઓ થયાં સાંધ્યા છે.

આમં ભાષાના પહેલા સપ્તે આ જૂમિલામ પર ક્યારે કોણ બોલ્યું તે પૂરવાર કરવું અશક્ય છે, છતાં ગીર્વાણ ગીરાનું શબ્દ-ગુંજન અહીં બહુ પુરાણ કાળથી ચાલુ છે એમ કહેવામાં તવારીખનું ખૂન કરવાની ભીતિ લાગતી નથી.

ગુજરાતના સાહસવીરો : વ્યાપાર-વાણિજ્યની કલામાં ગુજરાતી પ્રજાની સિદ્ધિ લાંબા સમયથી સારી આલમમાં પંકાઈ રહી છે. યત્રયુગ પહેલાંના વહાણવટાના એ કાળમાં ગુજરાતના સાગરખેડૂઓ જાવા-સુમાત્રા તેમજ પૂર્વ આફ્રિકા સુધીના દરિયો ખેડવાના સાહસને વરેલા હતા એ જગત્પ્રહર હકીકત છે. આ ગુજરાતી સાગરખેડૂઓ ઇશુની સદીના શરૂઆત કે વિક્રમ સંવતના પ્રારંભકાળ પહેલાં પશ્ચિમ આફ્રિકાનો દરિયો ખેડતા. આમ ગુજરાત અને આફ્રિકાના પૂર્વ કાંઠા વિભાગ વચ્ચે વ્યાપાર-વાણિજ્યનો સંબંધ સદીઓ જૂનો છે. ગુજરાતના આ દરિયાઈ સાહસવીરો પ્રત્યેક સદરમાં પૂર્વ આફ્રિકાના કાંઠા વિભાગ તથા જંગલાર પેશ્વામાં મોસમી પવનોની પ્રતિકૂળતા હોવા છતાં સુધી-ત્રણ ચાર મહિના-રોકાતા. તેઓ ગુજરાતમાંથી અનાજ, ઘી વગેરે ચીજો અહીં લાવતા અને આ પ્રદેશમાંથી હાથીદાંત, સોનું, ચામડાં વગેરે ચીજો લઈ ભારત પાછા ફરતા.

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી ભાષાનાં ઉગમ અને પ્રસરણ

આમ પૂર્વ આફ્રિકાની ધરતી ઉપર-ખાસ કરીને કાંઠા વિભાગના પ્રદેશમાં-ગુજરાતી ભાષા-અલગત આજના રચરપની નાંહ પશ્ચિમ જૂના ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દપ્રયોગ સદીઓથી થતો આવ્યો છે એમ કહેવામાં અસત્ય કથનનો દોષ લાગતો નથી. ઈ. સ. ૧૪૯૮માં મલિન્ડીથી ફિરંગી સદ્દાર વારેકાડા ગામને ભારતમાં લાવનાર કચ્છી દરિયાખેડૂ કાનો ભાલમ અને ખીજ ગુજરાતી ખત્રાસીઓ તથા સૈયદ સયદના જંગલારના વસાવ્યા પછી જંગલાર તથા પેશ્વાના ટાપુઓ પર તથા લામુધી

માંડી લીંડી મૂંચીના આદિકાના કંઠાગ પ્રદેશની અંતરની વસાહતોમાં
રથાણી થએલા ગુજરાતી દિંદુ-મુસ્લિમ વસાહતીઓ ગુજરાતી ભાષાને
વ્યવહાર આપસ-આપમમાં દરતા. જેમ જંગમ, અસંખ્ય બાળક જંગમ
જનાજમે, જાની કાળી પ્રભ, કાલો તાવ, મેસેરિયા, કાંધની માંડગી
વગેરે જેમો નથા રસ્તાઓના અંતર અભાવને કીધે પૂર્વ આદિકા તે
અંદરનો પ્રદેશ જગ પળ ખીતેસો ન દતો, તેથી ગુસઝોના વ્યાપારમાં
સંક્રાંતિઓ જગ આગળ વેપારીઓ મિવાય ખીજુ' રાધ અંદરના
પ્રદેશમાં જવાની દિંમન કરતું નદિ, આપણા ગુજરાતી વેપારીઓ
દિવા કાંઠાના પ્રદેશ પર જ રહેના અને તેમનું વ્યાપારાય' અસાવના,
એટલે ગુજરાતી ભાષાને પણ અંદરના પ્રદેશમાં જવાની નહ મળી
ન હતી મર્ધ મરીના વિનગમ'માં આ પ્રદેશનો અંતરમાં યોગીય
બુધિ મીધીમાં જગાંજગાં ને પ્રવતેશી ખુશો ત્યાં પડેશના
ખીજુ વસાહતીઓ માથે આપણા ગુજરાતી વસાહતીઓ પણ અંદર
મયા અને વચ્ચા, આ રીતે ગુજરાતી ભાષા પણ અંદરના પ્રદેશમાં મર્ધ,
ગુજરાતી ભાષાનું આ પ્રેમરણ હેસા મો વર્ગના મળામાંજ અય' છે.

સાચાનમાં આ પ્રદેશમાં ગુજરાતી ભાષાને વ્યવહાર બોલવા
પુરતો અને કવચિત્ પણ બખી મરેગો પડે'આજુ પુરતો મતો, એ
વખતે આ પ્રદેશમાં આવેલા ગુજરાતીઓ મેટિ બાગે અધુન' બજેસ
અથવા નિગદાર દોષ તેમજ વ્યવમાયે લલાખવટી કે વેપારી દોષ
તેમની બોલવાની તેમજ વખવાની ભાષા અશુદ્ધ અને અસંસ્કારી
હતી, અને તે કાળમાં પ્રબુધિત મિવાય ખીજુ બધિ પ્રત્યે રાધનું
ધ્યાન દોગએતું નદિ દોવાથી ભાષા-ભક્તિ કે ભાષાભિમાન નજરે
પડતા નદિ, આથી ભાષાના વિકાસ પ્રત્યે કે રાધ પ્રકારના સાહિત્ય-
સર્જન પ્રત્યે રાધનું ધ્યાન ન જાય એ સ્વાભાવિક હતું, વળી એ
સમયનું જીવન અત્યંત કપડું હતું, તેમને જાણે કે શુભમાંથી સૃષ્ટિ
સર્જવાની હતી; આસપાસની સમગ્ર પરિસ્થિતિ આરંભદયાની હોત

સૌને જીવન-નિર્વાહને માટે કાળી મનૂરી કરવી પડતી. આ બધાં કારણોને લીધે બાપાનું ગૌરવ વધારવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો કાષ્ટને સમય ન હતો તેમ જરૂરિયાત પણ ન હતી. આ પરિસ્થિતિ વધતે જોઇ અંશે સર્વ પ્રથમ ગુજરાતી વસાહતથી માંડી ખીજ વિશ્વ-યુદ્ધના અંશ સુધી રહી એમ જોઈએ તો ચાલે.

ગુજરાતી વસ્તીમાં વધારો

જોમાની વંશના રૌપ્ય રાજ્યોની જંગમ્માં રાજ્યસ્થાપના થયા પછી ત્યાં ધીમેધીમે ગુજરાતી વેપારીઓ અને ધનપતિઓનું નેર વધતું ચાલ્યું. મોઝાંસ, થી વિક્ટોરીયા સરૌવર તથા કંપાલા સુધી રેલ બંધાઈ ત્યાર પછી આ પ્રદેશમાં ગુજરાતીઓની વસંતીનો વધારો રિથેરપણે થતો રહ્યો. આફ્રિકાના બધા પ્રદેશોમાં-અરે રમે તેવા જંગલના કાઠ એકાંત ખૂણામાં વસીને પણ ગુજરાતીઓ વેપાર કરવા લાગ્યા અને તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં જીવન ગુજારતા ધરતીના ખાળને અનાજ, વસ્ત્રો તેમ જ જીવનની જરૂરિયાતની અન્ય ચીજો પૂરી પાડવા લાગ્યા. અલબત્ત ૧૯૨૮-૨૯ના સમયમાં સખન મંદીને કારણે ગુજરાતીઓની ઊલટી ગંગા-પૂવ આફ્રિકાથી બારત તરફ વહી હતી, પરંતુ આ સમયનો માળો બહુ દૃઢ હતો. પુનઃ વસતી વધવા માંડી. ખીજ વિશ્વયુદ્ધની પૂર્ણાકૃતિ દરમ્યાન આ પ્રદેશોમાં ધનની સરિતા વહેવા માંડી તેથી પુરુષોએ પોતાના કુટુંબીજનોને અત્રે ખોલાવ્યા. આથી નિશાળો ઉભરાવા માંડી અને ગુજરાતીઓ માટેની સરકારી, અર્ધ-સરકારી કે ખાનગી શાળાઓમાં ગુજરાતમાં ઉછેરેલાં અને ભણેલા ગુજરાતીનું સારું એવું, જ્ઞાન ધરાવનારા શિક્ષકો પાસે ખાળકોને ગુજરાતી આધ્યયનમાં શિક્ષણ મળવા લાગ્યું.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ગૌરવ

આપણે આગળ જોયું તેમ જીવન મહાયુદ્ધ પહેલાં આ પ્રદેશીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસ પ્રત્યે કોઈને ખાસ રસ ન હતો. હા, તે વખતે હિંદી માલિકીનાં જે દિલાળી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં-વર્તમાન પત્રો મોઝાસાથી દૈનિક 'કેન્યા ડેલી મેલ' અને નાઈરાખીથી અઠવાડિક 'કોલોનિયલ ટાઈમ્સ' અગ્રત થતાં હતાં (આ પત્રોનાં પ્રકાશન હજૂ ચાલુ છે. 'કેન્યા ડેલી મેલ' હવે ગુજરાતી ભાષામાં જ અગ્રત થાય છે.) આ પત્રો દ્વારા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો કંઈક પ્રચાર થતો હતો, પરંતુ લેખકો અને કમ્પોઝીટરોની કચાશને લીધે ભણેલા વર્ગનો આદર અને માન પામી શકે એવી જાતી કાઠિનાં તે ન હતાં. જીજી લડાઈ પછી અહીંની આર્થિક પરિસ્થિતિ મુઘરતાં ગુજરાતમાંથી શિક્ષકો, વકીલો અને ઠાકુરોનો એક નાનો વર્ગ અત્રે આવ્યો. આ લોકોએ ગુજરાતમાં શિક્ષણ લીધું હોવાથી અને ત્યાંનાં સાહિત્યનાં આદર્શોની પ્રેરણાથી હવાનાં પાન કરેલાં હોવાથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ભક્તિભાવ ડેળવ્યો હતો. આ થોડીક વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓથી આ પ્રદેશીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં ઉત્થાનમાં જન્યુતિ આવી. આને પરિણામે એકાદ દાયકો થયાં આ પ્રદેશીનાં મુખ્ય સ્થળોમાં સાહિત્ય મંડળોનાં સ્થાપના ચર્ચ.

હવે ઉપર્યુક્ત જે પત્રો સિવાય જીજી કેટલાક પત્રો ડેલી કોનિકલ (દિલાળી), આદિકા સમાચાર, નવયુગ (અઠવાડિક) બંધાર પડેલાં લાગ્યાં. તેમની મારફત ઠીક ઠીક ભાષા-ભક્તિ થઈ રહી છે. આદિકા સમાચારે પ્રતિવર્ષ એક ખાસ-દિલાળી-અંક આપવો શરૂ કર્યો છે. તેના લેખકો ભાષા અને સાહિત્ય દ્રષ્ટિએ ઠીક સારી સાહિત્ય-સામગ્રી પીરસી શકે છે. ઉપરાંત, છેલ્લાં જે વર્ષ થયાં કેન્યા ડેલી મેલે બેટ

પુસ્તકો આપવાની પ્રથા શરૂ કરી છે તે પણ આવકરદાયી પ્રશ્ન છે. તેનું પહેલું બેટ પુસ્તક પૂર્વ આદિકાના જાણીતા કવિ વિર-ચિત કાવ્યોનો સંગ્રહ 'સંવેદન' છે. કવિએ આ કાવ્ય સંગ્રહમાં અહીંનાં છવનના વિધવિધ પાસાઓ પ્રત્યે કટાક્ષપુરુષ વેધક પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનું બીજું બેટ પુસ્તક પ્રણયપંથે શ્રી, ઉપ-મન્યુએ લખ્યું છે. તેમાં પ્રણયનાં તુકાનો અને વાવાઝોડાં વચ્ચે છે એટલું જ નહિ પણ પ્રણયનો સાંત સાગર પણ વહી રહ્યો દેખાય છે.

દંપત્તીનું યુવક મંડળ અનેકવિધ પ્રશ્નોમાં કરે છે. તેમાંથી એક પ્રશ્ન સાહિત્યસેવાની છે. તે 'જનશ્રુતિ' નામનું માસિક પ્રગટ કરે છે. આ દેશના વાતાવરણને અનુરૂપ સાહિત્યવિષયક કરવાનાં તેના પ્રયત્નો રતુત્ય છે. શ્રી. ગણાભાઈ પટેલ (કવિ) શ્રી. બાનુશંકર વ્યાસ શ્રી. બગવંત નાયક વગેરે આદિકાના જાણીતા લેખકો 'જનશ્રુતિ' દ્વારા આ પ્રદેશમાં ગુજરાતી સાહિત્યની સાધના સાધી રહ્યા છે. સને ૧૯૫૮ જૂન-જુલાઈમાં પ્રગટ થયેલો 'જનશ્રુતિ' નો આદિકા વાર્તા અંક આ દેશમાં થયેલી ગુજરાતી સાહિત્યની જાંચી દક્ષાના ભક્તિની પારાશીશી સમાન છે. મોઝાસા મંડળે પણ આ દેશમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં જનશ્રુતિ લાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. આ સાહિત્ય મંડળે વિધવિધ પ્રશ્નોમાં—નિદિધ્યામન, જાહેર સભાઓ, છુદ્ધ જમંતી, કવિમુશાયરા આદિ—અને તેના કેન્દ્રાડેલી મેલના 'સાહિત્ય મંડળ' વિભાગમાં કરેલ વધેચ્છ નિરૂપણ મારફત સાહિત્ય જનશ્રુતિનું મોજું સારાથે પ્રદેશમાં પ્રસરાવવાનું અતિ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. આજે આ દેશમાં ઉપર મુજબ પાંચ જ વર્તમાનપત્રો તથા ગુજરાતમાંથી લવાજમ કરી મંગાવતાં માસિકો—અખંડાનંદ, કુમાર, નવચેતન, સંસાર, જનકલ્યાણ, જીર્ણ પારા બાપુ વગેરે વચ્ચે છે તેનું કારણ સોડામાં ભાપા અને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો છે એ છે.

ગુજરાતી ભાષા અને શાળાઓ :

દ્વિતીય મહાયુદ્ધ પછી શાળાઓએ સ્થાન ફેલાવવામાં હીક હીક કિંમતી ભાગ લગવ્યો છે. પૂર્વ આફ્રિકામાં વસેલા ભારતવાસીઓમાંથી ૮૦ ટક લોકોની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવાથી આખા પ્રદેશની એશિયન (એ વખતે હિંદી) શાળાઓમાં ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ અપાતું. આ શાળાઓમાં અગુજરાતી બાળકો-પંજાબી, મહારાષ્ટ્રી, મદ્રાસી, બંગાળી બાળકો-પણ ગુજરાતીના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ મેળવતાં; તેથી ગુજરાતી બાળકોનો જોમ મુંદર રીને ગુજરાતી જોસતાં અને લખતાં. એક પંજાબી યુવક કે જે કેન્થાની એક ગ્રામ્યશાળામાં જણી હવે બસ હાંકનારનું કામ કરે છે તેને એક વખત અધ્યાપક મળવાનાં મને તક સાંપડી હતી. તે એટલી બધી સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતી ભાષા બોલતો હતો કે હું 'ગાની બેકો' કે તે ગુજરાતી જ છે, પરંતુ વધારે વાર્તાલાપથી હું જણી શક્યો કે તેના બાપદાદા પંજાબના વનની-પંજાબી હતા. આ પ્રદેશોનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કે જ્યાં એશિયનોની થોડી વસ્તી છે ત્યાં ભારતના બધા ભાગમાંથી આવેલાં ભારતવાસીઓ વસે છે અને તેમાં ગુજરાતીઓનાં મોટે ભાગે બહુમતી હોય છે. તેથી નાનાં ગામડાં નિશાળમાં કે રમતગમતના મેદાન પર એમાં થાય ત્યારે ગુજરાતી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક હતું. આમ ગુજરાતી ભાષા પ્રાંતિકતાની દીવાલ બેદી આ પ્રદેશના ભારતવાસીઓની તબક્કે ગૌરવભરી-રાષ્ટ્રભાષા બની ચૂકી હતી.

ગુજરાતી ભાષા પર અનેકવિધ પ્રહારો :

ભારતવર્ષને સ્વાધીનતા મળ્યા (ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭) પછી ભારતમાં ભાષા અંગેના-આસ કરાને અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્ત્વ ઘટાડી દિંદીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાના પ્રયાસ તથા હિંદુસ્તાન પાકીસ્તાન

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ

આટલી મોટી સંખ્યામાં સાહિત્ય સમેલનમાં હાજર રહેલા સાહિત્યરસિકોને જોઈ મારા જેવા સાહિત્યરસિકને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી વિશેષ તો આનંદ એ વાતનો થાય છે કે આપણા જાણીતા લઘુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો આટલે દૂર આવી આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એ અહીંના ગુજરાતી સમાજ માટે ગૌરવની વાત છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ અંગે મને ખોલવાની તક મળી છે ત્યારે થોડું ધણું કહેવા માગું છું. ધણાનું કહેવું એમ છે કે અહીંનો ગુજરાતીઓને સાહિત્યમાં રસ નથી. અહીંનો ગુજરાતી પૈસા પાછળ આધિના દોટ મૂકી રહ્યો છે સાહિત્યની ઓના મન કંઈ કિંમત નથી. અહીં જોગા થયેલી સાહિત્યરસિક જનતાને જોઈ સૌને પ્રતીતિ થશે કે અહીં પણ હવે આપણા સાહિત્ય તરફ લોકોની ભૂખ ઊધડતી જાય છે. એકલા પૈસા નહીં પણ જીવનમાં સાહિત્યની જરૂર દેખાવા લાગી છે. ઊંચા સત્વશીલ સાહિત્ય દ્વારા આપણા માનસમાં, જીવનમાં સંસ્કાર સીંચાય છે. આપણી ભાવિ પેઢીમાં કલા અને સંસ્કારની અમૂલ્ય મૂડી આપણે આપી ચકીરું. એટલે માનું તો કહેવું છે કે સાહિત્ય અને સંસ્કારને ખૂબ નજરની સગાઈ છે. સાહિત્ય નથી ત્યાં સંસ્કાર નથી. કલા નથી માધ્યમ

વચ્ચેના ત્રીજ કક્ષેશો અંગે-જે બનાવો બન્યા તેની ઘેરી અસર આ પ્રદેશો પર પણ પડી. અહીંના ભારતવાસી તેમજ પાકિસ્તાની ગુજરાતી મુસ્લિમોએ પોતાના શાળાઓમાંથી-પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાંથી-ગુજરાતી બાપાને દેશવટો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. આજે ભાગ્યે જ મુસ્લિમ વર્ચસ્વવાળી કોઈ શાળામાં ગુજરાતી બાપાનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થતો હશે.

ભારતમાં અંગ્રેજીભાષા શાળાઓ અને મહાશાળાઓમાંથી કાઢી નાખવાના જે જોશીલા પ્રયત્નો થયા. તેના પ્રત્યાઘાત આ દેશ પર પડ્યા. અહીંની ગુજરાતીઓની શાળાઓમાંથી ગુજરાતી કાઢી નાખવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો શરૂ થયા. માધ્યમિક શાળાઓમાં તો શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી ભાષા હતી, પરંતુ હવે પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીને ચાલુ કરવાના પ્રયત્નો થયા. શરૂઆતમાં પ્રાથમિક શાળાના ઉપલા ધોરણોમાં અંગ્રેજી માધ્યમ આનુષ્ઠ અને પછી પહેલા ધોરણથી અંગ્રેજી ભાષાને માધ્યમ તરીકે ચાલુ કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કેન્યા મોઝાસાની ગુજરાતી બાળકોની શાળામાં શરૂ થયો. અને ધીમે ધીમે પણ દેશના પૂર્વક આ મોજુ સારાથે કેન્યામાં તો નહિ પણ પૂર્વ આફ્રિકાના બોન્ગ પ્રદેશોમાંયે ફેલાયું. આજે અહીંની લગભગ ઘણીખરી શાળાઓમાં, અંગ્રેજી માધ્યમથી જ ગુજરાતી બાળકોને શિક્ષણ અપાય છે. સ્વાધીનતાના આરંભકાળમાં ભારતમાં ભાળા અંગેનાં જે આંદોલનો થયાં તેનું આ સીધું પરિણામ છે.

શ્રી કુલચંદ બાહચંદ માવાણી
મોંબાસા

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ

આટલી મોટી સંખ્યામાં સાહિત્ય સંમેલનમાં હાજર રહેલા સાહિત્યરસિકોને જોઈ મારા જેવા સાહિત્યરસિકને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એથી વિશેષ તો આનંદ એ વાતનો થાય છે કે આપણા જાણીતા લખ્ખમતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો આટલે દૂર આવી આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એ અહીંના ગુજરાતી સમાજ માટે ગૌરવની વાત છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ અંગે મને ખેલવાની તક મળી છે ત્યારે થોડું ઘણું કહેવા માગું છું. ઘણાં કહેવું એમ છે કે અહીંનો ગુજરાતીઓને સાહિત્યમાં રસ નથી. અહીંનો ગુજરાતી પૈસા પાછળ આંધળી દોટ મૂકી રહ્યો છે સાહિત્યની એના મન કંઈ કિંમત નથી. અહીં બેગા થયેલા સાહિત્યરસિક જનતાને જોઈ સૌને પ્રતીતિ થશે કે અહીં પણ હવે આપણા સાહિત્ય તરફ લોકોની ભૂખ ઊપડતી જાય છે. એકલા પૈસા નહીં પણ જીવનમાં સાહિત્યની જરૂર દેખાવા લાગી છે. ઊંચા સ્તરની સાહિત્ય દ્વારા આપણા માનસમાં, જીવનમાં સંસ્કાર સીંચાય છે. આપણી ભાવિ પેઢીમાં કલા અને સંસ્કારની અમૂલ્ય મૂડી આપણે આપી ચકીશું. એટલે મારું તો કહેવું છે કે સાહિત્ય અને સંસ્કારને ખૂબ નજરની સગાઈ છે. સાહિત્ય નથી ત્યાં સંસ્કાર નથી, કલા નથી માધુર્ય નથી, સાચી પરમ શાંતિ નથી.

અહીંની ગુજરાતી જનતા જેટલી વહેલી આ વાતને સમજશે એટલી તે વહેલી અહીં પરદેશમાં વધુ સુખી અને સમૃદ્ધ બની શકશે. એકલા પૈસાની સમૃદ્ધિ કંઈ સમૃદ્ધિ ન ગણાય?

એટલે હવે અહીં પરદેશમાં આપણા સાહિત્યના વિકાસ માટે આપણે સૌએ ઇચ્છા જનવું પડશે એ માટે સંગીન પ્રયત્નો પણ કરવા પડશે. દર વર્ષે જનનમાંથી જાણીતા સાહિત્યકારોને આપણે આમંત્રીને આવાં સાહિત્ય સંમેલનો યોજવા જરૂરી છે. આ જનનના સાહિત્યસંમેલનમાં વારંવાર ભેગા થઈ યોગ્ય ચર્ચા વિચારણાઓ દ્વારા સાહિત્ય વિકાસના મહત્ત્વ પ્રયત્નો આપણે કરી શકીશું તે અહીં ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ ધણું ઉદ્ભવ દેખાય છે આપણા માટે ખીજ એક દુઃખદ ખીના એ છે કે અહીં સાહિત્યના વિકાસને પ્રબળ બનાવવા આપણી પામે કાંઈ સાધન નથી. એવી કાંઈ સંસ્થા નથી કે ગુજરાતી સાહિત્યનાં અહીંના લેખકોનાં પ્રકાશનો પ્રગટ કરી શકે. એ આપણે માટે ઘણી જ શરમ-જનક હકીકત છે. અહીં પૈસા છે, દાનવીરો છે, સાહિત્યકારો છે, સાહિત્યગતિક વાચક વર્ગ પણ છે તો આ જીલ્લપ ખોટ શા માટે ચલાવી લેવામાં આવે છે? આવી કાંઈ સંસ્થા સ્થાપવાનો આપણે ક્યારેય ભેગા થઈને વિચાર કર્યો છે ખરો? તૂટક તૂટક એવા પ્રયત્નો થયા હશે પણ એ પ્રયત્નો કાળની જાપો લુપ્ત થઈ ગયા છે. આજે અહીં આપણે ગુર્જરપુત્રો ભેગા થયા છીએ ત્યારે એક વાત મહત્ત્વપૂર્ણ વિચારી લઈએ કે આપણને એવી કાંઈ સંસ્થાની જરૂર તો છે અને એ માટે આપણે વહેલી નકે પ્રયત્નો શરૂ કરી દેવા જોઈએ અહીંના નામી-અનામી લેખકોનાં પુસ્તકોએ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થાય તો જ અહીં ગુજરાતી સાહિત્યને વધુ વેગ મળી શકે એમ છે. જિજ્ઞાસા ધાનવાન કે કંપાલાંના શ્રીમંતોને મન આ કંઈ મોટી વાત નથી તો શા માટે એવા પ્રયત્નો થતા નથી? એ પ્રયત્નો શરૂ કરી દેવાનો હવે વખત પાછો ગયો છે. એ પ્રયત્નો જાહેર જનતાના સહકારથી અહીંના લેખકોએ જ શરૂ કરવો જોઈએ, ઉપાડી લેવો જોઈએ. ”

આપણે સૌ એક વાંત આજે વિચારીએ. અહીં આપણે કમાયા, આપણે મોટીમોટી તોતીંગ ઇમારતો બાધી, મોટામોટા ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા, વેપારની લગામ હાથમાં લીધી એથી આગળ વધીને અહીં આપણે લાખોના ખર્ચે દેવમંદિરો બાંધ્યા પણ સાહિત્યના વિકાસ માટે કે માતૃભાષાના પ્રચાર માટે આપણે અહીં શું કર્યું? કંઈ કર્યું? ખરું? કોઈ જવાબ આપી શકે એમ છે? આફ્રિકનભાષાનું કેટલું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં અનુવાદિત કર્યું? અથવા તે આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય અહીંની ભાષામાં કેટલું અનુવાદિત આપણે કર્યું? આ પ્રશ્નમાં આપણાથી કંઈ ખોલો શકાય એમ નથી. અહીં આપણે નાનકડું ગુજરાત બિનું કર્યું પણ આપણા સાહિત્ય પ્રત્યે ખેદકાર મની ગયા. આપણા સાહિત્યને જૂલો ગયા. લક્ષ્મીના લોભે સાહિત્યની કિંમત ઘટાડી દીધી. આપણા કરતાં યુરોપિયનોએ અહીં આ વિષયમાં ઘણું કર્યું છે એમના સાહિત્યનો અહીંની જનતામાં પ્રચાર કરવામાં તે કદી પાછા પડ્યા નથી. મીરાનરીઓ દ્વારા અહીંના લોકોની ભાષાનું વધુ જ્ઞાન મેળવી એમની સંસ્કૃતિને જાણી-સમજી સાહિત્યમાં લાગી છે. એમની સરખામણીમાં આપણે કંઈ જ કર્યું નથી.

એથી વિશેષ તે આપણા કરતાં ભાષાથી ઇશ્વરલાલ દવે અહીં સારું સંવાલાવી કાર્ય કરી રહ્યા છે. એ ત્રણ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રચાર અર્થે, પુસ્તકો વેચવા માટે અહીંનાં જંગલોમાં ભેખધારી બની ધૂમી રહ્યા છે. એ રીતે અહીં ગુજરાતી સાહિત્યની જ્યોત વધુ પ્રકાશિત રાખવામાં એમનો ફાળો કંઈ નાનોસરો નથી. હું પ્રશ્ન પૂછું છું. અહીં બેઠા બેઠા આપણે શું કર્યું? અ.પણા સો વતી હું ભાષા ઇશ્વરલાલને ધન્યવાદ પાઠવી આપણી પીછેહઠ ભરી શાખાશીનો એકરાર કરી લઉં છું.

પણ હવે એનો કંઈ અફસોસ કરવાનો ન હોય. જાગ્યા ત્યાંથી સવાર માની આપણે એ લાંઝારૂપ જિજ્ઞુષને દૂર કરવા માટે આજથી કટીબદ્ધ થઈશું તો આપણે અહીં ઘણું કરી શકીએ એમ છે. ગુજરાતથી આપણું સાહિત્યઅધિવેશન અહીં નોતરી શકીએ એમ છીએ. એવી અહીં તાકાત છે.

નજીકના મહિનાઓમાં આ દેશ આઝાદ થઈ રહ્યો છે ત્યારે ભારે દેશના ઉત્થાનમાં, આજાદીની કૃષ્ણમાં સાહિત્યની આપ લે દ્વારા આ દેશની પ્રજાની સાથે કલા-સંસ્કારનો સુમેળ રચી એક આગવી મંત્રીલ તરફ આપણે સૌ પ્રયાણ આદરીએ તો આપણું એ પ્રયાણ ઉત્તમવળ લેખ શે.

આપણી સામે આજે ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારો બેઠા છે, એમના પ્રવચનોમાંથી એમના સાથે ચર્ચા-વિચારણાઓમાંથી આપણે કંઈ મહત્ત્વ કરી પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતી સાહિત્યના સાચ નીએ એરી ગયેલા પદ્ધતિને જીએ લઈ જઈ ઉત્તર ઉત્તરવળ બનાવવા આપણે સૌ એક સાથે હળીમળી તાલમા કદમ મીઝાવીએ તો આજનું આ સાહિત્યસંમેલન યોગ્યેશું સફળ બન્યું લેખાશે.

અંતમાં જિજ્ઞાસા સાહિત્યસભાને, આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર શાક્ર શ્રી. દી. પી. સૂચક અને એમના મિત્રમંડળને તેમ જ નાઇલ-તટે વસના સાહિત્યરસિક શાક્રમહેનોને અભિનંદન આપી એમણે ઉપાડેલા જીવનના આ મુખ્ય અને મહત્વના અંગ સમા કાર્યને ખિર-દાવું છું.

નાઇલ નદીના ધસમસતા નીરની માફક આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ અહીં ધસમસતો વહે એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

ત્રીજી બાબત અત્રેના ભારતવાસીઓમાં ભાષા અંગે ઉત્તરોત્તર વધતા જતા મતભેદો. હિંદીભાષી, પંજાબીભાષી, ઉર્દુભાષી વગેરે સૌ પોતાની ભાષા શાળાઓમાં શીખવાય તેનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. આથી સરકારે જુદી જુદી ભારતીય ભાષાઓ શીખવનાર શિક્ષકોને રોકવા પડ્યા. આ બાબત વધારે ખર્ચાળ તેમજ નાનાં મોટાં ઘર્ષણો ઉપજાવનાર હતી, તેથી ફળવણી ખાતાના સત્તાધીશોએ આ બધી ભાષાઓનું મહત્ત્વ ઘટાડી નાખવામાં અતુકુળતા જોઈ. તેમને તો “ભાવતું” તું ને પૈદે બતાવ્યું” ના જેવું થયું, તેથી ઉપયુક્ત બધી ભાષાઓને અન્ય ભાષા (Second Language) નું સ્થાન આપી દીધું. અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યેના બ્યામોહમાં ખેંચાઈ આપણા નેતાઓએ કે પ્રજાએ આ બાબતને કોઈ પણ જાતના ઊદ્ઘોષો વિના મૂળા મેંએ સ્વીકારી લીધી. ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેની ગુજરાતીઓની નફરત આમાં કારણભૂત બની. “ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેની નફરત દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. એનું એક પ્રખળ કારણ અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. અંગ્રેજી ભાષા શીખવામાં—ખાસ કરીને બોક્ષતાં શીખવામાં આપણી વાણિજ્ય પ્રધાન ગુજરાતી કોમે અર્થ-લાભ જોયો છે અને ગુજરાતી કોમ અર્થલાભને કારણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર ન થાય એમ કહેવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી. પરિણામે આપણે ‘ગુજરાતીઓ અંગ્રેજી ભાષાની જેટલી આરાધના કરીએ છીએ તેટલી ગુજરાતી ભાષાની આરાધના કરતા નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.” *

ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ તોડવાના પ્રયત્નો આટલેથી અટક્યા હોત તો તો સાંડું થાત, પણ તે તેથી ચે આગળ વધ્યા છે હવે

* સને ૧૯૫૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ‘કોલોનીઅલ ટાઈમ્સ’માં પ્રકટ થયેલા મારા લેખ ‘ગુજરાતી ભાષાની દુર્દશા’ માંથી અવતરણ.

આપણાં બાલમંદિરોમાંથીયે ગુજરાતી જન્મા બેઠી છે. કેટલાક બાલમંદિરોમાં અંગ્રેજી પ્રવેશી ચૂકી છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે આવાં બાલમંદિરો આપણા ગુજરાતીઓ જ ચલાવે છે અને તેઓએ જ ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજી માધ્યમ સ્વીકાર્યું છે. એ બાલમંદિરોમાં જતા બાળકોનાં માળાપોને તેની સામે કાંઈ વિરોધ નથી, કારણ કે સૌ અંગ્રેજીથી ખૂબ પ્રભાવિત થયાં છે. તેઓ માનતાં યયાં છે કે તેમનાં બાળકો જો અંગ્રેજી ભાષા નાનપણથી સારી રીતે શીખે તો જ હોશિયાર, ચાલાક અને સારી રીતે કમાઈ શકે તેવી આવકલ-વાળાં થાય.

વાયરલેસની પાંખ પરથી વહેતાં કરવામાં આવતાં ગાયન, નાટક, સમાચાર વગેરેમાં કંઈ ભારતી ભાષા કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવી તેને અંગે પણ તીવ્ર મતભેદો જગ્યા છે. ગુજરાતીઓની વસ્તીઓના પ્રમાણમાં ગુજરાતી ભાષાના કાર્યક્રમને વાયરલેસમાંથી વહેતો કરવાનો સમય અપાતો નથી એ પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય ધટાડવાનું કારણ બની રહ્યું છે.

અને હવે આદિકેન રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળો જોશબેર ચડવા લાગ્યો છે. એ જુવાળો અમુક તમકદે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વાહીલીની મહત્તા વધારવાનાં આંદોલનોનો પ્રકાર ગુજરાતીને લાગશે એ પણ એટલી જ ચોક્કસ ખાતર છે. આમ ગુજરાતીનો તેજ-દીવડો દિન-પ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઝાંખો પડી રહ્યો છે.

ગુજરાતીના તેજ-દીવડો, ઝખૂંકતો રાખો :—

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં આ પ્રદેશમાં હાલ જે થોડાં ધણાં ગુભ આંદોલનો-ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો, સાહિત્ય મંડળો, સાહિત્ય પરિષદ વગેરે-ચર્ચ રહ્યાં છે તેમાં જો આપણા ઉચ્ચ વર્ગને

રસ લેનાં નહીં કરી શકીએ તો ચોડા વખત પછી તે મૃત્યુશાપી થશે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સાથેના તેમના (જીગતા પ્રગ્તના) સંબંધમાં મૂળમાંથી કુદાડાના ધા લામલા માડ્યા છે. એટલે જો આપણે વેળાસર એવી યોગ્ય ઉપાય નહિ કરીએ તો આપણાં બાળકો -ભાવિ નાગરિકો-ને આપણે સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીવિમુખ થઈશું. અત્યારે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની દયા મૂળ વિનાનાં કોઈ જાડ જેવી થઈ રહી છે. મૂળ વિનાનું જાડ જેમ ધીમે ધીમે મરતુ જાય છે તેમ ગુજરાતીભાષાનું પણ થતું જાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે કંઈ ઉપાય છે ખરો? હા, જરૂર છે. પરંતુ તેમ કરવા જતાં અતિ કષ્ટ સહન કરવું પડે તેમ છે. પ્રજાના મનોબળ અને મહા પુરુષાર્થ માગી લે તેવો તે માર્ગ છે. આ પ્રદેશમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને દેશી રાખવામાં કે તેને વિકસાવવામાં સરકાર-પાસેથી બદ્ધ આશા રાખવી સંભવિત નથી, એટલે તે માટે આપણે આપણા સંઘબળ પર નિર્ભર રહી ખાનગી પ્રયત્નો કરવા પડશે. જો આપણે આવું કંઈક કરીએ તો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યેના રસ અને આદરભાવને દેશી શકશું :—

૧. ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ અને સારી રીતે બોલી તેમ લખી શકીએ તે માટે બાળકો તેમ જ મોટેરાંઓ માટે યોગ્ય સાહિત્ય વસાવવું જોઈએ. બાળકોને તેમની રુચી અનુસારનાં સાહિત્યમાં રસ લેનાં કરવાની દરજ માળાપોએ અને વાંચીઓએ વહેરી મેવી જોઈએ.

૨. બાળકોને તેમ જ કિશોરોને ગુજરાતી પદ્ધતિસર શીખવવા માટે દરેક શહેર તેમ જ ગામમાં રાત્રિશાળાઓ ખોલવી જોઈએ. આ રાત્રિશાળાઓમાં તેમને ગુજરાતી જાણને સારી રીતે વ્યવહાર

વ્યક્તિઓ મારફત ગુજરાતી પ્રત્યે રસ અને આદરભાવ જાતે વધુ વાતાવરણ સર્જવું જોઈએ.

૩. આ પ્રદેશની શાળાઓ હાલ ગુજરાતી ભાષાનાં જે પુસ્તકો રહે છે તે ગુજરાતની શાળાઓ માટે સ્વાર્થ હોવાથી ભાષા અને રસની દૃષ્ટિએ પ્રમાણમાં વધારે અધરાં અને અહીંના વાતાવરણ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ નથી હોતાં. ગુજરાતી પ્રત્યે રસનિપ્પત્તિ વધા માટે આ પરિસ્થિતિ બદલાવી જોઈએ. અહીંના સાહિત્યસભા અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ દેશની સમગ્ર પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખી પાઠ્ય-પુસ્તકો તેમ જ અન્ય સાહિત્ય સર્જે તો બાળકો રસ જળવાઈ રહે અને તેઓ ગુજરાતી હોંશે હોંશે શીખવા તત્પર

૪. સાહિત્ય મંડળોએ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ૩ માટે હેતુક્ષ્મી ચક્રો ગતિમાન કરવા જોઈએ. રાત્રિશાળાઓ, પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરાવવા માટે તેમજ પ્રયત્નો આરંભી જોઈએ.

૫. શાળાઓમાં ગુજરાતીને બીજી ભાષા તરીકેનું પૂરતા જાણુ સ્થાન મળે તે અંગેની સાહિત્ય મંડળોએ તેમની સ્વીકારી લેવી જોઈએ. જરૂર પડે તો અંગે અધિકારી વર્ગ પ્રતિનિધિત્વ કરવા પણ સાહિત્ય મંડળના કાર્યકર્તાઓએ રહેવું જોઈએ.

૬. અંગ્રેજ કે સ્વાહીલીનું પ્રાબલ્ય વધી રહ્યું છે તે અંગ્રેજો સામે જળ વાપરવું તે પ્રયત્ન પૂરતી સામે થવાના પ્રસંગો સમાન છે અને તેથી નિરર્થક અને અનુચિત છે. અંગ્રેજો નબળા ભવિષ્યમાં જંગલભાષાનું સ્થાન લે તો તે માટે બહુ આગ્રહ કરવો જરૂર નથી અને સ્વાહીલી આ પ્રદેશની રાષ્ટ્રભાષા બની

તો એ બન્ને ભાષાઓ ઉપરાંત ગુજરાતી પ્રત્યે અનુરાગ જન્માવવા તેમ જ તેને ટકાવી રાખવા શ્રમ કરવો પડશે. આ બાબત ખાનગી પ્રયાસ મારફત જ સિદ્ધ કરવી પડશે એ એટલી જ સાચી વાત છે, તેથી આપણા સાહિત્યમાં રસ લેતાં સૌ ભાઈ બહેનોએ ગુજરાતીને મરતી બચાવવા માટેના પ્રયત્નો તુરત જ આરંભી દેવા જરૂરી છે.

૭. આ દેશમાં વસતા ભારતવાસીઓને અંગ્રેજી ભાષા આકર્ષાઈ શકી છે; કારણ કે જો તેમનાં બાળકો એ ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવી ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી સારી પદ્ધતીઓ મેળવી શકે તો તેમની સમક્ષ ધનના ભંડાર ખુલ્લા થવાની વધી છે. એટલે તેઓ તેમનાં બાળકોને છેક નાનપણથી અંગ્રેજીમાં જ શિક્ષણ મળે તેવો આગ્રહ સેવતાં થયાં છે. આગ્રહ તદ્દન ખોટો જેમ કહેવાનો અર્થ નથી અને તેથી તેની સામે અડિસન કરવાની જરૂર નથી. છતાં એ પ્રદેશોમાં ગુજરાતીને મોટા ઝાડ પાસેના કોઈ છોડની જેમ વિકસવા દેવી જોઈએ હા, આપણે ગુજરાતીઓએ એટલા જાગૃત રહેવું જોઈએ કે તે છોડ ખટવૃક્ષ નીચેના ભાસ્કવાના બીંડાની જેમ અકાળે કરમાઈ ન જાય. પાસે પાસે હોવા છતાં યથાશક્તિ સત્વ ગ્રહણ કરી સ્વતંત્ર રીતે ફૂલે-ફાલે તેમ આ ત્રણે ભાષાઓને ફૂલવા-ફાલવા દેવી જોઈએ. ભારતની ભાષાઓ-ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, પંજાબી, ઉર્દુ-એ આપસ-આપસમાં ઝઘડી એકબીજાનું બળ ખતમ થાય તેવું સત્વરે બંધ થવું જોઈએ.

—રમેશભાઈ પટેલ કંપાલા

ગુર્જરી ગિરા

ગુર્જરી ગીરા એટલે ગુર્જરાની ગિરા, ગુજરાતીઓની વાણી. આ વાણીના ઉદ્ભવનો કાળ જગતની બીજી વાણીઓ જેટલો કદાચ જૂનો નહીં હોય, પરંતુ તેની જનની સંસ્કૃતનું જગત-શ્રેષ્ઠ ગણાતી. વાણીઓમાં ગૌરવવંતું સ્થાન હોવાથી ગુર્જર ગર્વ લે અને તેવું જ સ્થાન ભોગવે એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી. ગુર્જરી ગિરાએ અગિયારમા શૈકામાં અપભ્રંશ બીજા ધારણ કર્યું. અનેક મંકટો, પ્રત્યાઘાતો, આક્રોશો તેને માથે લીનરી તે બીજામાંથી ચતુર્દિશ આવરી લેતી ગુર્જરી ગિરાની વેલ વટવૃક્ષની માફક હાલ કુમારાવસ્થા ભોગવે છે.

ગુર્જરી ગિરાના જન્મ સાથે પરદેશીઓના દુઃખલા થયા હતા. પરદેશીઓએ તેને કચડી નાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ જૈનો અને જૈનેતર કવિઓએ તેનામાં ધર્મસિંચન કર્યું. તેને ધર્મનું વહન બનાવી આધ્યાત્મિક સંસ્કારો ફેલાવ્યા. 'ધર્મે જય, પાપે હાય' ના ધર્મસૂત્ર પ્રમાણે તેનો જય થયો. તેનો વિકાસ વલ્લુથબ્યો આગળ વધ્યો. સંસ્કારની સૌરભ ફેલાવીને સંસ્કૃતની આગેદુર કરીને મહામદ ધોરીના આમુરીબળને ફગાવીને વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, વીરતા, સંયમ અને ધૈર્યને ધારણ કરીને જૂના યુગને ત્વજીને મધ્યયુગમાં ભક્તિનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં.

આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતાનાં તત્ત્વજ્ઞ પ્રભાતિયાં, મીરાંની પ્રેમ-લક્ષણા વાકિતનાં પદો અખાના અખંડ વેદાન્ત જ્ઞાન વાક્યતીક્ષ્ણ હાપા, માનવસ્વભાવના જાંડા અભ્યાસ અને સિધ્ધહસ્ત આલેખક ગુર્જર-કવિ સિદ્ધામણિ ભટ્ટ પ્રેમાનંદની કથાઓ, લોકપ્રિય શામળભટ્ટના

માનવજીવન આલેખતા છેપા, ધીરા ભગતની કાફીઓ, દયારામની ગરબાઓ, બોમ્બલગતના આગખા, મધ્યયુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ સાચા ભાષાના હાંદમાં નિપુણતા ધરાવનાર કવિ દલપતરામનું કાવ્યચાતુર્યે ગુર્જરાને રસસરિતામાં નવડાવી પોતાની ગીરાનાં એક પછી એક ઉન્નત શિખરો સર કર્યાં છે. કાવ્યોમાં રસાનેશ્વર કરીને ગુર્જર લોકોના પ્રચલને, ભક્તિમાર્ગે વાળીને.

ગુર્જર ગિરાના મધ્યયુગનો અરત થતાં તેના અર્વાચીન યુગના અરુણોદયના પ્રતિનિધિ વીર નર્મદ 'યા હોમ કરીને પડો, ક્તેલ છે આગે' ના મંત્રની બેરી બળવતો ગુજરાતી સાહિત્ય યોદ્ધો ગુજરાત મધ્યે આવ્યો વિવેચક નવલરામે કલાનાં મૂલ્યો કર્યાં. નંદશંકરે નાટક આપ્યું. પછી તો ગુર્જર ગીરાના સાક્ષરોની ફાજ આવી. કવિ-વિવેચક નરસિંહરાવ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડનાર કવિ કાન્ત, કેકારવના ટહુકા સુણાવનાર રાજવીકવિ કલાપી, કાવ્યસરિતાનાં મીઠાં જળ જીવનપર્યંત ચાંત રીતે વહેવડાવનાર નિરપૂર્ણ કવિ બોટાદકર, શબ્દમાધુર્ય પર લક્ષ આપનાર કવિ શિરોમણિ નાનાલાલ, ગુર્જરગિરાની એક-નિષ્કાથી સેવા કરનાર ખખરદાર, સાહિત્યની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ આદરનાર રામનારાયણ પાંડક, 'દુબળાના કવિ' જીગનરામ દવે, લોકસાહિત્યને અમર કરવા જીવનભર એકનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરનાર ગુજરાતી શાયર મેઘાણી, 'ઈલા-કાવ્યો'ના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર, કુશળ અભિનેતા અને દિગ્દર્શક ચંદ્રવદન મહેતા, સુંદર રાસ અને કાવ્યોના પ્રસિધ્ધિ પામનાર સ્નેહરશ્મિ, ખંડ કાવ્યોમાં નામના મેળવનાર બેટાર્ક, 'પીડીતોના કવિ' પ્રભુભાઈ, 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક' મેળવનાર સુંદરમ્, ગુર્જર-સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનાર ઉમાચંદર જોષી, ભક્તિ-ભાવનાને વ્યક્ત કરતા પિનાકિન, ગીતો અને રેડિયો રૂપકોમાં બાણીતા વેણી-ભાઈ વગેરે કવિઓએ કાવ્યોની રેલ લાવી ગુર્જર ગીરાના સરિતા

કાંઠા બીના કર્યા. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ ગુજરાતી ગિરાને સંસ્કૃતમય અને ગૌરવભરી બનાવી. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતને વિચાર વંતુ ક્યું સરસ્વતીચંદ્ર અપીને ગુજરાતને ચૂદણવનનું પુરાણ આપ્યું. કાવ્યોમાં ગેયતા દૂર કરી કવિતા અર્થઘન છે એમ પ્રથમ વિવેચન કરનાર સાક્ષર બ. ક. કાકારે સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખ્યો. વિશ્વ વિરલ મહાપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજીએ સાદી, સરળ સર્વજનગમ્ય શૈલીનું સાહિત્ય આપી ગુજરાતમાં નવી જનશ્રુતિ અપી. પાંદ ફળવણી-કાર નાનાભટ્ટે સાચી અને નવી ફળવણીનું માર્ગ બતાવ્યા. કમળા શંકર ત્રિવેદી તેમ જ તેમના પુત્ર અતિસુખરાંકર ત્રિવેદીએ બાળકોને ત્રિવેદી વાચનમાળા આપી. પ્રતિકાશાળી અને વિશિષ્ટ સ્થાન સાહિત્યમાં મેળવનાર મુનશીએ ગુજરાતને સમર્થ નવલકથાઓ આપી. ગુજરાતી બેંગ્લોકાવ્ય કાકા-સાહેબ કાલેલકરે પ્રગટ કર્યો. મરાઠવાળાએ જીવનશૌધન આપ્યું. રમણલાલ દેસાઈએ લોકપ્રિય નવલકથાઓ આપી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ શિષ્ટ, માર્મિક, અને ઉચ્ચ પ્રકારનો વિનોદ આપ્યો. કીકુભાઈએ અનુવાદ કલાનો ખ્યાલ આપ્યો. યશવંત પંડ્યાએ સુંદર નાટકો લખ્યાં; મણીધર મહેતાએ નવલકથાઓ આપી. સાહસકથાઓ મૂળરાંકર લેટે આપી. સુંદર વાસ્તવિક વાર્તાઓ પીતાંબર પટેલે આપી. સુનીલાલ મડિયાએ લગ્નવધ નિબંધ આપ્યા. પન્નાલાલ પટેલે અને હર્ષદ પેટલીકરે ગ્રામ્યજીવનનાં વાસ્તવિક ચિત્રો રજૂ કર્યા.

ગુર્જર ગીરાના અનંત ગગનભોમમાં અસંખ્ય તારલીઆઓ અમકયા છે. અમકે છે, અને ચમકશે.. ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં વસે મહાગુજરાત’ જનશૈ એવું એંધાણ આવા ગુર્જર ગીરાનાં સંમેલનમાં જણાય છે. એનાં અંગેઅંગ સૌરભસ્ત્રેવતા, નિબંધોની

વિચારગહનતા, નવલોની તાદ્દશતા, વાર્તાઓની લાક્ષણિકતા, લોક-
ગીતોની માનવતા, ગુર્જરી ગિરામાં ડગલે ને પગલે માલમ પડવા
લાગી છે ગિરિશૃંગોમાંથી વહેવા લાગી છે માની ચરણરજ ધોવા
એના વધુ ઉત્કર્ષની નોખત વાગી રહી છે આવા સંમેલનમાં આવી
માતૃભાષાનો કયો ગુર્જર ગર્વ મૂકી નહિ નમે ? જ્ય હો ગુર્જર
ગિરા માતાને !

-શિવાભાઈ એચ. પટલ

“ઈમીગ્રેશન ધારા-પુરાણ”

(પદ્યમાં)

હિન્દુઓનાં પુરાણ-કથાઓનાં પુસ્તકોમાં થી. નારદજીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. એ નારદજીને એક પણ દિવસ જાગ્યો નથી. સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ લોકમાં એમનું ભ્રમણ ચાલુ રાખી એમની નારદ-લીલા દ્વારા સંસારનું દુઃખ દાળવા પોતાની રીતે તે સદાયે પ્રયત્ન-શીલ રહે છે તે રીતે એક ઠંડી પહોરે તેમના ટીપ્પણી ભેજનમાં તરંગ ઊઠ્યો કે, ભારતવર્ષની સ્થિતિ તો અનેક વાર નજરે નિહાળી; પણ પરદેશવાસી ભારતીઓની સ્થિતિ, તેમનાં કાર્યો-પરાક્રમો કેવાં છે તે તો નજરે નિહાળી આવું! આ વૃક્ષો ઊઠતા જ એ તો ઊપડ્યા મહારાષ્ટ્રના સુવિખ્યાત યાત્રાસ્થાન પંઢરપુર તીર્થે. અને “સંત વૃકારામ” નામની દ્વિત્વથી આપણે જોમના વિશે વધુ જાણતા થયા છીએ તે ભગવાન “વિઠ્ઠલ પાન્કુરંગા” ને કાને આ વાત નાખી. “પાન્કુરંગાજી” તો રથા બોળા અને લક્ષ્મણસહ, એટલે ના પાડે જ શાના? થઈ ગયા તૈયાર અને પવનપાવડી પર આરઠ થઈને ઊપડ્યા ખેડ આફ્રિકા નારદજીને પાછળથી જવા સૂચ્યું.

આ દેશમાં આવીને પ્રથમ મોખ્યાસા. અને પછી નૈરોબી નગરીમાં ભ્રમણ કરતા તેમને શા શા અનુભવો થયા, ખેડેક માર્કેટ-દિવા કાણિયાએ ભરકી આપી કેવી રીતે કનડયા ને સરાપાન કરાવ્યું? ભગવાને અહીંના ભારતવાસીઓને શા માટે અને શા શાપ આપ્યો? અને એ શાપને અંગે ૧૯૪૮નો ઈમીગ્રેશન ધારા અમલમાં કેવી રીતે આવ્યો?...એ કથાવસ્તુ આજની ‘હરિ કથા’ નહિ પણ “ઈમીગ્રેશન ધારા-પુરાણ” નો વિષય છે. સમય છે ૧૯૪૭-૪૮નો મે’ કે મારા બાપદાદાએ ઇકાતેર પેઢિમાં ‘હરિકથા’ કરી નથી છતાં આજે એ કરવાનું દુઃસાહસ આ સેવક એડે છે તે

પાન્કુરંગ:—

(દયાનો જ રાગ)

યા, યા, આપણુ તો દિસત ભકતજન,
 દિસત ! યા, બાબા, યા! યા!
 કેસા કાયા છકડે આદિકા મદિયે
 માઝા ભકત આહે ખરે ચરે,
 હી બગુન મહાલા ફારચ આનદ
 વાટ તો માઝા ભકતજનના

કળિયો—(સ્વગત)

પાઠ ભજવાયો છે સંગોપાંગ માંગે
 પાન્કુરંગ પ્રસન્ન થઈ જાય,
 સોગડી સડોસડ લાગી છે માહરી
 થઈ ગયો બેડો રે પાર.
 ભક્તિ કરીને રીઝવું જ તુજને
 પહોંચાડું આદિકા પાર
 મહારાષ્ટ્ર બેગા તને ના કડું નો વિટલા
 તો કહેજે ના કચ્છી વીરા
 (મગદ રીતે)
 પાન્કુરંગ બાપા વિટલા એ, વહાંધા
 આપ પધારિયા આજ
 પાવન કીર્ધા મુજ, ધર આંગણિયાં
 ને પાવન કીર્ધા મુજ હાટ.
 પરચમ પધારો મારી દુકાને વહાલા,
 પાનપટી આરોગ્ય સુપેર
 તબોળ ચાવીને વહાલા રસન જમાવો
 ને કરો વાવડ ધનિયાના.

પાન્કુરંગ :

કહો ભક્તરાજ ! ક્યમનો આ 'લામન'?

કાળાં ને ધર્મવર્ણા કેરી?

એકે દીસે ના ગૌરાંગ માનવી

આ રે લામનની મધ્યે ?

મેદ એનો મને સમજવો શકિયા !

શાની છે આ મ્હોકાણ?

ભૂમિ ભારતનાં આ રાજિંદા દુસ્થો?

અહીં શાને ભજવાય ?

વિરતારી કહો યજ્ઞમાનાં

ત્રણ ત્રણ હજાર મૈસ દૂર આવીને

(શું) નવ સુધર્મા મમ સંતાન?

કાલિયો:—

પરયમ વહાલા તંબોળ રુચીકારો

ને આરોગો આ વાર.

પછી નિરાંતે વાતે વળગીએ

'લામન' મીમાંસા સાર.

(પાનપટ્ટી બનાવી કાલિયો પ્રભુના મોંમાં ખોસે છે પ્રભુ હસતા હસતા સ્વીકારે છે.)

કંઠવું ડાળું

કાલિયો:—

સૂણજો મ્હારા નાથજી આજે

આ 'લામન મીમાંસા' વેદ,

શાને દુલ્હન્યાં રૂઢમણી મંન?
ખાલી અમરમાં જૂમરાણુ કરતા
આવાં નરકરૂઢ જન.

મુજ હાથમાં ના કંટ્રોલ-કાયદા
નહિ વળી ચાવલગૂણી.
નહિ તો 'તમારા સમ' દેવ! મને છે
વરેંચી આપું અળધડી.

વેપારી માથે કંટ્રોલ-કાયદો
કાયદા માથે ગૌરંગ દેવ!
'દેવ' માથે મોટી સામ્રાજ્ય સત્તા
સિટાનિયા જેવી જ દાદી!
કહો દેવ! એમાં કું તે કરું રુડ?
મળે ના કણુ ચાવલ
ધરતી બામડી ગૂણી ખંખેરે ત્યાં
'આપું' રુડ 'અવર જન'?

કેડવું-૪-થું

કથિયે:—

આ તો અધારો ખંડ છે બાપલા!
અને પૂરું અધેર છે તંત્ર
આઝાદી અમૃત પામેલા હિન્દે
કહો નથી શી વિષત્ય?
ત્યાં તો ના જાગ્યા નાથ! તમે મહારા,
(ને) દોડી આવ્યા આ દેશ!
નજ્યા એક 'ચાવલિયા' માટે
ખંખ્યા રુઢમણી વિજેગ!

મુર દી'ચાડી ધકકેલી મેલ્યો
 આકિડી વણિકે આ પેર !
 ધિક્ક ! આકિકા, ધિક્ક વેપારી ને
 ધિક્ક આકિકાનાં જન,
 જૂમિ ભાગ્યને મૂકીને જૂઝ્યાં
 સર્વસ્વ દેશાચાર !
 દેશાચાર જૂઝ્યાં, સસ્કૃતિ જૂઝ્યાં
 જૂઝ્યાં નિજ ભગવાન.
 જાંગલ—ટોપલાં માથે મૂકીને,
 પાટલુને ઘાલ્યા પગ.
 શાપ મારે છે હિન્દવાંસીને કે,
 વધુ આવે ના, આ દેશ.
 આવી જૂઝે નહિ ધરમ ધ્યાન ને
 ન જૂઝે નિજ ભગવાન,
 તે સારુ થઈ ધર્મીએશન મારે
 તત્કાળ અમલમાં આવશે.
 હિન્દવાનોને ખાસ સદાય મારે
 આકિકા દાર બંધ થાશે.
 આકિકા દાર બંધ થાશે સમને
 હોય ના સુધાર્યાં જો જન,
 તો તો પછી ઔલધું "ઉદ્ધરુ" આવતાં
 થાશે દવાલ જોવા જોગ !

નારદ :

હાં, હાં, હાં ! પ્રબુજી ! શાપ શા મારે ?
 છોરું કહોરું ચમ જામ,
 આપ તો જગપિતા આકિકા છોરુના
 શાને જુઓ છોકરમત્ય ?

ખખર પૂછ્યા છે હિન્દી મહિલાઓ કેરા
 સુખ શાતા છે આવાર,
 ફરી તપાસ ને લેજો સંભારી
 હિન્દી સ્ત્રીઓના સંસાર.
 પાન્ડુરંગા :-સંભાળ-ખંભાળ છોડો નારદ હવે
 તેડાવો હવાઈ જહાજ,
 આજ ને આજ મારે ઊપડવું નક્કી
 અન્નજળ ત્યાગ્યાં આ નગરીનાં જન.
 મોઝાસા મધ્યે ખખર લખ્યું
 હિન્દી મહિલા વૃંદ.

કડવું-૮ મું

નારદજી ફેરી પવન પાવડીએ
 ચઢ્યા નારદ-કિરતાર.
 વેગે હંકારતા આવી પહોંચ્યા છે
 મોઝાસા મોઝાર.
 નગરચર્ચા જોવા નીકળિયા,
 નારદ સહ ભગવાન.
 સવારથી સાંજ લગી ભમીને
 થાકી ગયા કિરતાર.
 શેરીએ શેરીએ 'નેટીવ' વેગે
 ભમી વળ્યા ભગવાન,

ખજર પૂછ્યા છે હિન્દી મહિલાઓ કેરા
 મુખ શાતા છે આવાર,
 ફરી તપાસ ને લેજો સંભારી
 હિન્દી સ્ત્રીઓના સંસાર.

પાન્ડુરંગા :—સંભાળ-ખંભાળ છોડે નારદ હવે
 તેડાવે હવાઈ જહાજ,
 આજ ને આજ મારે જિપડવું નક્કી
 અન્નજળ ત્યાગ્યાં આ નગરીનાં જન.
 મોઝાસા મધ્યે ખજર લઈશું
 હિન્દી મહિલા વૃંદ.

કડવું-૮ મું

નારદજી કેરી પવન પાવડીએ
 ચડયા નારદ-કિરતાર.
 વેગે હંઠારતા આવી પહોંચ્યા છે
 મોઝાસા મોઝાર.
 નગરચર્ચા જોવા નીકળિયા,
 નારદ સહ ભગવાન.
 સપ્તારથી સાંજ લગી ભમીને
 ચાકી ગયા કિરતા
 શેરીએ શેરીએ 'નેટીવ' વેશે
 ભમી વળ્યા ભગવઃ
 તોય મળ્યું ના ઘર-નોકરનું
 એકે ય જણાને દા
 કામ મળ્યું ના ભુખ ધણેરી
 લાગી છે પેટની

પણ “ ઉગારી ” કરા છે સાંસા

ખીન્ને ઠડાકો થાય,

ઉપરા ઉપરી સાત દિવસના

થયા છે ઉપવાસ,

ધીરજ ખૂટી ધરણીધરની

નાંખે જીડેરા નિશ્વાસ.

નિશ્વાસ નાખી કોપિત થઈને

વઘા છે ભગવાન :

“ બાર બાર દિવસનાં ધરકામ ફટળે

તમ હાથે મોખ્યાસાની નાર !

તે વિશ્વ તમારો ‘પાવર’ નાજીતરે

કહું છું કરીને નિરધાર.

કહું છું કરીને નિરધાર માવડીઓ !

થઈ ગઈ છે, આખેરા અંગ.

શરીરે ચડેલો કાઠ ઉતારશે

કરાવી કરાવી ધરકામ.

‘ખોય’ તમારા હડતાલે જાશે

બાર બાર દિવસ માટ,

મુંબઈના ઓલ્યા ઘાટીયુંની જેમ

કાઢશે સરખસ ‘ નેટીવ ’ જન.

મુંબઈની મહિલાજી તો સાબરિ માળી

ચાશે તવ રાહ હવાલ !

ચાલો, નારદજી આ ભૂખડી ભૂમિથી

પહોંચીએ ભારત દેશ,

પહોંચીને પરચમ પંદરપુર જઈને

આરોગ્યું સારી જ થેડ.

આરોગી કરીને દષ્ટ્યું સમાચાર
 ભૂમિ અધારી તણાય.
 પછી કલ્પિતની છેલ્લે દષ્ટ્યું
 તાવડ મહિલાઓ તણા ય,

[મૂઝમાં મલકતા ન રહજી પવનપાવડી પર લગવાનની સાથે બેસી
 ‘નારાયણ’ - ‘નારાયણ’ કહેતા વીણા વગાડી રહ્યા છે, પવનપાવડી
 વેગે બિપડી ધીમેધીમે અદૃશ્ય થાય છે.]

(ઇતિશ્રી હડતાલ કથા સમાપ્ત)

પંડિતરાવ રાવલ (ગિન્જા)

સ્વદેશ ત્યાગ અને પ્રભુનું તેડું

ભારતમાં જન્મ લેવો એ એક સુભાગ ઘટના ગણાય છે, ભારત તો દેવોનાં ભૂમિ, આધ્યાત્મિક પાન કરાવનારી અને જગતને શાંતિ અને અહિંસાનો પાઠ શીખવનારી ભૂમિ. એવી ભારત ભૂમિમાં પહેલાં ઘી-દૂધની નદીઓ વહેતી હતી, અને સોનાના તેમજ અનાજના બંડાર ભરેલા રહેતા. એવી ભાગ્યશાળી અને પવિત્ર ભૂમિમાં મારો જન્મ થયો, પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ અને યોગ્ય કિંમ્વ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવનનિર્વાહનો એક ગઠન કાપડો ઉપરિચિત થયો. આજુબાજુ નગર કરી પણ ક્યાંય દૂધ-ઘીની નદી તો દૂર રહી પણ જાણની ખાટી પાણી ન દેખાઈ, સોના અને અનાજના ભરેલા બંડારને બદલે ભારતને મેં મરીખાઈમાં સડતો જોયો. જ્યાં બેઠારી હોય, ભૂખ હોય, અને દરિદ્રતા હોય ત્યાં મનને શાંતિ ક્યાંથી આપે ? મન પૈસાનું ઝાડ શોધવું હતું પણ એવું ઝાડ મને ભારતમાં ક્યાંય ન મળ્યું. એ ઝાડ યુગાન્ડામાં છે એવું સાંભળ્યું કે મન જીજ્ઞસું અને માનુભૂમિ છોડી હું એ પૈસાના ઝાડ માટે યુગાન્ડા આવ્યો.

પૈસાની લાલચ આજે મને નથી ? બીજાને હોય કે ન હોય પણ મરીખને પૈસાથી વહાલું શું ? મૂખ્યાને અન્ન ખારું ભાગે, તંત્રસાને જળ અમૃત સમાન લાગે તેમ મરીખ એવા મને પૈસાની તાલાવેલી લાગી અને માનુભૂમિને ત્યજી, જે મા પૈસાના બાળને રહેવા પર ન આપી શકે, ખાવા ધાન ન આપી શકે અને જે મા એના સંતાનોને યોગ્ય એવાં કામ ન આપી શકે એવી મા (માનુભૂમિ) કાને ગમે ? મને પણ ન મળી અને હું મારી સગી માને ત્યજી

સાવકી માને (યુગાન્ડા) ચરણે ગયો. સાવકી માની જાહોજલાલી અને વેશવ જોઈ હું ચક્રિત થઈ ગયો અને સાવકી માને મારી સગી મા માની દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. સાવકી માનું હેતુ પણ સાવકું જ હોય પણ અહીં દરિદ્રતા અને યેઝરી ન હતી. એટલે સાવકી માના સુકા પ્રેમમાં પણ મને જીવનની સાર્થકતા લાગી. આમ પૈસા માટે મેં સગી માને તરછોડી એથી સગી માનું દિલ દુભાયું અને સગી માના કાપને કારણે હું જે મેળવવા આવ્યો તે મારાથી દૂર ને દૂર જ રહ્યું. યુગાન્ડામાં પૈસાના મોટા ઝાડ ઉપર મેં મહાલક્ષ્મીને જોયાં. મહાલક્ષ્મીને મેળવવા મેં કમર કસી અને હરખાતો હરખાતો હું ઝાડ ઉપર ચઢ્યો. પણ જોના કપાળમાં દિવેલ લખ્યું હોય તે ઘી ફવી રીતે મેળવી શકે? માંડ થોડું ચઢ્યો, ત્યાં તો ઝાડની ખખેલમાંથી સાપ (રાગ) નીકળ્યો અને ડાખ્યો. એના તીવ્ર ડાખથી હું ખેભાન બન્યો અને મને દયાખાનામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. રોગ અસાધ્ય છે એમ જ્યારે ઠાકારે કહ્યું ત્યારે મારા હૃદયમાં જે મંથન થયું તે તે હું એક કાળ્ય દ્વારા વ્યક્ત કરું છું.

સાપે (રાગે) ડાખ દીધો ત્યારે મારી ઉંમર ૨૬ ની હતી. ભારતથી લક્ષ્મી મેળવવા હું યુગાન્ડામાં આવ્યો અને યુગાન્ડામાં જ્યારે મૃત્યુ નજીક છે. એવા સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે મને પસીનો થઈ ગયો, આંખે અંધારાં આવી ગયાં અને જે વિચારો ન કરવા જોઈએ તે વિચારો મારા મનમાં ફેલાવા અને નાચવા લાગ્યા. જીવનમાં પૈસો પ્રાપ્ત કરવો હતો, ત્યારજાદ લક્ષ્મીજીવનનો લલાલો લેવાની લગની જેમ ખીજીને હોય તેમ મને પણ હતી ગાંડ રૂપાળી, સંસ્કારી અને 'બણેલ છોડરી જોડે'.

યમદૂત તૈયાર થવાની સૂચના આપતા હતા પણ મારે તો જીવનું હતું, પૈસા મેળવવા હતા, લગ્ન કરવા હતાં, અને ખીજા ઘણા કોડો પૂરા કરવા હતા એટલે મરવાનું કોને ગમે? ગમે કે ન ગમે પણ મૃત્યુનો હુકમ પાછો ફરતો નથી. એટલે વાલે મોંએ અને કચવાતે હૈયે એ હુકમ સ્વીકાર્યો જ છૂટકો એમ જાણતો હોવા છતાં અને મૃત્યુ ટાળે ગીતા વાંચવી અથવા સાંભળવી જોઈએ, એવું સમજતો હોવા છતાં પણ મને ગીતા યાદ ન આવી કે ન આવ્યો યાદ ગીતાનો ગાનાર? મારું ચિત્ત તો મહાલક્ષ્મીમાં હતું અને મૃત્યુની પૂર્વ તૈયારી ટાળે મને લગ્નનાં ગીતો સંભળાતાં હતાં, લગ્નની કકોત્રી દેખાતી હતી. અને નવવધૂનો ધુંધટમાં દંકાયેલો સુમધુર અહેરો દેખાતો હતો. એક જાણુ યમદૂતના લપંઠર અને કાનના પડકાને તોડી નાખે એવા ઢોલ વાગતાં હતાં. તો ખીજા જાણુ મને લગ્નનાં બેન્ડવાજન અને કન્યા પધરાવો સાવધાન એવી બ્રાહ્મણની મીઠી અને મનને ગમે એવી વાણી સંભળાતી હતી. જો કે ત્યારબાદ તો પ્રજુકપાથી હું જીવી ગયો. પણ તે ટાળે મૃત્યુ અને જીવનની આકાંક્ષાઓ વચ્ચે જે વિગ્રહ થયો હતો તે મેં કાવ્ય દ્વારા નીચે પ્રમાણે સંગ્રહી રાખ્યો હતો.

પ્રજુનું તેડું

(રાગ : ભોમિયા વિના મારે લખવાંતા કુંગરા)

આનંદ સાથે મારે ફરવંતી વાડલી,

વાડીના વડલા જોવા હતા;

જોવીંતી કૂંપજો ને જોવીંતી ડાળલી,

વાડીના વેલડા ગણવા હતા :

આનંદ સાથે ૧

પહાડી પંખીનાં પીળાં રંગીલાં રૂપડાં,

હલતી આંખે મારે જોવાં હતાં;

એના મધુ નાદે મારે હરવાંતાં દુખડાં,
અંતરનાં સુખડાં ગાવાં હતાં : આનંદ સાથે ૨

પ્રભુનું તેડું મને કડવું ઓસડિયું,
તનની મીઠાચને મારી રશ્મિઃ
જોવું તું વાડવું ને જોવું તું વણિયું,
આજે એ સુખ બધું ભૂલવું રશ્મિઃ : આનંદ સાથે ૩

હેયું ન માને આ વાડીને છોડવા,
ધપકે સુવાસ ફૂલ મીઠી ખાવાઃ
અંતરની છલ એના મધુએ જોડવા,
લપકે એ લાલચ પાસે જવા : આનંદ સાથે ૪

મીઠા પૂડાની મીઠી મીઠી સુવાસો,
ચાખી ના લેશ આ બ્રૂખ્યાં તને,
લીધો ના શીજો મેં કીધો ના વાસો,
જોવું ના સુખ મારાં બજતાં મને : આનંદ સાથે ૫

હીરાલાઘ લાજાલાઘ પરલ. (જંજ)

સંગીતપ્રખેતા ગાયનાચાર્યો

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વ. પંડિત શ્રી આદિત્યરામજી ધર્મ ગવાને લગભગ ૮૦ વર્ષ વીતી ગયાં છતાં પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને ખાસ કરીને સાહિત્ય પરિષદ જેવા ઉત્સવોમાં યુગાન્ડામાં જિન્ગની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ભરાતી પરિષદમાં સંગીતની દૃષ્ટિએ સ્વ. પંડિતજીને તેમના જીવનકૃત્તાંતથી યાદ કરીએ તો અરથાને નહીં જ ગણાય. તેઓશ્રીએ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં મૃતઃપ્રાય થયેલી સંગીત કલાને પોતાના બહેળા શિષ્ય સમુદાય દ્વારા પ્રચારમાં લાવી પુનર્જીવન આપવામાં આવેલ અને તેમના આ કાર્યથી સંગીતજગતમાં અમર ધર્મ ગયા.

પંડિતજીના પિતાશ્રી વૈકુંઠરાયે સંસ્કૃત ભાષાનું સારું અધ્યયન કરેલું. તેમને અવાજ સુરીસો ફોવાથી રુગીતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કોર્તનદાર તરીકે પોતાની પ્રસિદ્ધિ ધર્મ હતી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણાં કાવ્યો બનાવેલાં જ. બૂનાગઢના નવાબ સાહેબની તેઓ ઉપર ઘણી કૃપા હતી નવાબ સાહેબના આગ્રહથી તેઓએ પોતાનું નિવાસસ્થાન જામજોધપુર છોડીને બૂનાગઢમાં રાખેલ હતું સ્વ. પંડિતજી આદિત્યરામજી નાનપણથી ઘણા જ ચાલાક અને હોશિયાર હતા. તેમના પિતાજી જે કંઈ ગાતા તેની તેઓ પોતાના ગળાથી જેમની તેમ નકલ કરી ગાઈ બતાવતા. તેમને અવાજ ધણે જ સુરીસો હતો. સાર્દા ગીતો, સારંગમ પદ્ધતિ વગેરેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન પંડિતજીએ તેમના પિતાજી પાસેથી જ ગ્રહણ કરેલું. એક વખત નવાબ સાહેબના ખમતનથી પંડિતજીના પિતાશ્રીને મળવા આવ્યા તે વખતે પંડિતજી પોતાની જયપણ્ડી ધૂનમાં સંસ્કૃત ભાષાની કવિતા ગાઈ રહ્યા હતા. પંડિતજીનો સુમધુર અવાજ અને ગાવાની રીતી ઉપર

ખગ્ગનચી મુગ્ધ બની ગયા અને પ્યારથી પંડિતજીને તેડીને પોતાની ગોદમાં બેસાડી પ્રેમથી પૂછ્યું : ‘અદુભાર્ધ ! હું તમોને નવાળ સાહેબ પાસે તેડી જઈં તો ત્યાં તમે અત્યારે જે રીતે ગાર્ધ રહ્યા છો, તે મુજબ નવાળ સામે ગાર્ધ શકશો ?’ પંડિતજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે ‘જરૂર ! નવાળ સાહેબ પાસે કોઈપણ જાતના ક્ષોભ વિના હું ગાર્ધશ’

એક દિવસ દરબારમાં નવાળના ફરમાન મુજબ સંગીતની મહેફિલ જામી હતી. રાજ્યના અગ્રગણ્ય કર્મચારીઓ તેમજ ખગ્ગનચી પણ મહેફિલમાં હાજર હતા. વખત મળતાં ખગ્ગનચીએ નવાળને વિનંતી કરી કે આપણા જૂનાગઢમાં એક નાનો ઝોકરો ધણું જ સરસ ગાય છે, અને આપ હજૂરને સાંભળવા યોગ્ય છે. નવાળે તુરત જ બાળક સાહિત્યરામજીને બોલાવ્યા અને પંડિતજી પહેલવહેલાં જ નવાળના દરબારમાં હાજર થયા. તે વખતે જૂનાગઢના દરબારમાં રાજ્યગાયક ઉસ્તાદ નન્નુભિયાનું ગાયન ચર્ધ રહ્યું હતું. તેમના ગાયન બાદ નવાળના ફરમાનથી પંડિતજીએ કેદાર રાગની સારંગમ તથા એક ચીજ (શાસ્ત્રીય ગાન) ગાર્ધ સંભળાવી. સ્વરતાલયુક્ત મધુર ગાયનથી નવાળ તથા અન્ય દરબારીઓ ધણું જ ખુશી થયા. નવાળે પંડિતજીને પૂછ્યું કે ‘તમે સંગીત ક્યાં શીખો છો ?’ પંડિતજીએ અદ્યથી નત્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે, ‘હજૂર, મારા પિતાજી મને સંગીત અને સંસ્કૃત શીખવાડે છે.’

પંડિતજીને ફક્ત સાત જ વર્ષની ઉંમરે તેમની બોલવાની છટાથી નવાળ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તે વખતે ખગ્ગનચીએ પંડિતજીને નવાળને પરિચય આપ્યો નવાળે પ્રસન્ન થઈને પંડિતજીની સંગીત શિક્ષણ મારેની જવાબદારી ઉસ્તાદ નન્નુભિયાને સોંપી. ઉસ્તાદ નન્નુખાં લખનૌના રહેવાસી હતા. તેઓ ધણું જ સારા અને ઐષ્ઠ ગાયક હતા તેથી પંડિતજીને દિનપ્રતિદિન સંગીતની ઉમદા ચીજો બતાવતા

અભ્યાસ વધતો ગયો અને સતત સાત વર્ષ સુધી પંડિતજીએ ઉસ્તાદ નન્તુખાં પાસેથી સંગીતની તાલીમ લીધી અને સંગીતના અખર વિદ્વાન તરીકે બહાર આવ્યા.

જૂનાગઢના નવાબ બહાદુરખાનજીને પંડિતજી ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો. પંડિતજીની ગાવાની તૈયારી જોઈને નવાબ ઘણા જ મગર થતા હતા. જૂનાગઢ રાજ્યના એક ગૃહસ્થ વિદ્વાનને શાબે તેવું નવાબે પંડિતજીનું સન્માન કર્યું, અને નવાબ પાસે પંડિતજીને રહેવાનું થયું. તે વખતમાં બહારથી ઘણા કલાકારો આવતા અને દરેકનું પંડિતજી જૂનાગઢમાં સન્માન કરાવતા અને પોતે પણ કરતા. એવી રીતે નવા નવા પરિચયો થતાં પંડિતજી નમ્ર અને મિલનસાર સ્વભાવથી નવા નવા ઢંગની ગાયકોથી પરિચિત થયા અને તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન ધણું જ વધી ગયું.

એક દિવસ પંડિતજી પોતાના ઘરમાં ગાવાની રિયાઝ કરી રહ્યા હતા તે વખતે કોઈ અજાણ્યા સાધુ મહારાજે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો અને, જ્યાં રિયાઝ થઈ રહી હતી ત્યાં આવી તેમની સાથે મૃદંગની સંગત કરી રહેલા ભાઈના પાસે પંડિતજીની સાથે મૃદંગ વગાડવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. સાધુએ તેમની સાથે મૃદંગની સંગત કરી આવેલ મહાત્માના મૃદંગ બજાવવાની અપૂર્વ તૈયારી જોઈ પંડિતજીએ સાધુ મહાત્માના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને પોતાને ઘેર થોડા દિવસ રહેવાની નમ્ર વિનંતી કરી. ઈશ્વરકૃપાએ મહાત્માએ તેમની તે પ્રાર્થના સ્વીકારી અને પંડિતજીનું હૃદય આનંદથી ભરાઈ ગયું. દેવપૂજા અને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓથી ઘરનું વાતાવરણ ધણું જ સાત્વિક હોવાથી આવેલ મહાત્માને પંડિતજી સાથે રહેવાનું ગમી ગયું. મહાત્મા તેમના સાથે છ માસ સુધી રહ્યા અને તેમના સહચારથી પંડિતજીને મૃદંગવાદનની અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ.

સંગીતના ચર્ચા ગયા છે. પોરબંદરવાળા ગોસ્વામીજી શ્રી ધનશ્યામલાલજી મહારાજ હારમોનીઅમ ઉપર ધણો જ અજબ કાબૂ ધરાવતા અને સોરા સોરા ઉસ્તાદોને બોલાવી તેમના સાથે પોતે હારમોનિયમ બજાવતા અને આનંદથી પ્રેરાઇને તેમને પર્સ-બેટ સોગાદ આપતા. અત્યારે પણ ગોસ્વામીજી શ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજ હારમોનીઅમ ઉપર અજબ કાબૂ ધરાવે છે. બે વર્ષ પહેલાં જ ગૃહદ ગુજરાત સંગીત પરિષદમાં અને ડેલીગેટ તરીકે નિમંત્રણ મળતા અમદાવાદના ટાઉન હોલમાં, મેં તેમને સાંલળ્યા હતા. તેમનું હારમોનીઅમ બહુ જ સુરીકુ છે અને બહુ જ મનોરંજન આપે છે તેમની બજાવવાની શક્તિ અગાધ છે અને અમે આખા સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના ડેલીગેટો તેમના પ્રમુખપણા નીચે પરિષદના લેવાએલા ફોટોગ્રાફમાં પણ છીએ જે ગાંધીજી મહાવિદ્યાલય અમદાવાદના નેતૃત્વ નીચે ત્રણ દિવસનો પરિષદનો કાર્યક્રમ બિજાવવામાં આવેલ હતો ત્યારે ધણીએ સંગીત-કારોનો અલંબ્ય લાલ અને મંગેયો જેમાં ઉસ્તાદ અક્ષીઅકબરખાન પંડિત રનિશંકર સિતાર નયા સરોદની બુગલ બંદી વગેરે તેમજ તબલા ઉસ્તાદ અધારમાં, પંડિત શામપ્રસાદ મિત્રા, ઉસ્તાદ અહમદ-ખાન તિરકના પણ હતા. તેઓ દરેક તબલાવાદન બજાવતા અને બોલેથી બોલ બોલીને વગાડી બતાવતા. તેમાં ક્ષય બદલ થતાં દુત લયમાં બ્યારે બાજ આલન બજાવે છે ત્યારે આપણે મુઝ બની જઈએ છીએ.

તેવી જ રીતે સ્વર્ગસ્થ પંડિતજી વિષ્ણુ દિગંબરજીનું સંગીત વિદ્યાદાનનું પ્રથમ કેન્દ્ર લાહોરમાં હતું. તેમના શિષ્યો ધણા ખરા સંગીતના પ્રેક્ષકો જ છે. તેમણે વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. પ્રેક્ષક નારાયણરાવ વ્યાસ પંડિતજીનું ખાસ પ્રિય સાધો મનકા માન મંગો અડાણા રાગમાં બહુ જ જમાવટથી ગાય છે. તેમની

સંગીતને યંત્ર ગયા છે. પોરબંદરવાળા ગોરવામીજી શ્રી ધનશ્યામકાલજી મહારાજ હારમોનીઅમ ઉપર ધણો જ અજબ કાબૂ ધરાવતા અને સૌરા સારા ઉસ્તાદોને બોલાવી તેમના સાથે પોતે હારમોનિયમ બજાવતા અને આનંદથી પ્રેરાઈને તેમને પર્સ-મેટ સોગાદ આપતા. અત્યારે પણ ગોરવામીજી શ્રી દ્વારકેશકાલજી મહારાજ હારમોનીઅમ ઉપર અજબ કાબૂ ધરાવે છે. એ વંશ પહેલાં જ બૃહદ્, ગુજરાત સંગીત પરિપક્વતા અને ઉત્તીર્ણતા રીતિનું નિમંત્રણ મળતાં અમદાવાદના ટાઉન હોલમાં મેં તેમને સાંભળ્યા હતા. તેમનું હારમોનીઅમ બહુ જ સુરીલું છે અને બહુ જ મનોરંજન આપે છે. તેમની બજાવવાની શક્તિ અગાધ છે અને અમે આખા સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના ઉત્તીર્ણ તેમના પ્રેમુખપણા નીચે પરિપક્વતા લેવાએલા ફોટોગ્રાફમાં પણ છીએ જે ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય અમદાવાદના નેતૃત્વ નીચે ત્રણ દિવસનો પરિપક્વતા કોર્સ અંતર્યામી આપેલ હતો ત્યારે ધણીએ સંગીત-કારોનો અલંબ્ય લાભ અને મહેસો જેમાં ઉસ્તાદ અશ્વીઅકબરખાન પંડિત રવિશંકર સિતાર તથા સરોદની શુભજા બંદી વગેરે તેમજ તબલા ઉસ્તાદ અધારખાં, પંડિત શામસુલ્લા મિથા, ઉસ્તાદ અહમદ-ગાનુ તિરકવા પણ હતા. તેઓ દરેક તબક્કાવાદન બજાવતા અને મોટેથી બોલ બોલીને વગાડી બતાવતા. તેમાં ક્ષય બદલ થતાં દુત લયમાં જ્યારે બાજ ચાલત બજાવે છે ત્યારે આપણે મુગ્ધ બની જઈએ છીએ.

તેવી જ રીતે સ્વર્ગસ્થ પંડિતજી વિષ્ણુ કિશોરજીનું સંગીત વિદ્યાદાનનું પ્રથમ કેન્દ્ર લાહોરમાં હતું. તેમના શિષ્યો ધણા ખરા સંગીતના પ્રોફેસરો જ છે તેમણે વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. પ્રોફેસર નારાયણરાવ વ્યાસ પંડિતજીનું ખાસ પ્રિય સાધેા મનકા માન ત્યાગો અડાણા રાગમાં બહુ જ જમાવટથી ગાય છે. તેમની રેકોર્ડ પણ છે. આ એક ચીજની રિયાઝ મનાય છે.

પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરજી જે જે ચીજો (આપન) શીખડાવતા તેની (નોટશન) સ્વરલિપિ પણ જાપાવીને પ્રસિદ્ધ કરતા. ૧૯૦૮માં મીરજના રાજવીના પ્રપત્નથી અને સ્વ. શેઠ નરોત્તમદાસ મોરારજી ગોકુળદાસની સહાય અને સહકારથી પંડિતજીએ મુંબઈમાં પણ સંગીત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. આ સંગીત મહાવિદ્યાલય ધણી જ શાનદાર રીતે પ્રગતિને પંથે આગેફૂર્ય કરી રહ્યું હતું તેથી શિષ્ય-સંખ્યા વધતી આવી. પંડિતજી ધણીને પોતાને ત્યાં રાખતા અને તેમનું તમામ ખર્ચ પણ વેઠી લેતા. અભ્યાસ ઉપરાંત ખાવાપીવાનો પહેરવા પાથરવાનો-ઝોડવાનો તમામ ખર્ચ તેમને સિદ્ધે લઈ લેતા, આવી ભારે જવાબદારી અને બોલો ક્યાં મુશી વહી જશે. ખર્ચ કરી શકાશે તેની ચિંતા ક્યાં સિવાય અખંડ શ્રદ્ધા અને અચળ બક્ષિતથી 'મારો રામ છે ને' એમ કહીને સંગીતની સેવા કરતા અનેક સંગીતજો એમના મહાવિદ્યાલયની મુલાકાત લેવા આવતા. સ્વ. બારકરજીભાઈ બખસે, સ્વ. અસાદિયાખાં, પોતાના ગુરુ સ્વ. બાળકૃષ્ણ ભુવા, કૃષ્ણકરજીકર, સ્વ. નરધનખાંના પુત્રો સ્વ. અબદુલ્લાખાં અને સ્વ. મહમદખાં વગેરેએ એમના સંગીત મહાવિદ્યાલયને પોતાના સુરસંગીતથી યુગ્મવી દીધેલું. ત્યાં કોઈપણ જાતિ ભેદભાવ માનવામાં આવતો નહીં. મુસલમાન મવૈયાઓ પણ બ્રાહ્મણોને ભુલાવે તેવા સંસ્કૃત શ્લોકોનું આલાપથી ગાન કરતા. સ્વ. અબ્દુલ કરીમખાં પણ ત્યાં પધારેલા. તેમજ પ્રસિદ્ધ ગાયક વિલિયમ ને : હુસેનને પણ મહેમાન તરીકે મેળવવાનો અવસર મળેલો અને ત્યાં તેમનું ગાન થયેલું. આવા મહાન વિદ્યાલયોને પોષવા માટે ધનાઢ્યોની મદદની જરૂર હંમેશાં સહાયરૂપ બને છે.

અંતમાં આપની આ સાહિત્ય પરિપદને સફળતા વાંચ્યું છું. અને હિંદથી બોલાવેલ સાહિત્યકારોને મારા હાર્દિક અભિનંદન પાઠવું છું.

હરિવંશભાઈ આચાર્ય

સંતો ધન મોહ ત્યાગે,

(પૂજ્ય ગાંધી બાપુ ઉપર સમ્મતા મહાકાવ્યમાંથી)

ઉપજાતિ-અનુક્રુપ

“બાપુ તમે એક મહા મહર્ષિ
છો પુણ્યશાળી પ્રભુ સર્વદર્શી,
તો માનવીની કઈ ઈષ્ટ રીતિ
જેથી થશે ઉત્તમ આત્મપ્રાપ્તિ.”

સત્યના સાધકોએ શો સંસારે ધર્મ સાધવો ?
આત્માર્થોએ ક્યો એવો શ્રદ્ધાનો તાર સાંધવો ?

“જે સત્યનો શોધક છે પિપાસુ,
“વિધાનુ છે વિશ્વનિમત્રોલ્લેખાં,
“જે આત્માનો સાધક છે દ્વિતૈયુ
“ના મોહ રાખે ધન મિલકતોમાં.

પ્રભુપ્રીત્યર્થી દેવાત્મા સંગ્રહે ધન ધાન્ય ના.
આત્મન્યેવાત્મનિ તુષ્ટ એવાં છે શ્રદ્ધાશાન આ.

ના સંગ્રહે છે પશુ પંખીડાં આ
લોભી બનીને ધન ધાન્ય પાણી
નિસર્ગપે નિર્ભર એ રહેતાં,
ના લાલચુ વૃત્તિ કદીય જાણી.

જીવાત્મા સર્વ શ્રદ્ધાર્થી વિના સંયમ સૌ જીવે,
માનવી તો પછી શાને જિંદગી લોકમાં પ્રુએ ?

રાખો પ્રભુમાં સદુ પૂર્ણ થદા
 કે કાલનું કામ પ્રભુ કરે છે,
 કાલે જરૂરી જલ, વાયુ ચોરી,
 તે સર્વાનું સર્જન એ કરે છે.

કાલની કાંઈ ચિંતાઓ ચાની ના કરતો કશી,
 બળવે સર્વ કર્તવ્યો આજ સામે ઊભા, હસી.

સતકાર્યમાં માનવ સર્વ આજે
 પ્રજ્ઞ નો થાય બધા સમાજે,
 થદા પૂરી સર્ગકર્તા વિરાજે.
 તે ના રહે બાધિ જ કાલ કાજે.

એવા સંતા મહંતોને બ્યોમની છત્રશાય છે.
 ધરા-રાખ્યા થ લક્ષિતાનાં સ્વાદુ ભોજન થાય છે.

શ્રી. હાથાલાલ પટેલ

કંપાલા

વિદેશો પરાયા પતન પણ બને છે

(ગાઝલ)

વિદેશો પરાયા પતન પણ બને છે,
ને વેરાન વગડા ચમન પણ બને છે.
કે ગંગા કિનારામાં વાગેલ વેણુ;
કદી, નીલ કાંઠાની બાંસી બને છે.

×

સુહાગણના સોહાગનું એક કંઠણ
કદી એના જીવનનું સાધન બને છે.
અહીં રૂપવર્ધાથી ભીંજેલ કલીઓ,
બહારેએ હૈયાથી ચૂમેલ કલીઓ,
સમીરોના પાલવથી પોષેલ કલીઓ,
કદી પાનખરનું શયન પણ બને છે.

×

કદી યોગ મુક્તિનું બંધન બને છે,
અને ભોગ જાગીને મુક્તિ બને છે;
ને પાપીના દોષોની માલાને જડમાં,
કદી દોષદ્રષ્ટિ પતન પણ બને છે.
જવાંમદ જહેમતનું પ્રવેદનિંદુ,
ઢળકતાં ઢળકતાં રતન પણ બને છે.

મને ના કહો એ સમીરોની માયા,
કે માનવના મનની એ રાગી અવસ્થા,

જે અંતરમાં ધનની લગાતાર લાલચ
એ અંતર મુખોની કબર પથ્થુ બને છે.

આ મહેલાત ખડકી જશે ક્યાં કંદો તો !
કે એમાં જૂતોનું સદન પથ્થુ બને છે.

અહીં આદ્યાદોના તપા જુઓ તો,
વિખારીની પેઢી તપારી જુઓ તો;
અહીં જે ઘડીનો વિસામો મુસાફર,
અહીં એજ હલકો જ બહેતર બને છે.

અને રૂપરાણી આ સમણાંનો મંદ કાં ?
ધડીબરની લાલ્ચીનો ઉન્માદ મત કાં ?
હવાની લહર એમાં મહેલાત ચણે માં,
તરંગો છે એનું સમન પથ્થુ બને છે.

૨

x

જમાનાથી પરવશ બિધાબાન ધરતી,
આઝાદ માલીનું સુલશન બને છે.

અહીં નીચ મંગાને મીઠાં સરોવર,
ગિરિરાજ ગરવા ને નિર્જલ વનચર
અહીં પાંચ ખડોના માનવનો મેળો,
જુદાઈ તથા હમવતન પથ્થુ બને છે.

ને દાદાઓ સતા અહીં સોડ તાળી.
કે માદોથી બીતું અમારું વતન છે.

ગમનમાં અહીં કેંક બાંગો પૂકારી,
બૂનિ પર અહીં આરતીઓ ઉતારી,

ને ગોકુલ અમારું અહીં નીલકંઠિ,
આ ધરતી કદી કે તપોવન બને છે.

‘કહોં ના અમારું’ વતન તો નથી-આ,
ભલે પાકે ભારત કે લંકે નથી આ,
ભલે એની છાતીનાં કાળાં રતન છે,
પરાઈ નથી આ જનેતા વતન છે.

વિદેશી પરાયા વતન પણ બને છે,
ને વેરાન વગેરે ચંચળ પણ બને છે.

હારુન આલમ

તું હૈયે મારે

(અંજની ગીત)

શાશ્વત્ કંઠે પહોડે પહોડે,
ખોળું નિર્જન નદીને આરે,
હંડું વન-ભિખવન બાજે
ત્યાં તું નાં જાસે,
જીવન મુદ્દો દિલ મુજબે,
જગની પોલી કાતિ ના જામે,
થાકે એક જીવન પથ જમારે
ઠાં તું નાં જાસે.

માકી ખેડા પ્રયત્ની ધારે
ટપકત અશ્રુ ગાલે જમારે,
જોયો મને મિલક્યાં કે
તું હૈયે મારે.
અન્ધકાન્ત કરુણાશંકર બાહ

૨૯. કવિવર નાનાલાલને શ્રદ્ધાંજલી

(હુલ્લણાં)

આજ આકાશમાં ચંદ્ર દિસે નહિં
અવનિર્મા ધોર અન્ધકાર બપો,
ગાઠ તિમિરમાં પન્થ બૂલ્યા અમે
હૃદય નિરાશ ચપ્પ કષ્ટ આપે. (૧)*

નિંદગીની બધી ધન્યતા વહી જતી
ધ્વજનાં, નીર જગમાં સુકાયો,
પ્રેમભક્તિતણાં વિરહદાવાનળે
આત્મઆનન્દ સર્વે પ્રભાળ્યા. (૨)

કવિતણી બસરી દિવ્ય સુર યુજતી
મંત્ર ત્રિકાળના બન્ધ ગાતી,
સાસનંગીતથી ભિન્નગીતનાદથી
ગૂર્જરી વાણીને તૃપ્તિ યાતી. (૩)

રનેહના સન્નના ધક્કાચારીતણાં
આત્મના સન્નનાં ગીત ગાયાં,
ગૂર્જરી વાણીમાં હંદ ડોલનભાયાં
શોધીને સુર રસના પહાળ્યા. (૪)

અમર મૃત્યુમોહની વીરરસ વાણીથી
સંયત ધર્મની ધૂન જેગવી,
સાધિકાપતિ જૂની આર્યસંસ્કૃતિ તણી
જ્યોત તે વિશ્વમાં ઝગમગાવી. (૫)*

દેશદાઝે મીઠા ગૌભવો છોડીઆ

ત્યાગના મંત્ર તે લબ્ય કીધા.

સૂત દલપતના વિશ્વછતિહાસમાં

દેશભકિતતણા પાઠ દીધા. (૬)

અદલ ને ધન્ય તવ આયુર્ના ઉત્સવો

ગુણીલા ગૂર્જરા માણી લેતા,

રંક ને રાય સહુ કાવ્યના રસિક બહુ

ભાવની અંજલિ અર્પી દેતા. (૭)*

બૃહદ ગુજરાતના ખ્યાતવિખ્યાત સહુ

લેખકો જઈ મળ્યા ગાનક્ષેત્રે,

કાવ્યમંથન કરી તાજ તવ શિર ધરી

અર્ધ દીધા તને નમ્રચિત્તે. (૮)*

ગૂર્જરી નાયના રાજ્યદરબારમાં

વકીલ ગુજરાતીના તાત ગાળ્યા,*

ગૂર્જરી માતાના કાવ્યદરબારમાં

રાજરાજેન્દ્ર થઈ આપ રાજ્યા. (૯)

એક રૌંઠા અને બાર વર્ષોતણી

આપના કુળની કાવ્યસેવા,

થઈ નથી નહિ થશે પૃથ્વીના પડ વિશે

આવી કે કુળની દેશસેવા. (૧૦)

દિવ્યકુળ આતમા હે રસાતમા વિરલ

વિશ્વમાં કાવ્ય તારાં અમર છે,

જગતના એક સાહિત્યકારો મહી

મુવ સમસ્થાન તારું અચળ છે. (૧૧)

જગતમાયા વિશે સત્ય છે શ્રીહરિ
 વિરહ છે પ્રકૃતિ દેહીઓની,
 હરિધનધારીઓ માત્રી જ્યપન્યના
 મુભગ આશિષ હજો દેવીઓની. (૧૨)

- (૧) * શ્રી મથિસંકર રત્નજી બટ્ટે (કાન્તે) શ્રી નાનાલાલ માટે કવિ હતા,
 (૫) * આ કૃતિમાં “કુરુક્ષેત્ર” અને “હરિસંહિતા”નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.
 હરિસંહિતાની પ્રકાશનવિધિ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ કરી હતી.
 (૭) * શ્રી નાનાલાલના સુવર્ણમહોત્સવ અને મથિમહોત્સવ ગુજરાતમાં
 ઉજવાયા હતા.
 (૮) * ગુજરાતી લેખક-મિલને શ્રી નાનાલાલને ગુજરાતનાં છેલ્લા સો
 વર્ષના સૌથી મહાન કવિ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા હતા.
 (૯) * કવીશ્વર દલપતરામ અને ખડેરાવ ગાયકવાડના મિલનનો
 ઉલ્લેખ છે.

દાખે દલપતરામ ખુદાંદ ખડેરાવ
 ગુજરાતી મહારાષ્ટ્રી વાણીનો વડીલ છું.”

જયન્ત ના. કવિ

કાવ્યગાન

પાનખરે વસંત !

નીરવ સૃષ્ટિને કાણે ભરી કલશોરે ?

વસંત જગાડી કાણે પાનખરે ?

કાણે કાંધી માનવીણુને ઝંકન વતન રાગે

કર્માંધી આ ઝણુકાર સુણાયે જીવનના ધમકારે...વસંત જગાડી

કેના આ મૃદુ સ્પર્શે જાગે રોમ રોમ ઉદ્ઘાસ

કેના ઇશારે નાચે ધૈ ધૈ હર સૂતા અભિલાષ...વસંત જગાડી...

કર્માંધી આ એતન સરવાણી આજ અચાનક પ્રગટે

અંતરના મૂંઝા શબ્દોને છોડ અનેરા લાધે ...વસંત જગાડી...

સ્પર્શે સદા !

(૧૧)

(વસંતનિલકાં)

ના રૂપની લગીર છે મુજને અલીપ્સા

ના ગૌર રંગ થકી પામવું હર સાતા,

હું મુંઝ, ન્યામી મૃદુ સુંદર કૌક હેયું

સ્પર્શે સદા સરળ અંતરની શુચિતા !

તીતીધોડાનું ગીત !

અચાનક

મધ્ય રાત્રિએ બિડી મીંદર

સુણીને

ઝમઝમાઝમ સમસમાસમ
 ટકટકાટક ખટખટાખટ
 ધીરે જોડી
 પગલે દગાલે,
 જઈ જોખી ખારીની પાસ
 ખેસવી પડે જરી.—

નેપું—
 અહો !
 જમી તીતીથેડાતણી મહેલિલ
 ખારીની મહાર !
 તડતડાતડ ઝીંકના'તા
 ઠાચ પર
 પોતે જ પોતાને
 ને કાણુ જાણે, કઈ ખુશીમાં
 ઝીણું ઝીણું
 તીણું તીણું
 ગીત રેલવી રથા 'તા (ખુદ્દશીલું !)

ઝમઝમાઝમ સમસમાસમ
 ટકટકાટક ખટખટાખટ !
 પરવા નહોતી
 કાલ જોવાની નથી.
 ચક્રચૂર મસ્તીમાં હતા
 પોતે જ પોતાની પરે,
 બસ ખુશ હતા !
 ઝમઝમાઝમ સમસમાસમ !
 લંગુર હોને જિંદગી
 પથ માણવી

ને જીવવી
જિંદાદીલીથી, મરતીથી
એટલી એ કર્યા ખુમારી
માનવી પાસે ?
ગુન્ગન અવિરત
બહારથી આવી રહ્યું
ને નીંદને ચોરી ગયું !
ઝમ્ઝમાઝમ્ સમ્સમાસમ્
ટકટકાટક ખટખટાખટ !

એકલ જાગે !

પોપચા બિડાય તોયે હીધું જાગે !

એકલ જાગે !

નીરવ એકાંતે ઝંખાને આરે !

એકલ જાગે !

સ્મરણેમાં બહાવડું બનીને ઉઘટે

સમજાના ઘેરા ઘેરા અંબજાની ઓથે

કાની અજણી યાદે ઝૂરે

ઝંખાને આરે !...એકલ જાગે...

વેદનાના મૂંગા મૂંગા અજંપે રાગે

ધબકતા ધબકારે અધીરપ ધોમે

કેવા તલસાદમાં અમૂંઝ્યે

૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮

ઝંખાને આરે !...એકલ જાગે...

ગઈ કાલે

અંકુશ વદ્ય પરની

લાંબી પાતળી સળીએ પર

(ખંદાકાંતા) ઓહો ! તારાં સુખદ સ્મરણે, રનેહ સીંચેલ તં ને,
 હું સાં જૂલું ? મદપિ મયતો મલયી જૂલવા એ;
 જો, જો, તું જો, પ્રિય ! હિર વિશે માદીઓ જે ભરેલી,
 જાડી જેવી હલ્લ પટમાં છે જાની કાતરેલી ! ૪

જાણે દાખી અકળ કળથી કાળુમાંહે કમાન,
 મલોથી એ અગમ જીજ્ઞે, અર્થ સૌએ દમાણ,
 જૂલી જાવા સતત મયતો તોય જૂલી ચક્ર ના,
 અંતે તારા અવગુણ મણ—દૂપણે જૂલવા ત્યાં ૮

જોતા' તો હું સુષ્ટ ઘટતા દેહમાં દોષ ક્યાંયે ?
 જેથી જૂલું તુજ સ્મરણને, શાંતિ પામું વિવાદે,
 દેખું લેનાં અવયવ બધાં અંગ-અંગે સુ-મેળ,
 જાણે દેહે સુષ્ટ પ્રતિભા અર્પતી'તી સુ-વેલ ૧૨

(માલિની) ન્યમ ન્યમ દગતો'તો સુંદરી ! દોષ છે ક્યાં ?
 પરિમલ ભલોકે છે, અંગ-અંગે હસે ત્યાં,
 કથમ અમુર બનું હું દોષ—અન્વેષણેમાં ?
 ભમ વશ અટવાતો કાન્તિ, આભા, પ્રભામાં ! ૧૧

(વસંત-માલિની) પ્રાંતોપપ્રાંત સુખ-સુધા તેજ સુ-ધારે,
 વિવિધ, વિભજ ધારા વેગવંતી કુવારે,
 શું કાળજે તરવરે નયનો કમાને !
 બિકળ વધુ બનાવી વીષતાં ફર જાણે ૨૦

(તોટક) અતિ કેશ—કલાપ કલાધર છે.
 શુભ ગૂંચ મનોહર છે,
 દમ ત્યાં,

“ એક જ પગલું ”

[નોંધ :—આ કાવ્ય નિર્માણ પરંતુ, ભારેલા અગ્નિ સમાન તૃપ્ત પ્રેમનું પ્રતીક છે. પ્રેમની એ અતૃપ્તિ, તેનાં વહેણને અખંડ એ એ અસ્વાભાવિક નથી.

‘કોઈક અગમ્ય નિર્માણને આધારે, તેમના જીવન અલગ અલગ શા લે છે. પરિણામે, એક જગત્તર અંતરાય ઊભો થાય છે. જે મનાં મિત્રનને, ઉભય આદર્શને વરેલાં હોવા છતાં, અસક્ય બનાવી દે છે.

આમ છતાંય, અતૃપ્ત આત્માને તૃપ્તિ નથી, અંખના જતી થી, એટલે પ્રેમને વીસરી જવાની શક્યતાના ઉપાયોનું સંશોધન થાય છે. તેમાં પણ નિરાંશ પડી. “મન હોય તો માળવે પણ ત્યાય. તેમ, તેમાં કતેહ મળે છે.” એ હકીકતનું આલેખન આ કિતઓમાં છે.

એક વસ્તુ નિર્દેશ કરવાને લોક જતો નથી કરતો. આ એક લીટીના કાવ્યમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ પરત્વેની છૂટછાટ સમજપૂર્વક નથી પીધી. કદાચ ‘કર્પામિ તેવું’ દેખાવે તો તે તે ગાજોની પરત્વેની અશુદ્ધ મેળણને વશ તેમ બનેલ છે. તેટલે ‘અશૈ કુ’ અશુદ્ધિ

તોળાઇ રહેલાં
 ઘણાર બિંદુઓમાંથી
 પડેલો સોનેરી તડકો
 ચળાઇ રહ્યો હતો !
 કાષ્ઠનાં નવનો.

જાણે
 નયન બાણથી
 વીંધાઈ
 ત્યાં પડ્યાં ત્યાં
 કમાર ભારતી !

આજ
 પત્થર છંદો 'ચૂં' ધાવેલાં
 યોળાયેલાં
 ઉતારતી

'આજ' એ ગર્જકાલ છે
 તે 'ધારતી'
 આજુબાજુ

પરિધાને નેપથ્ય
 મત્ત ધીવન
 ધનગનાટી

'આવતી' એ 'કોઈ' છે
 નિરંજના દસાઈ

૧૯૨૮

૧૯૨૮

એક જ પગલું

['નોંધ :- આ કાવ્ય નિર્માણ પરંતુ, ભારેલા અગ્નિ સમાન અત્યંત પ્રેમનું પ્રતીક છે. પ્રેમની એ અત્યંત, તેનાં વહેણને અખંડ રાખે એ અસ્વાભાવિક નથી. -

કોઈક અગમ્ય નિર્માણને આધારે, તેમના જીવન અલગ અલગ દિશા લે છે. પરિણામે, એક જગત્તર અંતરાય ઊભો થાય છે. જે તેમના મિત્રનને, ઉભય આદર્શને વરેલાં હોવા છતાં, અસકલ બનાવી દે છે.

આમ છતાંય, અત્યંત આત્માને તૃપ્તિ નથી, અંખના જતી નથી, એટલે પ્રેમને વીસરી જવાની શક્યતાના ઉપાયોનું સંશોધન થાય છે. તેમાં પણ નિરાશા પડી. "મન હોય તો માળવે પણ જવાય, તેમ : તેમાં ફતેહ મળે છે." એ હકીકતનું આલેખન આ પંક્તિઓમાં છે.

એક વસ્તુ નિર્દેશ કરવાનો શોભ જતો નથી કરતો. આ એક સો લીટીનાં કાવ્યમાં દૂસ્વ-દીર્ઘ પરત્વેની છૂટછાટ સમજપૂર્વક નથી લીધી. કદાચ 'કંધાંધ' તેવું દેખાય તો તે તે ગાંઠોની પરત્વેની અશુદ્ધ જોડણીથી સંભળાવેલું વસ્તુ તેમ બનેલ છે. તેટલે 'અંશ હું' અશુદ્ધિ અંગે મુનેગાર મળાઉં.

આજે કાવ્યોની બાબતમાં દૂસ્વ-દીર્ઘ પરત્વેની મર્યાદા, ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસને અનુરૂપ, દ્વંદ્વાવવાની, મહિવત્ બનાવવાની જરૂર છે. આ અરુણ-રૂદને સાહિત્યકારોના કાન સુધી પહોંચે તો સારું. — — — — — લેખક.]

(મંદારાતા) ઓહો ! તારાં સુખદ રમરણો રનેહ સીચેલ તં ને,
હું સાં બૂલું ! મદપિ મયતો યલધી બૂલવા ઓ;
જો, જો, તું જો, પ્રિય ! હિર વિષે માદીઓ જે ભરેલી,
ઊંડી કેવી હૃદય પટમાં છે જામી કાતરેલી !

જાણે દાબી અક્ષણ ક્ષણથી કાળૂમાંહે કમાન,
યત્નોથી એ અગળ જીજ્ઞે, વ્યર્થ સૌએ દમાય,
બૂલી જવા સતત મયતો તોય બૂલી ચકું ના,
અંતે તારા અવગુણ ગણું—હૃપણો બૂલવા ત્યાં.

જોતો' તો હું સુધટ ધટતા દેહમાં દોષ ક્યાયે ?
જેથી બૂલું તુજ રમરણને, અંતિ પાત્રું વિવાદે,
દેખું લેતાં અવયવ બધાં અંગ-અંગે સુ-મેળ,
જાણે દેહે સુધક પ્રતિભા અર્પતી'તી સુ-વેલ.

(માલિની) જ્યમ જ્યમ કળતો'તો સુંદરી ! દોષ છે ક્યાં ?
પરિમલ બહોલે છે, અંગ-અંગે હસે ત્યાં,
ક્યમ અસુર બનું હું દોષ—અન્વેષણોમાં ?
જ્યમ વશ અટરાતો કાન્તિ, આભા, પ્રભામાં !

(વસંત-માલિની) પ્રતિપ્રતિ મુખ-સુધા તેજ સુ-ધાર,
વિવિધ, વિમળ ધારા વેગવંતી કુવારે,
શું કાળજે તરવરે નયનો કમાને !
નિકળ વધુ બનાવી વીષતા ફર જાણે.

(તોટક) અંતિ કેસ—કલાપ કલાધર છે.
શુભ ગૂંચન, વાસ મનોહર છે,
અલિ-ગુંજનના, અલિ શી દગ ત્યાં,
સ્થિર ગુંજન શી મન વિર્જિત ન્યાં,

- (ઉપેન્દ્રવજ્ર) અહો ! સુલાલી મુખડે ભરેલ !
અચી સમી ચીતળ રનેહ-રેખ !
વિશિષ્ટ વક્ષઃસ્થળ વિસ્તરે છે,
સુકે-દ એ દષ્ટિ તણું બને છે. ૨૮
- (શાસિની) ધાટીજો બે દેહનો મધ્ય ધાટ,
બંજો બાધી સેતુથી શિષ્ટ વાટ,
વિદ્યુત ઠેરા ત્યાં પ્રવર્તે પ્રભસ !
વીંટી જોડે છે પતંગો સુ-પાસ. ૩૨
- (ઇન્દ્ર વજ્ર) મેળો મળે છે નયને તણો જ્યાં,
તારા તણું મૈત્રક એ રચે ત્યાં,
ધેરા અને ધેન ભરેલ જો,
દોષે જડેલાં નયનો ઠરે છે. ૩૬
- (શિખરિણી) નિહાળું જ્યાં તારી મનહર ગળે-દા ગતિ હતી,
અને દોપાન્વેષી નજર રિયર ત્યાં ખૂબ ઠરતી,
બની બ્રહ્મા ધર્મે-પ્રવિષળ નમે દેહ પ્રતિ એ,
છુપાઈને જોતી મુખ, ઉર અને સૌ સહર જે. ૪૦
- (વસંત-તિલિકા) સૌંદર્ય શાં હસકતાં નવયૌવનામાં !
આભા ભરી સુ-પ્રતિભા નવયૌવનામાં !
સૌંદર્ય ને સુ-પ્રતિભા હસકી જતાં કે,
-હોતી તહાં જિણુપ કે ક્ષતિ ત્યાં હતી કે. ૪૪
- સૌંદર્ય સૌરભ ભરી હસકે યુવાની,
આભા ભરે સુ-પ્રતિભા ભર મૂલ આણી,
આકર્ષતી અજળ ઉત્કટતા ઉપાની !
આકર્ષણો અજળ અંતર બૂલ શાની ? ૪૮

સૌભાગ્યની પ્રતિક મંગળ સૌ વિરાજે !
ભાવેન્દુ ભાવ ભરતો-સજતો સુ-સાજે !
જ્યાં હું ઢગું વિચળવા મુજ મોહમાંથી,
ફેરે વિકાર-વશ મર્કટ મ-મથાર્થી. ૫૨

સૌભાગ્ય બ્રહ્મ મુજથી સુ-પવિત્ર જે છે,
આદર્શ-વીર વર મર્દ થકી જ ગું તે ?
ધિક્ ધિક્ રને ! ત્યમ સુ-ભાવ અનેક જે તે
આદર્શ ધિક્ અવનવા અગડાવતો જે ! ૫૬

વાણી મુખાકૃત અને ઉર-દેહ ઘેલી !
રંગેલ-રેલ, કુમુમેલ નમેલ પેલી !
નિષ્કુર ભાગ્ય નહિ એ, સદ્ભાગ્ય માનું,
આકર્ષણે, અવનવાં અવલેલવાનું. ૬૦

(ઉપેન્દ્ર વળ) સુરેહ જો આક્રમણે ભરેલો,
પુરુષ આદર્શ મકી જડેલો,
ચળે ન આદર્શ પુરુષ-વીર,
નિવારતો'તો મનને સુ-ધીર. ૬૪

(તોટક) મનમાં મન ચેતવતું દિલને,
દિલ વિદ્યુજ, નિર્મળ કાં ખરું જે ?
નિજ ધ્યેય ચળે, નિજ ધર્મે રળે.
દત્તા ત્યમ જીવનની વિચળે. ૬૮

(તોટક) મન શાંત કરી સ્થિર દાષ્ટ ય ત્યાં,
મયતોઃ વીસરું પ્રિય કેમ અદા !
નહિ આજ વિશે અવકાશ હશે ?
ઉર જ્યાં અટવાય, ન માર્ગ હશે ? ૭૨

(વસંતતિલિકા) આલોકતાં સકળ માનવ દેહ-પેલી,
શી શિષ્ટતા પ્રિય તણાં મનમાં વસેલી !

જો. જો ફરી મુખ અને તનના પ્રદેશો,
સર્વત્ર એક સરખા સદુ દેહ-દેશો. ૭૬

ધાટલ ને ધટિત 'ધાટ' જામે ધડેલા,
ના શિષ્ટતા કદિય, મોહ વૃથા તહાં થી !
ના છે વિશિષ્ટ, તટુ શી તન-ચાખ સૌ જો,
જૂલેલ સિદ્ધકરનો-નિજ ધાટ એ તો ! ૮૦

(ધન્વ વચ્ચ) સાખોપશાખા સમ અંગ આ છે,
સીધી જાપાટી નહિ ક્યાંય લાસે,
આડાય, ઊભાય જુઓ ફૂટેલા
ફાટા અને ફાટ અપાર છે ત્યાં, ૮૪

ત્યાં દીપ છે જો વિચરાસથી એ
જુગોળ સૌ છે ભરપૂર દેહે,
ત્યાં જુલેલ છે ઉપસાગરો છે,
ત્યાં તે અખાતો, સર-સાગરો છે. ૮૮

છે દ્વીપકલ્પો, ગિરિ કંદરાઓ,
સંયુક્ત છે જો ધરણી-ધારાઓ,
છે જંગલો, જમ, રણો-પ્રદેશો,
છે એમ દેહે ઉપ-દેશ-દેશો. ૯૨

(કુલ-વિલમ્બિત) 'વિકૃતિ' જો વસતી જહુ અંગમાં
નહિ કળા, નહિ ધાટ વસે જહાં,
કદિ સુરમ્ય, સુવાસિત, સુંદર,
તદપિ મોહ-વિકાર લયંકર. ૯૬

(અનુદુષ્ટ) અરિય માટી તણો દેહ, વિકૃતિ વચ્ચ એહ જો,
એ દેહ પ્રિયનો, તારો, જુલો જા યદિ જાતનો. ૯૮
સીંચના રેલેહનાં જો તે અર્ખાંડિત લેલે વહે,
એક જ પગલું બોક્ષી મેળા મિલનનો રહે. ૧૦૦

—પુરુષોત્તમ હરજી સોજાણી

ચુકવારે તા. રૂઢિ, ડિસેમ્બરના, સાંજના કપાલા, રવાના થવાનું હતું એટલે ચુકવારે પ્રભાતમાં કપાલા પહેરી જીવાય રાત્રે વાળુ કરી સહુ ભજન, કીર્તનની, ધનુ જોશાવતા માઠીમાં ગોઠવાઈ બેપડયા. વજુભાઈના આનંદનો તો પ્રાર તૂટેતો.

કેથી નીકળતાં એમણે પુત્રને માર્શ હાથ ફેરવી વહાલેથી કહ્યું:
 "બેટા, હું પ્રભુનો ધામમાં પ્રભુનો દર્શન જુઓ છું. ધરની સંભાળ રાખજે, અને મારી ગેરહાજરી દરમિયાન રોજ સવારસાંજ પ્રભુની મૂર્તિ પાસે થીનો દીવા ફેરવો."

આપુર આપ નચિંત રહે. નિરાંતે ભજન, કીર્તન કરો. હું બધું જ આપની સચના મુજબ કરીશ."

ગાઠીમાં બેઠા ત્યારે વજુભાઈએ છેલ્લી નજર ધર તરફ અને કુટુંબીજનો પ્રત્યે નાખી, ધરના માનવીએતે એ નજરમાં કંઈક ચેલજા દેખાઈ. પરંતુ કાંઈ કંઈ એણે એ પહેલાં ગાંઠી સડસડાટ કરતી રવાના થઈ.

રાત્રીનું શાંત વાતાવરણ હતું. પ્રશનુમા પવન હતો. સહુના આમહથી વજુભાઈએ ધીમેથી ગાવા માંડ્યું:

...અધ્યાનાંકની હરિમાળી ભૂમિ પર, બિલુએ રક્ત આમ,
 એ ગામને ઉજળવણ કરવા, ખુલ્લું મુકાય પ્રભુ ધામ.

પ્રભુ દિન તણે દાતાર,
 દુઃખ ભંકનનાં દાપનાર.
 મંદિર આંગણુ ભાવિક કરી જૂથ મોટાં જંગે,
 દેવતાઓનાં દર્શન કરી, સૌની આશિષ પામે.
 પ્રભુ ધર્મનો ભંડાર,
 ચેલી સાક્તની જરનાર.

આપો આવે, મહારાજ આવે, આવે ભક્તોની લંગારે,
 પ્રસાદ લેશું પ્રેમથી પ્રભુનો કર્યાય કુખની અંગારે.
 હોલો દિનંતણો દાતાર
 સંકળ ધર્મનો એ સાર.

એને મંદિરે શોભે, મુંઢ નકશીકામની છાયા,
 એના દરશને જઈને, પવિત્ર કરે સદુ કાયા.
 હોલો ભક્તનો તારણદાર,
 કરે ભક્તની રાજ-હાર.

એના મંદિર માંડી મુંઢ દીપતણો ઝળકાર,
 પ્રભુની ભૂતિ પાસે, ભક્તો દૂધની પાકે પાર.

મુરતી સદા અમર રેશે,

સૌને પથ - દર્શન દેશે.

કૃષિ વિશેષન કરવા ખાતર, જપે સદુ ભગવાન,

પીડિતોની પીડા નિવારે. માત જશોદાનો એ સ્વામ.

હોશે માન એના કું ગાઉ,

તરવા ભવસાગરની આ નાવ.

ગીત ગાતાં વળુભાઈની આંખોમાંથી આંસુની રેણી વરસતા.
 જે ભક્ત પ્રભુનું નામ આવતે પરા હૃદયથી એનું ધ્યાન ધરે છે
 અને આંખમાં આંસુઓ આવતાં મળગળો બની જાય છે એ પ્રભુનો
 પરમ ભક્ત છે. બહુ-ઓછા ભક્તોને પ્રભુની પ્રસાદી મળી હોય છે.

વળુભાઈએ ગીત પછી, ઓમ નમઃ શિવાયની ધુન ચડ કરી.
 ત્યારબાદ રામનામની ધુન ચડ અને પ્રભુના નામમાં સદુ લીન
 બની ગયા.

સાથે આવેલા અન્ય ભક્તોમાં કાનજીભાઈ વાળાં ધારી સરસ
 કહેતા. વળુભાઈએ એમનેય વિનંતી કરી.

“કાનજી ભગત, હવે તમે એક સારી વાર્તા કહો.”

“મોટરની મંત્રિ જરો” ધીમી પડી. “સહુ બંકતોના કાન સરવા બંધા. ખુખારો ખાઈ કાનજીભાઈએ વાંતી ચરે કરી.”

“એક વખત એકસો ને પચીસ યાત્રાળુઓનો સમૂહ યાત્રાએ જવા નીકળ્યો. વાહનનો ડોષપણ જાતનો ઉપયોગ કરી જમર યાત્રાના દરેક સ્થળોએ એમણે પગે ચાલીને જ જવાનું નક્કી કર્યું.”

પદયાત્રા કરતાં કરતાં એકવાર એમને જંગલમાંથી પસાર થવાનું હતું તેવામાં જ મુશળધાર વરસાદ ચરૂ થયો. મગનમાં ગાજવીજ થઈ. પીજળીના ભયંકર ઠડાકા ઠડાકા થવા માંડ્યા. હમણાં જ જાણે આખા જગતને ભરખી લેશે એવા ચમકારા આકાશમાં થવા માંડ્યા. સહુ યાત્રાળુઓ ઝડપથી દોડ્યા. જંગલમાં એક જીવ શિવાસ્ય દેખાયું તેમાં સહુ દાખલ થયા. શિવાસ્યમાં સહુએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને વરસાદના આ કાળા કેરથી ઉગારવા વિનંતી કરી.

પરંતુ પ્રભુએ એમની વિનંતી માન્ય ન રાખી અને વરસાદ તો વધુ અટક્યે પડ્યો જ રાખ્યો. ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી વધુ અટક્યે વરસાદનો મારો ચાલુ જ હતો.

સહુ યાત્રાળુઓ કંટાળી ગયા હતા. પ્રભુની ભક્તિ કરનાર ભક્તને પણ છૂટથી હરવા ફરવાની ય સમવૃત્તા જોઈતી હોય છે. પછી ભલે કેટલાક ભક્તો પોતાં સ્વપ્ન અને દુઃખથી પરમાર્થિ હોવાનો ખોટો દાવો કરતા હોય.

એ યાત્રાળુઓમાં એક ભાઈ ચોકું ધણું જ્યોતિષનું જ્ઞાન ધરનાવતા હતા. સહુની વિનંતીથી એમણે વરસાદ કેવી રીતે અટકે

માટેનો મર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. નંબરનું ઉપર ફટલાઈ ઓડાઅવળા
છીંદાઓ, કપડાં, અંખળીના વેદાઓ, ગણવા, આંદોની દશા જેમ. આખરે
લગભગ બેત્રણ ફલાકની માયાફટ પછી એ બાઈએ સડુને સંજોષી
કહ્યું :

સત્સંગીઓ, સાબળેડાંએ આપણા બધાના બાઈઓના મહે
વગેરેની ઉપલક્ષ્ય કરી છે, અને મારી એ ત્રણની માં અને એમ
જણાય છે કે આપણા બધામાંથી ફક્ત એક જ યાત્રાળુના મહે
સ્ત્રી જણાય છે, આટો એમ માનેલાનું કારણ રહે છે કે એ ૨૪
લાકને પાપે જ આપણે સડુ આ વરસાદના કાળા ફરની સાથે ભોગવી
એ છીએ. આ કાળા વરસાદ ફરના પાપોના નામ આપણે
સડુ હવે હુકમ એક દરખાસ્ત મૂકુ છું તે સડુ જ્વાનથી સાંભળે.
આપણા બધાની એટલે કે દરેક યાત્રાળુના નામની એક એક ચીઠી
કેળી નાખીએ. પછી પારા ફરતી એક એક ચીઠી ઉપોડીએ. જેનું
નામ આવતું જાય તે બાઈ મંદિરની સાત વખત પ્રદક્ષિણા કરે
અને પછી મંદિરમાં પાછો આવે. એટલે જેના પાપે આપણે સડુ
સત્સંગીઓ આ દરખાસ્ત સપડાયા છીએ તે જ્યારે પ્રદક્ષિણા ફરશે
ત્યારે બીજાના તેને ભરખી લેશે અને એ રીતે પ્રભુ આપણે સડુનો
ઉમાર ફરશે. કોઈ યાત્રાળુ બાઈને મારી આ દરખાસ્ત યોગ્ય ન
લાગતી હોય તો જણાવે.

કોઈ કોઈ જોશ્યું, એટલે દરખાસ્તને મંજૂરી મળેલી
ગણવામાં આવી. તરત જ એકસો ને પચીસ યાત્રાળુઓના નામની
ચીઠીઓ નાખવામાં આવી. અને એક પછી એક ઉપાડવાનું નક્કી
થયું. જેનું નામ ચીઠીમાંથી નીકળે તે ચિવાંસવની સાત વખત
પ્રદક્ષિણા ફરી પાછો ચિવાલમાં મંદિરમાં આવે.

૧૨ : સાત ફેરાઓ કરવાનું ચરં ચયું. જેના નામની ચીટી નીકળતે પ્રભુનું નામ લઈ, સહુને રામરામ કરી શિવાલયની બહાર નીકળતા. પહેલો ગયો, બીજો ગયો, અને એમ કરતા કરતા એકસો ચોવીસ યાત્રાળુઓ પ્રદક્ષિણા ફેરી, પરંતુ કામને ઊંની આંચ ન આવી હવે એક જ યાત્રાળુ બાકી રહ્યો હતો અને તેનો છેલ્લો વારો આવ્યો.

૧૩ : સર્વ સંતસંગીઓ દિન વહેને એની તરફ તાકી રહ્યા. એ પાપીને હવે વીંગળી બરખીને જ રહેશે અને આપણા સહુનો ઉગાર ચરો એમ સહુને લાગ્યું. છેલ્લા જનાર ભાઈએ પ્રભુની પ્રાંથેની કરી પ્રભુના નામનો દીવો કપાળે ચાંદલો કપો. મુખમાં તુલસીનું પાન મૂક્યું. સહુ ધાત્રીઓને પોતાના કુટુંબીજનોની સંભાળ રાખવ વિનંતી કરી અને સહુને ભેટી રામરામ કરી પ્રભુનું નામ લઈ જઈ ભાઈ શિવાલયની પ્રદક્ષિણા કરવા બહાર નીકળ્યા.

૧૪ : એકસો ને અડતાલીસ આંખો અનિમેષ નજરે એ ભાઈ ને બહાર જતા જોઈ રહ્યો. એ ભાઈએ મંદિરની બહાર પગ મૂક્યો તો પુરતે જ ભયંકર ગાળવીને ચર ચઈ. વીંગળી માટકો ઊડી પાપોને ઝિનાં પાપની શિક્ષા આપવા હમણાં જ વીંગળી એને બરખી લે. એમ સહુને લાગ્યું.

૧૫ : એ ભાઈએ પહેલો ફેરા ફેર્યો. વરસાદ મૂસળધારે ચરં ચયો. મંદિરને આડસે હાથ અડાંડી બીજો ફેરા ફેર્યો. ત્રીજું જીવવાનું નામ લઈ, બીજો ફેરા ફેર્યો. શ્રી રામનું નામ લઈ ગયો ફેરા ફેર્યો. સંકર લગવાનને પ્રાંચમે ફેરે માદ કપડે, છટ્ટે, ફેરે અતણના નામની ધુન બોલાવી.

૧૬ : હવે એક છેલ્લો ફેરા બાકી રહ્યો. મંદિર સામે ઊભી એમ સૌ યાત્રાળુઓ સામે હાથ બેઝ્યા. સર્વ દેવાને માદ કપા. પોતાના

તમામ જૂલો અને પાપો માફ કરવા અરજ કરી. અને ઉલ્લો ફેરો કરવા નીકળ્યા.

એક ડગલું બહુ અને ગગનમાં લય કરે કહાડે થયો. “એ બાઈ જરા મંદિરની દૂર રહી પ્રદક્ષિણા કરો તો સારું. આ તો વીજળી તમારા ઉપર પડે અને અમારે કદાચ થોડું હેરાન થવું પડે.” એક યાત્રાળુ ભાઈએ જોરથી જીમ પાડી એ બાઈને વિનવ્યા. બીજાને મારીને જીવનારા પ્રજાના અનેક બકતો આ જગતમાં જીવે છે. મંદિરની બરાબર પચાસ ડગલાં એ ભાઈ દૂર ગયા. એક ડગલું, બીજું ડગલું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું અને છઠું ડગલું બહુ. લય કર વીજળી ધર્મ, સાતમું ડગલું ભરવા, એક પગ ઉપાડ્યો અને વીજળીને એક બીજે લય કર કહાડે થયો અને સિવાલય ઉપર પડ્યો અને એકસો ને ચોવીસ યાત્રાળુઓને ભરખી ગયો...

વરસતો વરસાદ એકદમ બંધ પડી ગયો. બાકી રહેલા એ પ્રદક્ષિણા ફરનારે છેલ્લા યાત્રાળુભાઈ ને માપી ગણતો હતા. તેઓ પ્રેમજી નામ લઈ બાકી રહેલી યાત્રા એકલા જ પૂરી કરવા નીકળ્યા.

“એકને પૂર્યે એકસો ને ચોવીસ નજીવ ત્યાં હતા.” કહી કાનજીભાઈએ વાર્તા પૂરી કરી.

“ખરેખર કાનજી ભગત ! વાર્તા કહેવાની તમારી છટા ગજાની છે.” વલ્લુભાઈએ કાનજીભાઈને ખીરહાચ્યા.

સહુની આંખોમાં કુદરતની અકળ લીલાની વાત સંભળી આંસુઓ આવ્યાં. સંહુ શાંત રહ્યાં. આખી મીઠી ઊંઘવા પ્રવર્તન પડ્યો. અને થોડીવારમાં તો પરાદિવાનાં દર્શન થયાં.

“અહાહા ! જાણે પીજી પીતાંબર પ્રહેયું છે. એક હાથમાં મોરલી છે. બીજા હાથમાં મુદ્દર ને એક દેખાય છે. માથે મુગટ છે.

અહાહા! શું મારા વાંલાનું રૂપ છે. જુઓ, જુઓ, કાનજી ભગત
કેવું સૌમ્ય રવરૂપ છે. ગાડીની બહાર આંગળી ઝીંધી એકાએક
વજુભાઈ બોલવા પ્રક્રિયા સહુ ચમક્યા. વજુભાઈનું મનજી ખસી
તો નહિ ગયું હોયને ?

“વજુભાઈ, વજુ ભગત ! આ શું બોલો છો ? બહાર તો
કંઈ દેખાતું નથી આ તો ફક્ત ફળનાં ઝાડ છે.” કાનજી ભગતે
વજુભાઈને ઠંડોળી કહ્યું.

“એ ફળના ઝાડની વાત નથી કરતો, કાનજી ભગત ! આ
મારા પ્રભુની વાત કરું છું. જુઓ જુઓ, કાનજી ભગત ! સામે
જુઓ આ પ્રભુનું ધામ દેખાય.”

અને ખરેખર, પ્રભાતનો આજો ઉર્જામાં, ચારેક માઇલ
દૂરથી કમ્પોઝીંગ સિમરમેથ મંદિરના દર્શન થયા. હિન્દુ ધર્મની
ભગવાન ધર્મ ગણેશમાં આંધી આંધી ફરકતી હતી.

“કાનજી ભગત, કાનજી ભગત ! આ પ્રભુનું ધામ આંધુ
અહાહા ! શી કારીગીરી છે ? કેવી સૌમ્ય મૂર્તિ ! પ્રભુ ! હે મારા
નોથે ! તારા ધામના દર્શન કરી મારું જીવન સાચું થયું છે. બસ
પ્રભુ, હવે તો સંપૂર્ણ.”

“અરે વજુભાઈ ! આમ શું બોલો છો, તમારા જેવા
સકતોની તો આ દુનિયામાં જન્મરૂઢિ કેટલાયે પાપીઓ તમારે
પ્રતાપે પુણ્યચાળીઓ થાય છે.”

પરંતુ વજુભાઈ કંઈ ન બોલ્યા. એ આંખ મીચી ધીમેથી
પોતાનું શરીર પાછળ ટેકવી આરામથી બેઠો.

માડી અને સમયને દોડતાં વાર નોંધી લાગતી કમ્પાલાનું લબ્ધ
શિખરબંધ મંદિર બહુ જ ઝડપથી આવિત પહોંચ્યું. સહુ માડીમાંથી
નોંચે ઊતર્યા, પરંતુ વલુભાઈ આંખો મીચી એમ જ એકાં રેલાવ્યા.

“વલુ ભગત! ઊઠા. આ પ્રભુનું ધામ આવ્યું.” કાનજી
ભાઈએ કહ્યું.

પરંતુ વલુભાઈ ન ઊઠ્યા. કાનજીભાઈના પેટમાં કાળામડી
વલુભાઈને ઢોળી એમણે જોરથી કહ્યું.

“વલુભાઈ, આ વલુ ભગત! આ પૂતિલ માવજા ધામ આવ્યું.
નીચે ઊતરો.”

પરંતુ, છતાંયે વલુભાઈનો દેહ ન હાલ્યો. બહુ જ ઝડપથી
માડીમાં સાથે આવેલા પીત્તલે બાકતો અને કાનજીભાઈએ મળી
વલુભાઈને મંદિરની નજીક રહેતા એક સખી ચક્રચત્રને ઘેર સવાડમાં
અને ઝડપથી ડોકટરને બોલાવવામાં આંખ્યા.

ડોકટર આંખ્યા, પરંતુ હાથે ઝાલી એમણે તરત મૂકી દીધા.
તે એ સમયસર જ્યાં છે. કંઈ જ થઈ શકે તેમ નથી.” ડોકટરે
અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો. કાનજીભાઈ છૂટે મોંએ જોરથી રડી પડ્યા અને
બાકતોની આંખમાંથી પણ આંસુની ધાર છૂટી.

રડતાં કાનજીભાઈને એક વિચિત્ર દર્શ્ય દેખાયું. વલુ ભગતના
નિશ્ચેતન શરીરમાંથી એક આંઈ પેડાઈ ઊભો થઈ ધીમે ધીમે
મંદિર તરફ જઈ અદર્શ બની ગયો.

કાનજીભાઈ એ આંખ મોળી. પરંતુ ફરી કંઈ ન દેખાયું. વલુ
ભગતનું શ્વવિહીન શરીર ખાટલા ઉપર પડ્યું હતું.

કમ્પાલાનું પ્રભુના ધામ સમાન લગ્ન મંદિર ઉપરની લગ્નની
ધન પવનમાં વધુ ને વધુ જોરથી ફરકવા લાગી.

કોણ કહેશે કે વલુભાષ મરી ગયા ? વલુભાષ મરી નહોતા
ગયા. પ્રભુની ભક્તિ કરી એ એમરે બની ગયા હતા. બાકો ખાલી
જીવનની વળી મમત્વ કેવી.

કાનંજીભાઈએ ઝડપથી વલુભાષના સંબંધીઓને ટેલિફોન કર્યો.
"વલુભાષનો આત્મા પ્રભુના પરમ ધામમાં પહોંચી ગયો છે."

વલુ જીવરાજ (કંપલ)

કુંવારી વિધવાં

(રંગાખહેને માંધી હત નાટિકા “પરણ” તો એને જ” ઉપરથી આ વાર્તાની વસ્તુ લીધી છે. નામ અને પ્રસંગોમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે. ફક્ત પૈસાના સોભમાં પડી મનુષ્ય વચનને ઠોકરે મારે છે, અને સાથેસાથ સુધારનાં બચમાં ફર્કા ફૂટે છે. આન્વાતોર આવા ઈબી સુધારક આમે લાલ બતી ધરે છે. આ નાટિકા તાજેતરમાં આલેખાં લખવાઈ હતી.)

આકાશમાં વેંસેતંત્રનુની પૂનમનો ચંદ્ર સોળે કળાએ ખીલ્યો હતો. એનાં મધુર શીતળ કિરણો અવનિને શીતળતા અને મધુરતા અર્પતાં હતાં. ઠંડો મોડો સમીર વાતો હતો. જ્યો કો મડીલા કંધની મારફત યજ્ઞગાર સજીને કો નવોડા પત્નીના મિલનમાં ઉત્સુક બન્યા હતા. સોનેરી સાળુમાં ધરતી ખૂબ જ ખીલી લીકી હતી. પ્રકૃતિ મધુર અને શીતળ લાગતી હતી.

આવા ખુશનુમા વાતાવરણમાં શોભના પતિની પ્રતીક્ષા કરતી પાતાના ખઠમાં બેડી હતી. આધુનિક દબથી તેનો ખંડ યજ્ઞગારેલો હતો. એના જીવનનું સ્વપ્ન આજે સાકાર બન્યું હતું. એની આશાની મંજિલ આજે પૂર્ણ રીતે મળ્યાઈ હતી. એની મહેંગ્લા આજે ફળિ-જૂત યજ્ઞ હતી, એના પ્રવળ પુરુષાર્થનું ફળ આજે એને મળ્યું હતું. અને વહી જતી થોડી જ ક્ષણોમાં એનો પતિ આવશે. એને ગાઢ આલિંગન આપી જાતી સરસી દબાવશે. જૂથને જેમ વેલ વીંટળાઈ જશે. અને પછી.....એ બન્ને નિગ્ગનંદમાં એક રૂપ બની જશે.

ભયંકર આંધી પછી જેમ આકાશ સ્વચ્છ અને ખુશનુમા લાગે છે તેમ એના જીવનમાં પણ ભયંકર આંધી આવી હતી.

મધ્યારિયે એની નાવે તુફાનમાં અંટવાઈ હતી. એના જીવનરૂપી નાવનો સદ કાટી ઝીંચો હતો. અને એ નાવને વિશાળ અને તુંદ્રાની ઉદધિ પોતાનો વિશાળ પેટમાં ગળી જવા માગતો હતો. પરંતુ જેમ કુશળ ખેલાસી ભયંકર તોફાનમાંથી પશુ નાવને સહીસલામત કિનારે લાવે તેમ શોભનાની જીવનમીઠાઈ પશુ પોતાની હિંમત-શ્રદ્ધા અને એની બે બહેનપણી શાંતિલા અને વનિતાની કુનેહખાનું યુક્તિથી સંસાર-સાગરને કટિ આવી હતી. અને જેમ મોતના ઝોંટામાંથી પુનઃ આવી માનવી સત્તાપનો આસ ખેંચે તેમ તેણે પશુ આજે સંતાપનો આસ ખેંચ્યો હતો. અને આ સંસાર જગની જીતથી તેનાં માતાપિતા, પશુ ખૂબ જ આનંદ પામ્યાં હતાં.

શોભનાની સગાઈ ખૂબ જ બાળવયમાં એના જ ગામના શેઠ ધનસુખલાલના પુત્ર અંતુલ સાથે થઈ હતી. સગાઈ પછી શેઠ ધનસુખલાલ એનાં કુટુંબ સાથે આદિકાગયર હતા. અને ત્યાં તેઓએ પોતાના ધંધો વિકસાવ્યો હતો. આમ વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં અને અંતુલનાં માતાપિતા આદિકામાં જ બ્લેક વોટર (કાળા પેસાળની ખીમીરી) માં સમકાયા અને આ કાની કુનિયાનો ત્યાગ કરી ચિર નિંદ્રામાં પોંદી ગયાં અને અંતુલને હાથ એના કાકાએ આપ્યો. કાકા-ભત્રીજોએ પ્રવળ પુરુષાર્થ કરી ધનસુખલાલની સંપત્તિમાં એક વધારો કર્યો. સારી જોડી સંપત્તિ લઈને તેઓએ માદરેવતન મુંબઈમાં આવીને પ્રસવાટ કર્યો. અહીં આવ્યા પછી અહીંના હવા પાણી માફક નહોતું. આવાં અને એનાં કાકા પશુ સ્વધામ સીધાવ્યા. આ સંસારમાં કોકો-ભત્રીજો બે રહી ગયા. હવે તો અંતુલે ધંધાની સમરત જવાબદારી ઉઠાવી. મુંબઈમાં ધંધો ચાલુ કર્યો. એના કાકાએ સમાજસેવામાં જંપલાવ્યું.

આમ તો કોકો નવી વિચાર-સરણી ધરાવતા હતા. મુધારાના પ્રેરક હિમાયતી હતા. જૂની રીતિનાં કટ્ટાં દુરમન હતાં. એમની સાંતિમાં

પ્રતીતે પતિ, સ્વર્ગે જાય, એટલે પ્રતીતે પરછાતા, વૈધવ્ય, પાળવું
પડતું. મહી લેલે, સને મહી એ માસમાં, જાણે વિધવા, થઈ હોય
ત્યારે એટી, હાંમરો ન પતિ, વિધુર, ગાય, તે એ, ખીજું, ધન, કરી
શે. આ શિવાજના એ કદા વિરોધો, હતા, અને તેથી તે વિધુર
અથા ત્યારે મહી કન્યાઓ મળતી હતી, છતાં તેમણે લગ્ન, કર્યું, ન
હતું. અને આ શિવાજ સામે એ જોરશોરથી, મળવળ ચલાવતા
હતા. એના આ વિચારો, પણ પ્રશંસાને, યોગ્ય હતા, એટલું જ, મહત્ત્વ
નહિ. પણ આવશ્યકતામય. હતા. આજની, પ્રગટતી ત્રી ઉપાએ, આવા
હૂર શિવાજ કેમ ચલાવી લેવાય ?

દુનિયા આજે પ્રગેનિને 'પર્યે' પુરુષકદમ 'કરી' રહી છે, ત્યારે
આવા 'કૂર' અને ધાર્મિક શિવાજથી શું પ્રગતિ થાય ? આશાકરી યુવતી
પાંસે, ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવું, એની સહેજાને કમડી નાખીને,
એના બિના બિના નિસાસા લઈને કયા સમાજે પ્રગતિ કરી છે ?
અમર આ શિવાજને એની લાગુ પડતો હોય તે, પુરુષ એમાંથી
કેમ છૂટી શકે ? પુરુષનાટિ પર્યે એના કોનૂન હોવો એમણે. પરંતુ
સ્વાધી પુરુષે જ આવા નિયમો લઈને સ્ત્રી-જગતની પ્રગતિને રૂંધી છે.
સ્વાધી પુરુષે સ્ત્રીઓને નમાવવાં, હમેશાં એની શુદ્ધાને બની રહે,
એને આધીન રહે એવા નિયમો જ લખ્યા છે. અને એને ધર્મની બીક
બતાવીને સજ્જડ રીતે એ હૂર શિવાજમાં જકડી રાખી છે કે એથી
સ્ત્રીઓ કોઈ દિવસ આમળ આવવા, આવા અન્યાયનો આવાજ ઉઠા-
વવા હિંમત કે મજા મુધ્માં ન કરી શકે. આવા વિચારો ધરાવતા
અતુલના ઠાંકો હતા. સમાજ સુધારક તરીકે એ હદ ઉપરનું કામ
કરવા લાગ્યા કે એ બપૂરે બીમારીમાં પડ્યા અને સાતિના દુર્ભાગ્યે
એ એમાંથી ન બીડી શક્યા.

અને આ સુધારાને પોતાનો ભત્રીજો અમલમાં મૂકે એ રીતની
વ્યવસ્થા કરતા ગયા. એના સ્વર્ગવાસ પછી, એના વકીલે એનું

વસિયતનામું; (ગ્રીષ્મ) ખોલ્યું. વસિયતનામામાં એની તમામ મિલકત અતુલને મળે એવી વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ એ માટે એણે એક શરત મૂકી હતી. જો અતુલ એક જામણની અંદર કેાઈ વિધવા સાથે લગ્ન કરે તો તેના મામું સંપત્તિ તેને મળે. નહિતર જો સંપત્તિ, માલ-મિલકત ધર્માદામાં ખચવી. આ જ્ઞાતનું વસિયતનામું એના વહીવે અતુલ સમક્ષ રજૂ થયું. એનો અંતે કરવા જઈ આવ્યું. અને જો એક માસમાં જો વ્યવસ્થા પ્રમાણે અંતે નહિ થાય તો તમામ મિલકતનો વહીવે પોતે જ અંતે લઈને ચોખ્ખું રથે ધર્માદામાં વાંપરશે. કોકા મરતો ગયા. અને અતુલ પાસે રેશિયોત સુધારે કરેવવાનું કરતા ગયા. અતુલ અધી મિલકતનો મોલિક હતો. પરંતુ એની મિલકત કાયદેસર એના કોકાની નામે ઉપર જ હતી. અતુલ વસિયતનામાનો અંતે ન કરે તો એ રેશિયોના બેઠકે તો ભિખારી અને એવી પરિસ્થિતિ થઈ.

આટલી અઘળક મિલકત છોડી દેવા પડે. એ કાને ગમે ? એટલે એણે તાત્કાલિક વિધવા સાથે લગ્ન કરવા તૈયારી કરી. અને વર્તમાન પત્રમાં જાહેરાત આપી.

શીલાનાની નજર આ જાહેરાત પર પડી. જાહેરાત વાંચતાં એ વિચારના વમણમાં અટવાઈ ગઈ, અતુલ સાથે નાનપણમાં જ એની સગાઈ થઈ હતી. ત્યારે આ જાહેરાત આપવાનું કારણ શું ? અતુલ પોતાની સાથેની સગાઈથી અજાણ્ય છે ? એના પિતાએ જ કયું હતું કે તારી સગાઈ અતુલ સાથે થઈ ચૂકી છે. ફરી ફરી એણે જાહેરાત વાંચી. પછી એમાં તો દીવા જેવું રપટ હતું કે -

“જોઈએ છે. વિધવા.
એક સારી સંપત્તિ ધરાવતા નવયુવકને તાત્કાલિક વિધવા જોઈએ છે. જાગક વગરની વિધવાને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવશે.

ફરતો ન રહે. એટલે તેઓએ તાત્કાલિક યોજનાને અમલ મૂકવા તૈયારી કરી. એની યોજના પ્રમાણે ત્રણ બહેનપણીઓએ વારાફરતી વિધવા તરીકે અતુલની મુલાકાત લેવાની હતી. અને એવું પોતાવરણ, સજવાનું હતું કે શાલનાની સાથે અતુલ તાત્કાલિક લગ્ન કરી નાખે. હાલ તુરત માટે શાલનાએ પણ વિધવા તરીકેનો પાઠ લેજવીને પોતાના ભાવિ પતિને હેતરવાનો હતો. અને યોજના સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક અમલમાં મુકાઈ.

દીવાનખાનની અંદર અતુલ કોઈની પ્રતીક્ષા કરતો બેઠો હતો. વર્તમાન પત્રમાં બહેરાત આપ્યાને લગભગ એક માસ પૂરો થવા આવ્યો હતો. અને એ બહેરાજન્યર પ્રમાણે આજે કોઈ મુલાકાતે આવવું નેહએ એવી શ્રદ્ધાથી પ્રતીક્ષા કરતો હતો.

છતાં એના ઓઠ ઉપર આશા-નિરાશાના મિશ્રિત ભાવ રમણ તરવરતા હતા. વિચારના વમળમાં એ બિંબો યદને દીવાનખાનામાં આંટા મારવા લાગ્યો. ધડીમાં એ પોતાને મોટરમાં ફરતો જોતો હતો; તે ધડીમાં એ પોતાને પાપી પેટને ખાતર મજૂરી કરતો દેખાતો હતો. મનમાં કાકાને ગાળો દેતો હતો. “કાકા, તમે પણ ખરી કરી છે ને મારે માથે! કેવા ધર્મસંકટમાં મને મૂકી દીધો છે!” આ પ્રમાણે ગ્રહેલતા એણે એના ખાનગી સલાહકારને જરૂરી સૂચના આપી બહાર બેસાડ્યો. અને થોડીવારમાં સલાહકારે એક વિધવા બાઈ મળવા આવી છે, અને અંદર આવવા રજા માગે છે એમ જણાવ્યું. અતુલે અંદર મોકલવા જણાવ્યું અને પોતે એક ખુરસી ઉપર બાધાની માફક બેઠો. આજસુધી એણે કોઈ સ્ત્રીની સાથે કોઈ આંખ કરીને જોયું ન હતું. ત્યારે આજે એકાંતમાં એક સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની હતી; અને તેમ પોતાના લગ્ન બાળતાં કેટલી

“... પણ... પણ... તમે જાહેરાત બરાબર વાંચી નથી લાગતી? મારે તો વિધવાની જરૂર છે. તમારી કોઈ ગેર સમજૂતી”...

“મેં એકવાર ન કહ્યું કે ‘તમે વચ્ચે ન બોલો. મારી વાત પૂરી સાંભળી લો. અને તમારે મારી સાથે લમ્મ કરવા પડશે. અને આપણાં લમ્મ ચતાં મારા બન્ને લાઈઝિને અણાવવાની જવાબદારી તમારે ઉઠાવવી પડશે. હવે હું મારી લાયકાત જણાવું છું. મને નૃત્ય કરતાં આવડે છે. સંગીતનું જ્ઞાન પણ મને સાનું છે. વળી ક્રિકેટ પણ રમી જાણું છું’ મને મોટર ચલાવતાં પણ આવડે છે. આ ઉપરાંત ‘એરોપ્લેન’ (વિમાન) પણ ચલાવી જાણું છું.”

“શું તમે વિમાન પણ ચલાવો છો?” જાણે વિમાનમાંથી કેમ અતુલ નીચે પડ્યો હોય તેમ ચીસ પાડી બેઠ્યો.

“ જી હા, પણ બાળકને રમવાનું વિમાન હું અપાવી જાઉં છું ” યુવતીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ આ ઉપરાંત હું ઘણી સંસ્થાની સભ્ય છું. આધુનિક મહિલા સમાજની હું માનદ મંત્રિણી છું. ”

“ વિદ્યા વિકાસ મૂઠાં ની હું ઉપપ્રમુખ તરીકેની ખુરશી શોધાવું છું. બોલો હવે લગ્ન ક્યારે કરીશું? ”

“ પરંતુ.....તમને રસોઈ કરતા આવડે છે કે નહિ? અતુલે પ્રશ્ન કર્યો. અને લમ્મ માટે મેં હજી ક્યાં નક્કી કર્યું છે. ”

“ જુઓ શ્રીમાન, લમ્મ પછી તમને મોટા વારસો મળવાનો છે. અને મારાં જેવી લલેલી ગણેલી આધુનિક યુવતી રસોઈ જેવી નકામી બાબત માટે સમજ પણ ન ખર્ચી શકે. શું સમજ્યા? ”

પણી. હું તમારી સાથે લગ્ન કરવા ખુશી છું એટલે આપણી પચાસ હજારના તુ પાછી મર્યાદા હવે તમે હા કહો એટલે સો દસ વાત સાચી થાય.”

“આપે અહેરાત બરાબર વાંચી નથી.” યુવતીના આટલા લાંબાં આપણી અતુલમાં કંઈકે કંઈકે હિંમત આવી હતી. એટલે તેણે આગળ ચલાવ્યું.

“મારું વિધવાની જરૂર છે. કુંવારી કન્યાને હું પરણી શકું તેમ નથી. માટે તમે તકામો મારો સમય વ્યર્થ ન બગાડો. આથી વધુ કાંઈ કહેવું ન હોય તો આપ જઈ શકો છો.” અતુલે ચોખ્ખું સ બતાવ્યું.

““લુઓ હું જવા માટે” નથી આવી. પરંતુ માટે આવી છું. તમારે મારી સાથે લગ્ન કરવા જે પડશે હું કાલે આ સમયે જ આવીશ. અને એ દરમિયાન તમારે તમારો વિચાર ફેરવવો જ પડશે. નહિતર પછી જુઓ, આ શું છે? અને યુવતીએ લાંબું અને તીક્ષ્ણ ધારવાળું અપ્પું કમરમાંથી ખેંચીને અતુલને બતાવ્યું. અને અતુલ ખરેખરે ગભરાઈ ગયો. છેલ્લી ભેતવણી આપીને યુવતી ક્યારે ચાલી ગઈ તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન રહ્યું. અને અતુલ પરસેવા લુછતો ખુરશીમાં બેઠો. ત્યાં તો સલાહકારે બીજી કાંઈ યુવતીના આગમનના સમાચાર આપ્યા.

અને એક બીમકાય યુવતીએ હીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. અતુલ બંધાની માફક આ રમૂલકાય યુવતીને નીરખી રહ્યો. આવનાર યુવતીએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો, “આપનું નામ જ અતુલકુમાર છે ને?”

“હા, માડું” નામ જ અતુલકુમાર. પણ આપ... આપ કોને માટે આવ્યાં છો? આપ... આપતી વિધવા પુત્રી માટે આવ્યાં છો? અતુલે પણ ઉઘ બનતા પ્રશ્ન કર્યા.

“ના મારે પુત્રી છે જ મહિ” યુવતીએ દુઃખ જ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે શું આપ આપની બહેન માટે.....કે.....પછી આપની ભત્રીજી માટે આવ્યા છે?” અતુલે પ્રશ્નોત્તરીયાતુ રાખી.

“મારે બહેન પણ નથી અને ભત્રીજી પણ નથી, સ્થૂલદામ યુવતીએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે...આપ આવ્યા છો કોને માટે? આપને પુત્રી નથી. બહેન નથી, ભત્રીજી નથી તો પછી આપના આગમનનું પ્રયોજન? અતુલે એકી સાથે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી.

“હું આવી છું મારે પોતાને માટે.” આખરે યુવતીએ મહાન રહસ્યનો ભેદ ખોલ્યો.

“શું આપ આપના પુત્રસંગ બારામાં મારી સાથે જાત કરવા આવ્યા છો? આપ તો મારાં સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી નેટક્ષી ઉંમર ધરાવો છો. શું આપ વિધવા છો?”

“જી હા, હું વિધવા છું પણ કુંવારી-વિધવા. મેં લગ્ન પછી મારા પતિદેવનાં મુખારવિન્દનાં દર્શન જ કર્યાં નથી, એટલે હું મને કુંવારી વિધવા તરીકે ઓળખાવું છું. અને તમારી જાહેર ખબર વાંચીને એકદમ દોડી આવી છું. પણ મારા નસીબ સારા છે કે હજી આપે લગ્ન કર્યાં નથી હવે ખોલો, આપણે ક્યારે લગ્ન કરીશું! યુવતીએ પોતાના સંપૂર્ણ પરિચય અને ઇરાદો જણાવ્યો.

“ના મારું માનો તો આપ લગ્નનો વિચાર માંડી વાળો. આપ કાંઈ સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં જોડાઈ જવું આપની આ કાપાને

જોઈને જાણે જ કાઈ આપનો સ્વીકાર કરશે. વળી આપનો ખોરાક પણ કાઈ સસ્થા જ પૂરો પાડી શકશે. મારું તો કામ નથી.” અતુલે રોકકું પરખાવ્યું.

“તો શું તમે મને નાપસંદ કરો છો ! શું મારો તિરસ્કાર કરો છો ? તમને જરા પણ મારી દયા નથી આવતી ? અરેરે, ભગવાન, મારા નસીબમાં પતિનું સુખ જ નથી, અને યુવતીએ શેષણ્યાં ચાલુ કર્યાં.”

“મારા ઉપર તો ભગવાને દયા કરી છે. હવે ડેટલાની ઉપર એ વિચારો દયા કરે ? આખા ઘરમાંકે એને સંભાળવાનું છે. હા, તો હવે આપ જઈ શકો છો. મારે બીજું કામ છે.” અતુલે સીધી રસ્તા જ આપી દીધી. અને નિરાશ વદને એ સ્થૂળકાય યુવતી ચાલી ગઈ.

અતુલે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. અને વિચારે ચડ્યો. ‘શું કાઈ વિધવા મને અતુરૂપ નહિ આવે ? કાશાએ તો મને મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધો. અને, આમ વિચાર કરતો અતુલ એકો હતો ત્યાં એક ખૂબ જ સુંદર અને સપ્રમાણ શરીરવાળી યુવતીએ પ્રવેશ કરેલો. આદ્ય વિધવાના પોષાકમાં આવનારી એ યુવતી શોભના હતી.

“આપનું નામ જ અતુલકુમાર ?” શોભનાએ નખતાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

અતુલ એકીટકે આવનાર યુવતીને જોઈ રહ્યો હતો. “હા, મારું નામ અતુલ. એસો, કહોં આપ શું આવ્યાં છો ?”

“હું તમારી જાહેર ખજાર વાંચીને આવી છું. હું ચાર જ માસ પહેલાં વિધવા થઈ છું.” શોભનાએ નિર્દોષ લાવથી ખુદ્દો જવાબ આપ્યો.

“શું આપના પતિ બીમારીમાં ચાર જ મહિના પહેલાં અવસાન પામ્યા ?” વધુ જણવાના આશયથી અતુલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, માંડગીના બિજાનેથી એ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હોત તો હું કંઈક તેમની આકરી કરી શકત પરંતુ એને તો મોટરનો અકસ્માત નડ્યો અને એકાએક ચાલ્યા ગયા. અરેરે પ્રભુ.” એટલું બોલીને શોભના રડવા લાગી.

“શું આપ રડો છો ? રડો નહિ. મરી જવું એ આપણા હાથની વાત નથી. એ દોરી તો કુદરતે એના હાથમાં જ રાખી છે. મોટે હિંમત રાખો. શું આપને કંઈ જાણબધ્યાં છે ?” અતુલે આશ્વાસન આપી કહ્યું.

“શું આપ પણ એક વિધવાનું અપમાન કરો છો ?” હિન્દુ ધર્મની વિધવા ! હે ભગવાન ! તું આટલો નિર્દય કેમ છો ?” કહી ફરી શોભના રડવા લાગી.

“એ ક્યાં આપનું અપમાન કર્યું” છે ? પણ તમે રડો નહિ. શાંતિથી જવાબ આપો.” અતુલને હજી એની ભૂલ સમજાઈ ન હતી.

“હજી ચાર જ માસ પહેલાં અમારાં લગ્ન થયાં હતાં. તેમાં બાળકનો અવકાશ ક્યાંથી ? શું આ અપમાન નથી ? શું વિધવાને ભગવાને આવા અપમાનના કડવા ધૂંટડા ગળવા સરજી છે ? આ કરતા તો ભગવાને મને ખેચી લીધા હોત તો સારું હતું !” કહી યુવતીએ પુનઃ રડવા માંડ્યું.

“મારી ભૂલ ચર્ચા મને માફ કરો. મારો ઇરાદો અપમાન કરવાનો ન હતો. આપના તરફની લાગણીના પૂરમાં આવો મૂર્ખતા ભરેલો પ્રશ્ન પૂછી બેઠો.” અતુલને પોતાની ભૂલ સમજાઈ.

“હા, તો આપના કોઈ સગાસંજાંની નથી? આપ રવેચ્છાએ પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર છો?” અતુલે પણ ગંભીર બનીને પ્રશ્ન કર્યો.

“આ દુનિયામાં અત્યારે તો માડું દહીં શકાય એવું કોઈ નથી. મા-આપ તો નાની ઉંમરમાં જ અવસાન પામ્યાં છે. અને, ભાઈ, હે પણ તે તો લાભીયા દબાયેલો છે. એટલે નાછૂટે પાપી, પેટને ખાતર પણ એક ભવમાં એ લવ કરવા પડે છે. એલો! હવે આપ શું જવાબ આપો છો?” શોભનાએ ખુલ્લો એકરાર કર્યો.

અને અતુલને પણ શોભના સાંત, સુશીલ અને સંસ્કારી લાગી. વળી દેખાવમાં પણ સુંદર હતી એટલે તુરત જ હા પાડી અને, લક્ષ્મીની તૈયારી કરી.

બીજે દિવસે એક શાસ્ત્રીની હાજરીમાં બન્ને પરણી બિનમાં. લગ્નવિધિ પછી યોજના મુજબ કૌટુંબી-વનિતા અને શોભનાનાં માતા-પિતા આવ્યાં અને આખી વાતનો ભંડો ફૂટી ગયો. પ્રથમ તો અતુલને વારસો જશે એ બાબત ખૂબ દુઃખ થયું. શોભનાને છતરપીંડી કરવા માટે કડક શબ્દો કહ્યા પરંતુ કૌટુંબીએ પોતાના વાક્યાતુર્યથી અતુલને એવો તો સમજાવ્યો કે એને પણ અત્યારે પોતાની ફરજ સમજાણી. અને પછી તો શોભનાના પિતાએ એક મોટો બોજન સમારંભ યોજાવ્યો. અને શોભના પતિને ઘેર આવી.

ભૂતકાળના વિચાર કરતી શોભના એકી હતી ત્યાં તો અતુલ આવ્યો. શોભનાએ બીડીને અતુલને પ્રણામ કર્યા. અતુલે તેને બાંધી કરીને છાતી સરસી આંધી... અને આખરે શોભના પોતાની ફનેદથી સંસારજંગ છૂટી ગઈ.

રમણીકલાંલ નાનાલાલ માધવાણી
(અનિલ)

“મારી રોજનીશી”

એ આવી. પુનમના ચાંદ જેવી આલ્લાહક રોજનીશી સર્જને આવી. મારું જીવન મધુર પુષ્પ સમ મધમધી ઊઠ્યું. મનના મેરલા જાણે ગહેલી ઊઠ્યા: અહોનિશ કાયસના નાદ સમ મધુર સુંજનનો રસારવાદ મણુતાં માણુતાં જાણે મન ધરાતું જ નથી. સ્વિમેઝ ઝડપથી પસાર થઈ જતા હોય તેમ લાગે છે. ઈશ્કની નજીઆજી જાણે મારા પર સ્વાર થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે. ગોરે ગોરે માલ વિખરાયેલા ખાલ. અને મદઝરતી આંખોએ જાણે મારા પર કામણુ મિજાવી દીધું હોય તેમ લાગે છે: આ અનારકલી મારા લાગ્યમાંથી લાગ્યવિધાતા છીનવી તો નહિ લે ને? જીવનતર સું આ સાથ ટકી શકશે? પરંતુ કેમ જાણે કોઈ અમંગળ જગનભેદી ઓળા મારા શંકારીશી મગજને કોઈ અગમ્ય ગોચરમાં શા માટે ધોકેલી રહ્યા છે. ખુદ જાણે.....

ધડિયાળમાં ખારના ટકારા પડી રહ્યા છે. નિરતબ્ધ રાત્રિ શુષ્કશુષ્ક જઈ રહી છે. તમરાના અવાજ સિવાય ગંધેય શાંતિ છે. ક્યારેક ક્યારેક આલખેલ પોકારતા છડીદારનો અવાજ આવી નક્કો છે. આજે મને આ સું થયું છે? નિદ્રા પણ વેરણુ થઈ છે. મારા પર પ્રાણુધીય અધિક પ્યાર રાખનાર મારી રૌતુ પર મને આ શંકા શા માટે લીપજી છે. મારી પાસે સું નથી. નોકરી, પૈસો, સ્વાસ્થ્ય તથા અખૂટ પ્યાર પણ હું કરી શકું છું. અને રૌતુ પણ મારા પર અગાધ પ્યાર ધરાવે છે. અને ક્યારેય અપ્રસન્નતાની લામણી મુખ પર ન આણુનાર મારી પ્રિયતમા પર હું આજ શંકા

રીલ નજરથી શા માટે જોઈ રહ્યો છું? સર્ગાસંબંધી સાથે હસે બોલે તેમાં મને મારી શૈલુની બેવકાઈની બદબૂ સ્વા માટે આવી રહી છે. ખરેખર, અતિ પ્રેમ માનવીને તેના પ્રિય પાત્ર સાથે ખૂબ જ ભયંકર રીતે વિનાશની ગર્તામાં ગળડાવી મૂકે છે. પરંતુ આજે મને બરબાદીને આમંત્રણ આપતા આવા અમંગળ વિચારો શા માટે આવી રહ્યા છે. ખુદા જાણે.....

શૈલુ આજ મારી અપ્રસન્નતાનું કારણ જણાવવા ખૂબ જ રડી રડીને થાકીને મારા પગ પાસે ઢગલો થઈ ને નિદ્રાધીન થઈ ચૂકી છે. આંખો સૂજી ગઈ છે. ક્યારેક ક્યારેક નિદ્રામાં પણ રડી લે છે. મારું અપ્રસન્નતાનું કારણ જણાવી દઉં? પણ તેના હૃદયે આઘાત તો નહિ લાગે ને? પણ હું શું કરું? શંકા આજ મારી સામે વેરણ બનીને ખડી છે. મારું બહુમંજી જવા બેઠું છે. પણ આ કમ-બખ્ત શંકા નથી જતી, શૈલુને પૂછું તો? તે ખુલાસો કરશે? કદાચ ન બનવાનું બની જશે તો? પણ હું શા માટે પૂછું તેણે જ ખુલાસો કરવો જોઈએ ને? હું પણ કેવો છું કે બિચારીને મારી અપ્રસન્નતાનું કારણ જણાવવા જ ક્યાં દીધું છે કે તે બિચારી ખુલાસો કરે.

હવે શૈલુ પણ જાકડી અને બેદરકાર બનતી જાય છે. મારી જાણે એને પડી નથી. કામ ઉપરથી કંટાળીને થાકેલ પગલે આવું છું ત્યારે તે પાડોશી રમાબહેનને ત્યાં ગપ્પાં મારતી બેઠી હોય છે. અને જ્યારે બોલાવું છું ત્યારે પંદરેક મિનિટ પછી મોડી મોડી આવે છે. જમવાનું પીરસીને મારી સામે બેસીને ટગર ટગર જોઈ રહી હોય છે. જાણે મારામાં કંઈક શોધી રહી હોય તેમ મને લાગે છે? અને જ્યારે હું જમતો જમતો તેની સાથે નજર મિલાવું છું. ત્યારે તેની નજર ક્યા ભારથી ઝૂકી જાય છે. હોઠ બોલવા માટે

ફક્કા હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ બોલી કેમ નહિ શકતા હોય કોઈ અપરાધે તો તેનું મુખ બંધ નહિ કરી દીધું હોયને? ખુદ જાણે...

પૂનમની રાતનો આદ જાણે વિયોગી જનોને વિયોગથી દાઝેલા હૃદય પર મલમપટ્ટી કરવા પોતાના અમૃત શાં કિરણો વરસાવી રહ્યો છે. પરંતુ એ બિચારાને ક્યાંથી ખબર કે પોતે આંદની નથી વરસાવતો. પણ કોઈના ક્ષુબ્ધ અથેલા હૃદય પર તેના પિયુની યાદ દેવડાવી ક્રમ પર નિમક છાંટવાનું કામ કરી રહ્યો છે, તેની શું ખબર બિચારાને ?

અપોરે જમી પરવારીને હું રવિવાર હોવાથી આરામ-પુરશીમાં આરામ લઈ રહ્યો હતો. તંદામાં પડી જઈ ગત સમયનું અવસાનન કરી રહ્યો હતો. કમખખત રવિવારનો જ એ દિવસ હતો. શૈલુ આજ પુરશભિજનમાં છે. તેના પિયરથી તેના કોલેજનો સાથી પ્રિયકર આવેલ છે. બંનેએ આખો દિવસ વાતચીતમાં જ કાઢેલ છે. વાતો જાણે ખૂટતી જ નથી. ત્રણેક દિવસ રોડાઈ એ ભાઈ સાહેબ ગયા. પરંતુ મારા માટે શંકાની એક ચિનગારી પણ મૂકતા ગયા.

એ એ જ પાત્ર છે કે જેમાં કોલેજના સાથી પ્રિયકરે શૈલુના અને પોતાના પરસ્પર પ્રેમનો એકરાર કર્યો હતો. અને લગ્ન કરવા સુધી બંને સંમત હતાં. પણ સમાજે દીવાલ ખડી કરી. અને પરન્યાતના હોવાથી આ સંબંધ મંજૂર કરવાની સાફ સાફ ના પાડી લગ્ન ન થઈ શક્યાં. તેવી વાત લખી હતી. આટલી દદ સુધી જેણે છૂટ લીધી હોય તેની શું ખાત્રી ? કદાચ પણ પણ અપવિત્ર હોય તો ? જેને હું પવિત્રતા, સદાચાર, અને પ્યારની દેવી માનતો આવ્યો છું તે અપવિત્ર હોઈ જ કેમ શકે. સ્ત્રીઓ બધું જ સહન કરી શકે છે. પરંતુ ઠસંકિનીનું બિરુદ તો હરગીજ સહન નથી કરી શકતી પરંતુ પ્રિયકરને આવો પત્ર લખવાની જરૂર જ શું હતી. સાચો

પ્રેમ કુર્યાની આપીતે લઘ્ય બને છે. કુર્યાની લક્ષ્મીને નહિ તો આ કથા પ્રકારનો પ્રેમી ગણવો કે જે એકનારમા પોતાના પ્રિય પાત્રનું સર્વસ્વ કના કરવા તૈયાર થયો છે...ખરેખર પામર માનવી...

શૈલુ આજ તેની બહેનપણીને ત્યાં બેસવા મર્ષ છે. તેની કપડાંની બેગ ખોલવાની શા માટે મને રજા છતાંય છે. ખોલું? ખોલવા દેને, આ શું? આ નાની ડાયરી ચાની છે વાંચું! વાંચી દેવા દેને... હમણાં હમણાં એ મારાથી ફર ને ફર શા માટે રહે છે. મારી સાથે ખોલના પણ નથી. આખો દિવસ બહાર જ રહે છે. નવરાશના વખતમાં છુટ લખને બેસી રહે છે. આખો તો છુટમાં હોય છે પણ મન બહાર ભટકતું. હોય તેમ જાગે છે. મારી શું બૂલ થઈ હતી. સુધાકર આખા બાદ જ અતડા અતડા થઈને ફરે છે. શું સુધાકરે મારા બાબત કંઈ કહ્યું હતું? અત્યારે તો હું સુધાકરને સાર્થક તરીકે માની ચૂકી છું. વીતેલા સમય સાથે મારા તથા સુધાકરના પ્રણય પર પડેલા પડી ચૂક્યો છે. પ્રેમ કરવો તે પાપ નથી ને? પરંતુ હથિરનો આભાર માનું. છું કે હું મારું શીલ, અખંડ રાખી શકું છું. સુધાકરને જરાય મથક આપી નથી. માનસિક પ્યાર શું માનવીને બ્રહ્મ હતી શકે છે? દરગીઝ નહિ. તો હું શુધ્ધ છું. દુનિયાને મારા ચારિત્ર્ય પર ઈતમાર ન હોય તો મારી કસોટી કરી બે. પરંતુ હું મારા ચારિત્ર્ય પર મુક્તિ બદનામી હું કદી પંથ સડન નહીં કરી શકું. એકેર પી હું? પણ તો પછી એમનું શું થાશે? શું આ દુઃખનો કદી નિવેડો નહિ આવે?

સંખ્યાના રત્નગડા રંગો પૃથ્વી પર ફેલાઈ રહ્યા છે. સૂર્ય અસ્ત થઈ રહ્યો છે. પક્ષીઓ માળા તરફ જઈ રહ્યા છે. પણ હજી સુધી શૈલુ કેમ નહિ આવી હોય અત્યાર સુધી બેસી રહેવાય? આલ જરા ફાન કરવા દે. હસો, કાણુ વિજ્યાબહેન? શૈલુ ત્યાં આવી છે? હા, નથી આવી તો ક્યાં ગઈ હતી? અરે, ભગવાન આ શું ચાપા

એકું છે. શેત્રુ કદાચ આપધાત તો નહિ કરી એસેને...? બહુ પૂછવું.
મેં બિચારીને હમણા હમણાં ધણું દુઃખ દીધું છે. ન દરેવાનાં શબ્દો
પાવું કહ્યા છે. અરે ભગવાન મોહું મુનિશાંસે. આ સંકાશીલ મગજ
મારું સર્વસ્વ ફીંગી લેવા બેઠું છે. આ શું રૂંચકર સાચ મારું
માથું તમી કેમ નહણું છે? સ્થિર બિભી પણ નથી શકાતું પડી
જમ્મશ તો આ કાળજ સમ અધારું મને જાણે ઘેરી રહ્યું છે.
ઓહ... ઓહ...!

આ ખાટલો શાનો? આટલા બધા માનવી શાને? આ
ડોક્ટર મારો હાથ કેમ તપાસે છે? શું હું ખરેખર બિમાર છું
કે મને બિમાર પડી દેવામાં આવ્યો છે. હું કેમ વિચિત્ર પ્રાણી
હોઉં તેમ બધા મારી સામે તાકી તાકીને કેમ જોઈ રહ્યા છે. હવે
સમજાય છે...કે થોડા વખત પહેલા મને ચક્રર આવતાં હતા. પણ
અત્યારે તો 'હું' તંદુરસ્ત છું. મહેરબાની કરીને જાવ બાપજો. આપ
આપને ઘેર જાવ...

બોલ, શેત્રુ તું બેસાંતી કેમ નથી. ખરેખર શેત્રુ મેં તારો
માફ ન કરી શકાય તેવો અપરાધ કર્યો છે. શું તું અપરાધી છે?
તહિ શેત્રુ-ખૂકું ન બોલ તમે મારા સોગંદ. અરે ભગવાન તું મને
મારા અપરાધોની; સખતમાં, સખત સજા દે.....સૌત્રુ ધુસકે ધુસકે
રડી પડે છે. નહિ વઢાલા હું જ ખરેખર અપરાધિની છું હું તમને
ન ઓળખી શકીયા. હવે હું ક્યાંય બહાર જઈશ નહિ. તમારી પાસે
જ એકી રહીશ. મારા મેં તમારો ખૂબ જ અપરાધ કર્યો છે. મને
માફ કરશો ને...? વંદને વીંટળાઈ વળતી વેલી સમ સૌમને વીંટળાતી
જોઈ, દોષક મંદ મંદ હાસ્ય હસતો ઝંખો કેમ પડી રહ્યો
છે? અત્યારે આત્માના ઉલ્લાસ પાસે ઝંખો પડી જતો દોષક પોતાની
હસતી ટકાવી રાખવા નિરર્થક તથા મૂર્ખાઈ ભરેલી છે તેમ માનીને
તો ઝંખો નહિ પડી જતો હોય ને.

રતિલાલ બદ

દેતનાં પારખાં

ટન...ટન...ટન...કરતાં ઘડિયાળમાં અગિયાર ડંકા વાગ્યા. અને સાથે જ રમેશ વિચારનંદામાંથી નીકળ્યો. ફરી તેવી નજર નીરાંના પત્ર પર પડી-ફરીને પત્ર તેણે જાહેવાર વાંચ્યો અને નહિ જ, આવું બનવું જ ન જોઈએ. શું તેં મને કદી છોડી દેત? તે બખડ્યો. વધુ એકવાર તેણે નીરાંના, નહિ નીરાંએ લખાવેલો પત્ર વાંચ્યો.

રમેશ,

આ પત્ર લખાવતાં મને દુઃખ અને સાથેસાથ આનંદ થાય છે. મારી ઘેલછા હસવા જેવી લાગે તે સ્વાભાવિક છે.

જમારથી આપણું સગપણ થયું ત્યારથી જ મેં તને મારા હૃદયસિંહાસન પર બેસાડ્યો છે, તારી જ પૂજા કરી છે અને તારી જ તસ્વીર હૃદયમાં ડાલરી છે, અને હવે તને છોડતાં મને દુઃખ થાય છે પણ ખેર વિવિધે એવું જ બાધું હશે!

તને મારા કરતાં પણ ચોગ્ય પાત્ર મલશે. તે વિચારતાં આનંદ થાય છે; તું મને છોડી બીજી સારી યુવતી શોધી લેજે.

મારા તને હૃદયે નમસ્તે.

લિ. તારી. (?) નીરાં

નીરાં એ રમેશની ભાવિ પત્ની હતી. તેનું અને રમેશનું સગપણ બન્નેનાં માતાપિતાની પસંદગીથી થયું હતું. બન્ને વચ્ચે અગૂટ પ્રેમ હતો, પણ તેમના પ્રણય રાહ પર કંટકા વેરાયા. ભાવિને આ યુગલની ઈર્ષ્યા થઈ આવી, તેમના લગ્ન થવાને હજુ બે મહિનાની વાર હતી ત્યાં નીરાં શીતળાનો બોમ્બ બની તેનું ગૌર અને

સુવાળું શરીર કદરૂપું બની ગયું. પોતાના કદરૂપાપણને લઈને રમેશને બોગવણું પડે તે નીરાને અસહ્ય લાગ્યું અને તેણે સગપણ તોડવાની સંમતિ કહીને હૃદયે રમેશને ઊપરુંકત, પત્રમાં આપી પણ દીધી.

રમેશ હાથમાં પત્ર લઈને ફરી વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. "નીરાં તો તેની તે રહી છે, તો પછી તેને શા માટે છોડરી? તેનો બાલ દેખાવે બદલાયો પણ તેમાં તે શું કરે? તેનું હૃદય થોડું જ બદલાયું છે? કદાચ તેને બદલે હું આનો ભોગ બન્યો હોત તો તે શું મને છોડી દેવા તૈયાર થાત? ના, ના, નીરાં મારી જ છે." છેલ્લું વાક્ય તે જોરથી બોલ્યો અને પછી નીરાંને ન છોડવાનો વિચાર કરી તે શાંતિથી નિદ્રાની ગાદીમાં લપાઈ ગયો.

રમેશનાં માતાપિતા, મિત્રો અને નીરાંના સંબંધીઓએ પણ સમજાવ્યો, પણ તે તો એક જ વાત પકડીને બેઠો. "હું નીરાંની સ્થિતિમાં હોત તો તે શું મને તરછોડત?" રમેશની ત્યાગવૃત્તિ બ્યાગળ બંધાં માનથી નમી પડ્યાં. આમ નીરાં અને રમેશ પ્રભુતામાં પગલાં માર્યાં.

દિવસો વીનવા લાગ્યા. પરંતુ આ લગ્નથી નીરાંને આનંદ થયો નહિ: તેને દિલમાં ખટક્યા જ કરતું કે પોતે રમેશને લાયક નથી, તે હર હમેશ ઉમેશ ઉદાસ રહેતી, રમેશ તેને આનંદમાં લાવવા અનેક પ્રયત્નો કરતો. રમેશ કહેતો, "નીરાં! તું મને સુખી જોવા મુશ્કેલ છે ને?"

"હા! વળી તેમાં તે શું વળી નવું કહ્યું?"

"તો સાંભળ નીરાં! તું આનંદમાં રહે તે જ મારે મન સ્વર્ગનો આનંદ છે." તને ઉદાસ જોઈ મારું દિલ કેટલી ગદાનિ અનુભવે છે તેનું જણે છે."

“પણ રમેશ ! હું શું કરું. મને હંમેશ લાગ્યા જ કરે છે કે મેં તારું કંઈક ખૂંચવી લીધું છે.”

“સાચ્ચે જ નીરાં ! તે મારી પાસેથી લગ્ન પહેલાંની દસમુખે શ્વભાવ છીનવો લીધો છે. ખેલ આપશે પાછો ? જોયું દસીને ?” કહી તે નીરાંને ગલીપચી કરાવી દસાવી દેતો.

આમ દિવસો વીતવા લાગ્યા. હવે નીરાં પણ આનંદમાં રહેવા લાગી. તેના સાસુસસરા પણ આ પ્રેમજ દંપતીને મીઠી નજરે જોઈ રહેતાં. પણ તેમને એક જ ખોટું સાચતી. કારણ તેમનો ખોળો ખૂંદનાર કોઈ હતો નહિ. એ વર્ષનાં વદાણાં વાઈ ગયાં.

રમેશ પ્રોફેસર હતો. આ યુવાન પ્રોફેસર કામદેવનો અવતાર હતો. તે જ્યારે જ્યારે બાપણુ આપતો ત્યારે તેના મોમાંથી સરસ્વતી વહી જતી. ‘સોનામાં’ સુગંધતો. સુમેળ રમેશનાં વ્યક્તિત્વમાં જોવામાં આવતો. રમેશનો પરિચય ‘સાધવા’ ધણી કોલેજની સુવંતીઓ મેળતી પણ તેમાં તેઓ દાખલ નહિ. રમેશ સુવંતીઓ આંગળે સંસ્મારતા અને તેઓની જોડે કામ પૂરતું જ બોલતો.

પૌવનના વનમાં ક્યારે ક્યો માણસ જૂલો પડે છે. તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આ વનમાં વિદાર કરતાં માનવીઓ લાંગળે જ સ્વચ્છાઈના દારી પકડી ચાલી રહે છે. વનના મંથમાં આંવીને અંતને કિનારે પહોંચતાં પહેલાં આંખે સામે લપકર ખીણ આવકારતી દેખાય છે. તેને પાર કરવા તલસતું દિલ જીતની આંધીમાં લપસીને ખીણમાં પિત્તીન થઈ જાય છે. નીતા કોલેજમાં દાખલ થઈ ને આ સાથે જ રમેશના જીવને નવો વળાંક લીધો.

નીતાનાં કોલેજના આગમનને દિવસે જ રમેશ નીતાનાં વર્ગમાં પરિચય લેવા ગયો. નીતાની પાતળી દેહલતા, શુભ જોવા શ્વેત વર્ણ,

ચણાહી જેવા લાલ ઓળંઠ અને લગ્નમણીના છોડ જેવી નાણકતા અને નયનોમાંથી નીતરતી મદિરામાં કોઈપણ યોદ્ધાને નમાવી દેવાની તાકાત હતી. રમેશ પણ પ્રથમ દષ્ટિએ જ તેના તરફ આકર્ષાયો. તેણે એ આંકર્ષણમાંથી પર આવવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ આમ કરવા જતાં તે તેમાં વધુ લપેટાયો. આ આકર્ષણે કોલેજના મેળાવડામાં નવો જ પંક્તો લીધો.

નસીબયોગે કોલેજના નાટકમાં રમેશ અને નીતા નાયક અને નાયિકા હતાં. નાયકમાં પણ રમેશને પ્રોફેસરનું પાત્ર બજવવાનું હતું. અને નીતા તેની વિદ્યાર્થીની હતી. પરિણીત પ્રોફેસર આ વિદ્યાર્થીનીના પરિચયમાં આવી પત્નીને તરછોડવા તૈયાર થઈ ગયો. વિદ્યાર્થીનીના પાત્રમાં નીતા તખ્ત પર બેઠી, “પરાગ તું જિંદગી ભરે ભારી સાથે રહીશને ?” આજે તો તારે ભારી જોડે ચિત્ર જોવા આવવું જ પડશે.”

પરાગના પાત્રમાં રમેશ બેઠો. “નીતા ભારી નીતા, તારા બગર હવે કોની જોડે જિંદગી વીતાવીશ ?”

બન્નેએ પોતાના પાત્રો ખૂબ જ સારી રીતે બજવ્યાં. તેઓને અભિનય એટલો તો સ્વાભાવિક હતો કે જ્યારે મેળાવડો પૂરો થયો ત્યારે પણ તેમના સંવાદ સંભળનારના કાનમાં પડ્યા પાડી રહ્યા હતા. સૌ મુકત કંઠે તેઓની પ્રશંસા કરતાં હતાં.

પરંતુ આ બાબુ નીતા અને રમેશ એકબીજા જોડે જીવન ગુજારવાનો નિર્ણય કરી બેઠાં.

રમેશ નીરાંતે બૂલી ગયો. તેને સુખી કરવાનાં સ્વપ્નના સ્વપ્ન જ રહી ગયાં. તેને બદલે નીતાના સહવાસમાં રહેલા કાલ્પનિક સુખમાં

આનંદ માણવા લાગ્યો. નીરાં તેને ઠંટક જેવી લાગી. તે થળ કેમ દૂર કરવું તે વિચારતો.

નીરાંએ કોલેજનું શિક્ષણ લીધેલ. તે આવા બનાવોથી અજાણ્ય ન હતી. તે રમેશને પલટો જોઈ ન શકે તેટલી અણસમજી ન હતી. રમેશને આ મૃગજળથી દૂર રહેવા તેણે સમજાવ્યો, પણ પથ્થર પર પાણી. નીતાની રૂપમાધુરીનો ભોગ બનેલો રમેશ સાચું જોડું સમજવાની સમજણ શક્તિ ગુમાવી બેઠેલો.

સાગર જેવું વિશાળ હૃદય ધરાવતી નીરાંએ વગર આનાકાનીએ રમેશનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. આ વાતની ગંધ સરખી પણ તેનાં સામુસસરાને આવવા ન દીધી. જ્યારે રમેશ અને નીતા નાસી ગયાં ત્યારે નીરાંના સામુસસરાને જાણ થઈ. નીરાંએ સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા વગર પોતાનું અને સામુસસરાનું પેટ ભરવા માટે શિક્ષકાની નોકરી સ્વીકારી લીધી. ન તે તેના દિલે શોક અનુભવ્યો ન તેનાં નયનોએ અશ્રુ વરસાયાં.

નીતા કરોડોપતિ પિતાનું માત્ર એક સંતાન સાડકોડમાં જીજરેલી આ યુવતીને રમેશ સાથે પરણવાનો કાર્ષ્ણ્ય જાતનો વાંધો ન આવ્યો. નીતા અને રમેશ નીલગમનમાં પંખીની જેમ આકાશમાં ઊડ્યાં કરતાં. તેમને કશાની ચિન્તા ન હતી. પાણી ભાંગતાં દૂધ હાજર થતું. આવી રીતિમાં મહેનત કરવાની ક્યાં જરૂર હતી ?

દિવસો વીત્યા અને આ પ્રણયપંખીડાં વાસ્તવિક દુનિયા પર આવ્યાં. તેમને દુનિયાદારીનું જ્ઞાન આવ્યું. રમેશે તેના સસારની પેઢી સંભાળી અને અને એકલી પડતાં નીતાને તેનું નાટક તખ્ત માદ આવ્યું. તે દવે મોટે ભાગે સામાજિક કાર્યોમાં લાગ લેતી રાત્રિ સિવાય રમેશ અને નીતા લાગ્યે જ મળતાં.

જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ રમેશને થવા લાગ્યું કે તેનું જીવન વેરાન બની ગયું છે. નીતા પહેલાં જેવો સ્નેહ દેખાડતી નહિ. નીતા હવે તો બહાર ગામ પણ જવા લાગી. તે જેમ જેમ બહારનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવા લાગી તેમ તેમ રમેશ પ્રત્યે બેદરકાર રહેવા લાગી.

એક દિવસની વાત છે. રવિવારની સાંજ હતી. નીતા આજે કોઈપણ કાર્યક્રમમાં જવાની ન હતી. રમેશને પણ પેઢીની ચિન્તા ન હતી. ધણી વખત પછી બંને આનંદમાં બેઠાં હતાં. અચાનક જ રમેશ, “નીતા આજે ફરવા જઈશું?” પ્રસ્તાવ મૂક્યો. અને નીતાએ સ્વીકાર પણ કર્યો. તૈયાર થઈને બંને ગાડીમાં બેઠાં. રમેશ પૂરે ઝડપે ગાડી હંકારી. વાતોમાં ને વાતોમાં રમેશ ગાડી પરગે કાબૂ છોડી દીધો. ગાડી નીચેની બીણામાં સરકી મૂકી.

રમેશ ખૂબ જ ધાયલ થયો. પરંતુ નીતાને જરા સરખી પણ ઈજા પહોંચી ન હતી. તેણે મદદ માટેની ખૂબ પાડીને માનવ મેદની બેગી કરી રમેશને તાત્કાલિક દવાખાને પહોંચાડવામાં આવ્યો. અને નીતા તો જરા પણ સ્વસ્થતા ગ્રામાન્ના વગર પોતાને ઘેર મૂકી. પિતાને અકસ્માતની વાત કરી. નીતાના આવા ઠંડા વર્તન બદલ પિતાને ગુસ્સો આવ્યો. પણ એ પ્રગટ કરવો હિમિત ન લાગતાં તે દવાખાને ગયા.

નીતા તો બહુ કશું જ બન્યું નથી તેવી સ્વસ્થતા ધારણ કરી નિદ્રાદેવીની ગોદમાં લપાઈ ગઈ. બીજો દિવસે મોડી સવારે દવાખાને મળે. રમેશ દુઃખમાં કણસતો હતો. તેના પગને ખૂબ ઈજા પહોંચેલી અને આખા શરીરને નુકસાન કરે તે પહેલાં તેના બંને પગને શરીરથી જુદા કરવામાં આવેલ. રમેશ અપંગ બન્યો. અપંગ રમેશને જોઈને નીતા બરાડી બીડી, “રમેશ! તેં તારા પગ શા માટે કાપવા દીધા? તારી સંમતિ વગર તો ઓપરેશન થયું જ નહિ હોય?”

“પણ નીના, આમાં મારી સંમતિ લેવાઈ જ ન હતી. અને આમ કરવું જ યોગ્ય હતું.”

“યોગ્ય કેવું હતું તે તો હવે સમજાશે.” કહેતી નીના પંચ પછાડતી રમેશને ઝોકલો મૂકી ચાલી ગઈ. બપોરે તે આવી ત્યારે તે ઝોકલી ન હતી પરંતુ સાથે ઝોક આપેડ વયના પુરુષ પણ હતા. રમેશ ઠંઠ વિચારે તે પહેલાં જ નીતા બોલી: “જે રમેશ, આ વકીલ તારી સદી લેવા આપ્યા છે. હું તારા જેવા અપંગ જેડે છવન વિનાવું તે તને ચોતાને અયોગ્ય નથી લાગતું? મને નથી લાગતું કે તું “ડાયવોર્સ” માં વાંધો લે...” કટલી કૂરતા!

“ના નીતા, મને કાંઈપણ જાતનો વાંધો નથી. તું આજથી છુટ્ટી છે.” ગળગળા સ્વરે રમેશ બોલ્યો. બેમાંથી કેની મહત્તા વધારે ‘પ્રેમની’ કે ‘બલિદાનની’?

આ વાત બન્યા પછી એક મહિના બાદ ઘોડીની મદદથી ચાલતા એક મુસાફરે આવી નીચેના આરણ્ય પર ટકારા માયાં. બપોરનો સમય હોવાથી નીરાંનાં સાસુ-સસરા આરામ લેતાં હતાં. નીરાં શાળાનું અધૂરું રહેલું કાર્મ પૂરું કરતી હતી. તે અચાનક ટકારાથી ચમકી. તેણે આરણ્ય બોલ્યું: “રમેશ તું?” કહેતાં તે અજણી વ્યક્તિને બેટી પડી.

રમેશ પણ જાણે તેને હૃદયમાં સમાવી દેવા ન માગતો હોય તેમ તેને હૃદય સરસી ચાંપી બોલી જોક્યો, “નીરાં, હા, હું! બોલ આ અપંગને પાળીશ?”

“રમેશ! મારા હૃદયદેવ આવું અમંગલ ન બોલો. હું તમારી પ્રતીક્ષા જ કરતી હતી. આખરે મારી આશા ફળી.” કહેતી નીરાં રમેશને બેટી પડી.

દરદી

સુરમ્ય સંવારે, મંગળ ઘંડીએ, આવ્યો દરદી એક,
 રોતો-ઠકળતો, બૂમો પાડતો, દીઠો દરદી એક.
 “ટાઠ વાથ ને આવે તાવ, દુખે માથું ને ઊંઘડી ધાવ,
 તન તૂટે ને એન પડે નહિ (જાણે) મૃત્યુ સમીપ જાણ્યામ.
 ડોક્ટર સાહેબ મરી ગયો હું, તપાસો તન મારું,
 અકસીર એવું ઔષધ આપો, સત્તર થાથ સારું,
 મીઠી-મીઠી દવા આપજો, પથ્થા-પથ્થ પથું કેળે,
 ઇન્જેક્શન ના ખપે મુજને, પીવાની દવા જ દેજો.”
 તાવ તપાસ્યો, નાડી નીરખી, જોયાં પેટ ને છાતી,
 નળી મૂકીને સંલળી જોયું, ડોક્ટરે નિદાન કાઢ્યું.
 ઠહે ડોક્ટર, “ભાઈ છુલને, નથી દરદ કંઈ મોટું,
 સામાન્ય એવા તાવમાં, મિથ્યા ડરે તે મોટું.
 આરામ કરજો, દવા આ પીજો, સાત્તિક ખોરાક ખાજો,
 એ-ત્રણ દિનમાં સારું થશે, ફેગટ ફિકર ન જાજો.”
 દવા લેઈને દરદી સિધાવ્યો, રસ્તા ઉપર આવે,
 “પૂછતાં બૂમો આવતાં શું?” એમ કહી પાછો આવે,
 ડોક્ટર બોલ્યા, “દૂધ લેજો ભાઈ, ખૂબ તું પાણી પીજો,
 સાબુદાણાની કાંજ લેજો, ચા કેદી પણ સારા,
 દાંધે મુધારે લાગે ત્યારે, દળવો ખોરાક ખાજો.”
 વિદાય લીધી બીજી વારે, પહોંચ્યો પોળને નાકે,
 વિચાર આવ્યો, “પૂછવામાં રહી ગયું થોડું બાકી”
 ફરીથી આવ્યો દવાખાને, ‘ડોક્ટર, ડોક્ટર,’ પોકારી,

“તેલ મરચું ને ખટાસ ખાઉં કે ? શંકા મને બહુ ભારી,”
 “ચોકું ચોકું બધું જ ખાજે, અતિથય કરે તુકસાન.”
 એમ ડોક્ટરનો ઉત્તર મળતાં, પુનઃ કવું પ્રયાથ્ય-
 ગયા ન મયાર્માં યાદ આવ્યું, ‘મૂઠ્યો પૂછવાનું ખાસ,’
 વળી આવ્યો ડોક્ટર પાસે, માથું ખંજવાળી ઊભો.
 “ડોક્ટર સાહેબ ! માફ કરજો, ઉઘ્યો ખુલાસો કરજો,
 ખાવાની વિગત વિશેષ આપી, સંકટ મારું હરજો-
 મિષ્ટાન્નનો શોખ મુજને, ફરસાણની જેમ
 ભજ્યાં ટોષણાં, ધારી પૂરી, ને લાકુ ખાવાનું કેમ ?
 કાચું મારું, ખાકું ખોરું, ખાવાની બહુ હોંશ,
 પૂરી પકાડી, દહીં-વડાં, ને ભેજ ખાવાનું શું !
 રાહ જુએ જ્વાર દરદી ખીજાં, ડોક્ટરને કોષ વ્યાખ્યો,
 “જીવ ખાધો આવ્યો તો મારો,” કહી વળતાં ઉત્તર આપ્યો,
 “ખાજે સધળું, પીજે સધળું, મૂક શું માયાકૂટે-
 એક ન ખાજે મસ્તકે મારું, ખીજાં બધાંની છૂટ.
 પેશન્ટ, ખરેખર પેશન્ટ બનજો, હંમેશન્ટ ન થવાય,
 હિંમત, ધીરજ, શ્રદ્ધા ધરજો, દરદ દખાઈ જાય.”

ડૉ. હિંમતલાલ હરજીવનદાસ આડતિયા

ગિરિરાજ કેનિયા

અહીં જુઓ આ જાંચો કેનિયા ગિરિરાજ દીસંતો,
મહાવીર યોદ્ધા શો અડીખમ જાઓ કીર્તિવંતો,

પ્રચંડ કાય ધરીને,

જાંચે ગગન અડીને.

એના દેહે ભરી ભરી આ ધાટધોર વનરાઈ,
ધીર અને ગંભીર સરિતા તરુવરોએ છાઈ,

ઝરે ઝરણુ વારિનાં,

મૂંડે મૂંડે આડીનાં.

દુમદો, વનવેલ અને પદ્મવ, ફેને ફુલેલો,
વાયુનાં સંગીત સુશ્રુતિ પુલકિત હૃદય ભરેલો,

જાણે વ્યોમ વસેલો,

અચળ બની જામેલો.

મનમમતી જ્યાં મોજ કરે એ મહાકાય માતંગો,
જાંચી ડોકે જરાફ ફરતાં, કામસાંગી સારંગો.

પિતા સમો એ પાળો

જતન કરે સંભાળી.

ચટાપટાળા રાની ઘોડા ચિત્તા તો ચોપાસે
કપિરાજ એણે વસે જ્યાં વૃક્ષતણા આવાસે,

ભમે ભોંય જુજંગો,

વિવિધ ધરીને રંગો.

મસ્તક ઉપર ધરી શિંગ વિકરાળ મદિષો ફરતા,
ચૂલકાય કુંજર શા ગેંડા નીચી નજરે ચરતા,

શિયાળ ને ઝખેઝા

મૂંડે દીસે જૂંડાનાં.

ગગન ગગવી નાખે એવા કરે સિંહ ત્રાડન,
 કરાલમુખી કેશરી એ કંપાવી મૂકે વન,
 પડ્યા પડે કરોડે,
 ગાજે પથ્થર પહાડે.
 ધરે દિગ્ગજો આકાશે સૌનાં મન દરી લેતો,
 પ્રવાસી ને શિકારી દૂરનાને આવાહન દેતો,
 આંખે અમી ભરીને,
 દૂરથી સાદ કરીને.

એના પથરે પથરે પાક્યા સેનિક ને સામંતો,
 નામી દેશે વસે ધુરંધર, ધનિક ને ગુણવંતો.
 દેતો દુઆ નિરંતર,
 પ્રેરક બની સદંતર.

ધડી દાંત દેખાડે હસતાં, ધડી મુખ સંતાડે,
 ધડીક; એનો દેહ દાંઢતો આખો મેઘની આડે,
 દૂર રઢિપાળો દીસે,
 જુએ જન અનિમિષે.

ધોધપછાડે, સિંહગર્જના, મેઘનાદ છરવતો,
 વિદગ, વહેતા વારિકેરા મીઠા કલરવ મુગ્ધતો,
 ડગે ન ઝંઝાવાતે,
 ધરે ધીરજ નિરાતે.

ગૌરંવવંતો ગિરિ કેનિયા કાંક નવીન શીખવતો,
 સહિષ્ણુતા, સર્ગર્મતા, સમાનતાની જ્યોતિ ધરતો,
 અડર્મ રહી યોદ્ધા શો,
 વીર બનીને ખાસો.

એક દંતકથા

[કિલિન્ડીની બંદરેને સામે તીરે 'મટાન્ગે' નામે પ્રદેશ છે ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓમાં પ્રવર્તતી એક લોકકથાને આધારે રચાયેલું આ કાવ્ય રજૂ થાય છે.]

ઈ. સ. ૧૬૫૬માં મટાન્ગે વિસ્તારમાં એક સિંહે દેખા દીધી હતી એના સમાચાર રથાનિક વર્તમાનપત્રમાં છપાયા હતા. લોક-વાયકાનુસાર આ ભૂમિ ઉપર એક નહિ પણ છ સિંહો અદૃશ્ય રહીને ફરતા રહે છે. અને કાંઈ કાંઈ વાર રેતીમાં તેમનાં પગલાં પડેલાં પણ દેખાય છે. આ સિંહો અમર છે, નિરુપદ્રવી છે અને અહીં માતૃભૂમિનાં દર્શન કરીને જ રાગે છે એવી પણ માન્યતા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ ભૂમિનું સંશોધન થયું નાશુમાં નથી. પરંતુ ભૂતકાળનાં અંડિયરો અવશેષો કંઈક વાત કહી નામ તો નવાઈ નહિ કે પુરાતનકાળે લોકકથા કહે છે તેમ, અહીં એક સમૃદ્ધ શહેર હોયું જોઈએ.

“મટાન્ગે”

કિલિન્ડીની સાગર સામી પાળે

હતી એક હોદલ ફોરીડ નામે;

તહીં એક ડોસા અને એક ડોસી

તણું યુગલ ગૌરાંગે મુખે રહેતું.

વટાબુ હતુ જીવનવન વેગે.

નિદાળે જતા સૂર્યને એ ક્ષિતિજે;

કદી કે પ્રભાતે જુએ અમરંગો

વહી જિન્દગીમાં દતા કંઈ અનેરા,

ફરતાં હતાં આજ સમુદ્રતીરે

પ્રભાત ફેરા રમણીય કાળે.

આ શું હશે ? રેતી. અધ્યે પડેલાં

પગલાં દીસે સિંહનાં હોય તેવાં !

ગગન ગમ્ભી નાખે એવાં કરે સિંહ ત્રાડન,
કરાલમુખી કેશરી એ કંપાવી મૂકે વન,
પડધા પડે કરોડે,
ગાજે પથ્થર પહોડે.

ધરો દિગચંગો આકાશે સૌનાં મન દરી લેતો,
પ્રવાસી ને સિકારી દૂરનાને આવાહન દેતો,
આખે અમી ભરીને,
દૂરથી સાદ કરીને.

એના પથરે પથરે પાક્યા સેનિક ને સામંતો,
નામી દેશે વસે ધુરંધર, ધનિક ને ગુણવંતો.
દેતો દુઆ નિરંતર,
પ્રેરક બની સદંતર.

ધડી દાંત દેખાડે હસતાં, ધડી મુખ સંતાડે,
ધડીકા એનો દેહ દાંકતો આખો મેધની આડે,
દૂર રદિયાળો દીસે,
લુએ જન અનિભિષે.

ધોધપજાડ્યો, સિંહગર્જના, મેધનાદ ઊત્પતો,
વિદગ, વહેતાં વારિકેરા ગીઠા કલરવ સુગતો,
ડગે ન ઝંઝાવાતે,
ધરે ધીરજ નિરાતે.

ગૌરવવંતો ગિરિ કેનિયા કાંક નવીન શીખવતો,
સહિષ્ણુતા, સન્નર્મતા, સમાનતાની જ્યોતિ ધરતો,
અડગે રહી મોહાશો,
વીર બનીને ખાસો.

ત્યાં એકદા શુભ આકાશ મહી
ફરકી મધ વાદળી કાળી એક
સંજા હશે, શું ? સંકા યતી'તી
કે દુઃખની આછી ઝાયા વળી' તી.

એવા અનિષ્ટની સંકા બાપી આ પૂરમાં બધે;
'પપીતા' બાણુડો નાનો વિસાસતો છે મનમાં.
રમતાં હતાં ત્યાં એક દી સાગર કિનારે બાણુડાં
નાહતાં અને તસ્તાં વળી કોષ ગીતડાં ગાતાં હતાં.
પણ 'પપીતા'નું દિલ ના જોડે જરીએ રમતમાં,
છૂટો પડી એ એકલો ફરતો હતો દૂર રેતીમાં.

વિસ્મિત થયો "અહાં આવ, બેટા" નાદ સુણી કો દેવનો.
કંઈ ભય થકી આતો બની એ મીટ મહીને રણો;
સાક્ષાત્ કુલદેવી હતાં ત્યાં વરદ હસ્ત ધરી ઊભાં !
ગદગદ થયાં 'પપીતા' કર જોડી ઊભો કરી વંદના.

એ હસ્ત મૂકી મસ્તકે આશિષ દીધી દેવીએ,
ને એ વઘાં મુદુવાણીએ, "એરા પપીતા, સુણજે,
આ પુર ઉપર દેવની ચર્ચ વક્રવિટ આજથી
કાલે સવારે આવશે પરદેશી ધાડાં દૂરથી.

એ માનવી નહિ, દૈત્ય જેવાં ન દયા દિલમાં જરા,
આબાલવૃદ્ધો સ્ત્રીજનોને કૂરતાચી મારતા
માનવ ભક્ષણ કરે ને લોહી પાને નાચતા
ઉજાડ કરે નગરી બધી ખેદાન-મેદાન તયા.

સંદેશ લઈ જા, આ ત્વરાથી, નગરથી, નગરજન ભેગા કરી,
બચવા તણો ઉપાય યોજ, આજ ને આજે વળી.

ત્યાં એક આફ્રિકન હોડીવાળો તેમને અગ્નિનદે છે.—

“જાઓ વ્વાના, ખતારી કો’ યાની’ આ મુદ્રબાતમાં ?
શાધો છો તું નમી નીચા સાચ આ મેમ સા’બના ?”

પ્રતિવંદી, ‘જાઓ’ પૂછે મેમસાગ,

“નીની હી છોકા ઝોના સિઆ કરીયુ ?

” રિયો મેમસાણુ, ઈકા સિઆ સીતા

મીમી જ્યુસી ઝોના કરીયુ કરન્તા ”

સુણીને થાય વિસ્મિત આગ્નિયુગ્મ તહીં જરા

કહે નાવિક તે’ જોઈ એક દંતકથા નવી.

“ સુણો, સુણો, કહું કથા, પરદેશી મારી
વરસો સહસ પૂરવેતણી મેં સુણેત્રી.

સુદૂર દૂર સૌ જન કહે—“ મટાન્ગે ”—

સ્વર્ગાદિપિ ગરિયસી બધી માતૃભૂમિ.

જુલો સહ વળગી વેલડીઓ રૂપાળી

ને ફૂલછોડ વનઉપને રસાળાં.

કુંજો નિકુંજ મહી પરમાર મહેકે

એવી રૂડી અહીં વસંત સદાય કાળે

ને ભૂંગ ચુંજન કરે ફુલ-ફુલ બિડી

પંખી બિડે ગાય ગીતડાં મગ્નનાં,

કહોલવું પશુધન સહુ વત્સ સાથે

ને દૂધ દે અમૃત શાં બિન્નળાં

એવા એ સતયુગમાં સહુજનો રહેતાં હતાં સુખથી,

પ્રાસાદો મહીં લબ્યરૂપ નગરીનાં દેવ દેવી સમાં,

ના અહીં કોઈ મહિન પાપ સમજે, ના વેર કે ઝેરને

મંગાપુષ્પમયી પવિત્ર ઉરમાં સૌના વહેતી હતી.

કેાધે, ભગાઇ સહુ, ત્યાં જ સ્થંભી
વર્ષા કરે બાણુની નેમ સાધી;

ના એક ભેદે સિંહનાં તનોનો
વર્ષા બધી નિષ્ફળ થઈ રહેતી.

“જ્વાળા,” હજીએ જ સિંહ જીવે

ભુમિ તણા ચિરરક્ષક બનીને

તા કાઈને એ નડતા જરાયે

પતિ સમાપ્તિ અહીં વાતની છે.”

—રણુભાઈભાઈ. દેસાઈ

(મીઝાસા)

‘હું જાઉં છું’ નગરી તજી ત્યજ આવી જાગે સૌ તમે
પણ સાથમાં ને સાંઘમાં દરનિશ રહું આશિષ છે.”

અખર જ્યાં પડી દોલ વાગિયાં
લય તણાં અને સૌ મૂછ ગયાં:
આખાસૃષ્ટ સૌ સ્ત્રીજનો બધાં
સલામતે મળ્યાં પણ વિપળમાં.

સહુ સલાજનોમાં ત્યાં એક વૃદ્ધ શુર હતો.
ઊભો થઈ અને બોલ્યો: “શૃણુ મે પરમ વંચ:”
“હે! હે! વ્હાતક સાવધાન મનસા!”

કાપિત વિધિ થયો,
આવ્યો કાળ વિકાળ આ પુરે તણો સાંપિનદારે ઊભો
ભાગો આજ ત્વરા ચક્રી મૂકી બધી માયા તજી મોહને;
બદા પામશું જે હશે જીવન આ બીજે રથજે એકદા
લીલા આ કુલદેવીની સજી અહીં દેવી સમેટી જશે
ચિન્તા લેશ ન કલેશ ઉરે ધરજો, જેના થશે અન્યથા:
લીલી પાડી પશુધન અને કોઠાર ધાન્યે બધાં
તે સૌ નજરે થશે ન કિંચિત્ જશે શત્રુ તણ્યા હસ્તમાં.

ફિકર છે અને મનમાં અતિ
આતુઓમની ને પડી રહી
છે જણુ આપણા તિંદરાજ ચર્ધ
અહીં રહો અને સાચવો જૂનિ”

બીજી સવારે સહસ્ત્ર વહાણો
આવી રહ્યાં એ સમુદ્રતીરે;

તુમુલ નાદે-કરી ફર અવાજો
આકાશ બેઠી ધરતી મુગલે.

કાષિ, ભગાઇ સદ્ગુણ્યાં જ રચંભી
વર્ષા કરે બાણી નેમ રાધી;

ના એક બેટા સિંહનાં તબોનો
વર્ષા બધી નિષ્કુળ થઈ રહેતી,

“જ્વાના,” હજીએ જ સિંહ જીવે
ભૂમિ, તણા ચિરરક્ષક બનીતે
ના કાઈને એ નડના જરાયે
પતિ સમાપ્તિ અહીં વાતની છે.”

—રણછોડભાઈ. દેસાઈ
(મોખ્યાસા)

“ તને દીઠી..... ”

માઝમ રાતના સોણલે દીઠી
 તોય ત્રિયે તું સાવ અદીઠી
 નેણુલાં; નીચે આંખડી ઢાળી
 પ્રિય પીતા હું અમૃત-વારી
 —પીતાં વારી ભઉં હું વારી રે...
 ત્રિયે તને મેં સોઁલે દીઠી.....

કેવી હુંકાળી કાજળવાળી
 આછાં આછાં વાણાવાળી;
 આલમ્માં દોકિલ આલમ્માંવાળી
 દઉં તને હું હાથમાં તાળી:
 —પડજે નૂએ ગોખની બારી રે.....
 એવી તને મેં બારીએ દીઠી.....

દીઠી એક સાંજની વેળા
 નો'તા, હજૂયે મનમાં મેળા
 યથા'તાં આપણે ભેળાં
 ચડકે જાતી મન મૂંઝાતી;
 —ધીરું ધીરું ગીત તું ગાતી રે.....
 એવી મન માળીએ દીઠી.....

આતમ તારો પ્રાણુ-સીતારો
 જીવનમાં મને એ જ સહારો
 શૈ જ્યોત્સ્ના પદ મારો
 —અજવાળતી ત્રિયે પંચ તું મારો રે.....
 એવી દેવી કેડીએ દીઠી.....
 —પ્રીણુ ભદ્ર
 (નાઇરોળી)

પ્રશ્ન

કયા ખેંચાણે આ જગ સકલ ખેંચાઈ રહ્યું છે ?

કઈ સિદ્ધિ પૂરે જગભરનું વિજ્ઞાન વણ્યું છે ?

કયા સિંધુમાં આ જીવનનીર જોને પડી રહ્યાં ?

કયા આદર્શોને જીવન ધડલોયા ધડી રહ્યા.

વધ્યા રાગદ્વેષો પશુપણું ચ સત્તા ધનનૃપા.

પ્રપંચે રાખે સૌ જગત વધી છે શી કુટિલતા !

નંધું સીધું સાકું જીવન જીવનું મુશ્કિલ ધણું,

દયાને માયા ગૈ, ગયું ગયું અરે ! માનવપણું.

બધે યુદ્ધો યુદ્ધો : જન જન, ગૃહે, દેશ જગમાં,

અસત્યો સત્યોનાં, નીતિ અનીતિ, દારિદ્ર્ય ધનનાં.

રહી ધંત્રો સાથે જન બની ત્યાં ધંત્રની સમાં,

અણુચકિતમાં છે દિન અહિત આજે જીવનનાં !

મને કેશો કેશો નવયુગતણ્યા સર્જક ભલા !

હાથે વા નીચે ગ્યા જન જીવન ને સંસ્કૃતિ હલા.

વ્યક્તિવિશેષ

કલાકાર શ્રી સુશીલાબેન ભટ્ટના દૂકો પરિચય)

શ્રી સુશીલાબેન ગુજરાતનાં એક લખ્ધપ્રતિષ્ઠિત કલાકાર છે. એમનાં ચિત્રો કુમાર અને સરસ્વતી જેવાં જિંચી કલાનાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલાં છે. ગુજરાતના, સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક અને કલાકાર શ્રી રવિશંકર રાવજીની તે પ્રસંસા પામી ચૂકેલાં છે. સુશીલાબેનનાં ચિત્રો, રંગની વિવિધતા રેખાઓની કુમાર અને માનવ હૃદયોની સંવેદનાઓની પ્રતીક સમા છે. એમની કલાકૃતિઓ કલ્પકતા જેવા કલાધામોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે, અને જિંચી કિંમતે વેચાઈ પણ છે.

સુશીલાબેને તેમના સ્વ. પિતાશ્રી ગિજુભાઈ જધેકાની પ્રેરણાથી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સ્થાપેલી, વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટી શાન્તિનિકેતનમાં, પ્રખ્યાત, કલાગુરુ, શ્રી નંદલાલ બોઝ પાસે, દીક્ષા લઈ કલા સાધના કરી છે અને કલાક્ષેત્રે સર્વોત્તમ ગણી શકાય તેવી “અર્ચ” ડીગ્રી અને ડીપ્લોમા પણ મેળવી છે. કલાગુરુનું અંગત સર્ટિફિકેટ કલાકારની નૈસર્ગિક શક્તિઓ વિશેના આથી પણ કાંઈક વિશેષ જણાવે છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ઉચ્ચ કોટીના નાટકોમાં, કવિ એ પોતે સામાન્ય રીતે વિરલ ગણાય તેવી તાલીમ સુશીલાબેનને આપી છે અને તેમણે ગણનાપાત્ર શ્રુતિકાઓમાં તેમના અભિનય અને નૃત્ય અંગે પ્રસંસા સંપાદન કરી ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથના અંતરના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે.

સાચા કલાકારે એકાન્તપ્રિય અને ઝાંઝાબોલા હોય છે તેમ જી સુશીલાએને આ દેશમાં જાવીને મુકલાવે પોતાની કલા સાધના અવિરત પણે પ્રગતિશીલ રાખી છે તેનાં પરિપાક રૂપે શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ અને અનેક ચિત્રો આજે આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ.

ચિત્રો યોગ્ય રીતે જોવા એ પણ એક કલા છે જેમાં કલાદષ્ટ ખીસેલી છે, તે કલાથી જોના ખાલ કલેવરને અને તેમાં કહેલા આત્મને, સહેલાઈથી પરખી શકે છે. ખુબ ઉપરના અકલ્પ્ય ભાવો, સંવેદનાઓ, સાત્વિક રંગોની મિલાવટ અને તેની વિવધતાઓ નૃત્ય કરતી જીવંત રેખાઓના કુમાર ભર્યા વહનને જોનાર ચિત્રના ગૂઢ આત્માનો જીવન્તસ્પર્શ અનુભવે છે ભારતીય સંસ્કૃતિ-સાહિત્ય સંગીત અને કલા વધારે આત્મલક્ષી છે બાહ્યલક્ષી ઓછી. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આ એક મોટો ભેદ છે તે સૌ કામ જાણે છે.

મંત્રીઓ

સાહિત્ય સંમેલન જિંન

ભાવનાનાં પુષ્પો

સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની ઉપાસના એ માનવજીવનના સંસ્કારનું એક લક્ષણ માનવામાં આવેલું છે. આવા વિષયની ઉપાસના એ માનવીના અભિન્નતત્વનું સચ્ચ છે. પછી ભલે તે કોઈ કલાસત્રાટ માઈકલ એન્જેલોની કલા હોય કે જૂનામાં (જૂપડામાં) પસંતો નાના શા માનવીની કલા હોય.

માનવીની અન્તર્ગત ઊર્મિઓ સાહજિક જન્મથી જ ઉદ્ભવતી હોય છે. અને કંઈક સુંદરતા બતાવવા સાચું તત્ત્વ રજૂ કરવા સદા સર્વદા પ્રેરાય છે. સત્ય શિવ સુંદરમ એ સૂત્ર તો માનવ હૃદયની ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસ છે. કારણ સત્ય-શિવ અને સુંદરતા એ કલાના ત્રણ મુખ્ય ગુણો છે. પછી ભલે તે ચિત્રકલા હોય કે સંગીતકલા હોય, સ્થાપત્યની હોય કે સાહિત્યની હોય. જે સત્ય છે એટલે કે કાળની પથ્થુ પર છે. જે આક્રિષ્ટન જીવનમાં સત્ય છે, તેનો આબેહૂબ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. તે કલા પ્રત્યે કંઈ મંગલભાવના જન્મે, કલા માટે હૃદયમાં આનંદની ઊર્મિઓ વહેવડાવે તે શિવ. અને સત્ય ને શિવ મળીને તો હમેશાં સુંદર પ્રતીક બને તે પથ્થુ નિઃશંક છે. જે કલા રચૂળ ભૌકિતિક જીવનથી પર બની ભાવનાના સ્ફુલ્લિંગો જન્માવે, લાગણીઓની સરિતા વહેવડાવે તેની આરાધના સમય-સ્થળ અને જાતથી પર હોય છે. અને તેથી માનવી પોતાની ઉત્પત્તિ સમયથી જ તેની કલા પ્રત્યે પહોંચવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે અને આવી સાધનાઓ તો દરેક દેશમાં યુગ યુગથી ચતી આવી છે.

કલા એ તો માનવીના પ્રગતિના ઇતિહાસનું એક સોપાન છે. ગમે તે દેશના ઉત્કૃષ્ટ કે સામાન્ય કલાધરો હોય પરંતુ તેઓ

પોતાના દેશની પરંપરાગત કલા આબેહૂબ રખૂ કરી શકે છે. કરવા પ્રયાસ આદરે છે. આફ્રિકાના જીવનમાં આ રમકડાં તેમના પ્રતિનિધિત્વ સરીખાં છે. આ તેમની કલા છે. અહીંનાં પ્રાણીઓ સાથે તેમના જીવન એવાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે કે કાષ્ટમાંથી કારેલી આકૃતિઓ સરખવવાની કલા તેમના જીવનના પ્રતિબિમ્બ સરીખી છે. અહીંનાં હાથી, હરણાં, બગલાં, હીપો, ગેંડા એ સ્વભાવગત સ્વાતંત્ર્યની ખુમારીવાળાં, એંપરવા જેવાં પ્રાણીઓ છે. અને અહીંના માનવજીવનમાં પણ તેનો જ પડથો છે. અહીંનાં પ્રાણીઓ અને માનવીઓ અહીંનાં વાતાવરણ, ઝડપ, કુદરત એ સર્વને જાણે અનુલક્ષી એકખીજમાં પરસ્પર સંમિશ્રિત ન થયાં હોય તેવું જણાય છે. એની કલાનું સ્વરૂપ ભલે પ્રાથમિક લાગતું હોય પરંતુ કલાના સર્વ તરવો તેમાં સમાપેક્ષા છે. જો કે આ વસ્તુનું અન્વેષણ તો કોઈ કલાકાર જ કરી શકે કિન્તુ આ તો જનતા માટેની જનતા-કલા છે.

અમારો આ સમારંભ પણ સાહિત્યસ્વામીઓ કરતાં વધુ જનતા માટે છે. જિંજની સાહિત્ય સભા તરફથી ભારતીય પધારેલા સાહિત્ય સ્વામીઓને અમે અમારી બાવનાનો સંભારણીયે નાની શી જનતા-કલાની પુષ્પખાંદીઓ અર્પણ કરીએ છીએ. અલગત તેમાં ડોક્ટર કે સોનચંપાની માદક સુવાસ નહિ હોય, ગુલાબી જૂહનો પ્રાણુવાન પમરાટ નહિ હોય કિન્તુ આ તો છે અમારાં જંગલમાં આવળનાં પુષ્પોની હૃદયબીની સૌમ્ય ચોરસ. મને શ્રદ્ધા છે કે અમારી એ બાવનાનાં પુષ્પો માનવતા મોંઘેરા મહેમાનો અવશ્ય સ્વીકારી અમેને ઉપકૃત કરશે અંતમાં એટલું જ મહેમાનો હો વહાલા પ્રનઃ પધારશો' અસ્તુ

મંત્રીઓ

સાહિત્ય સંમેલન જિંજ

આફ્રિકાની તેજશ્ચાયા

સમગ્ર વિશ્વમાં જન્મરામાં જન્મરા જન્મ-જન્મલ વિસ્તારે, વધારેમાં વધારે ચિત્રાવચિત્ર, મદાકાય, કિંસક પ્રાણીઓ, મોટી પશુ સંપત્તિ અને વિપુલ માનવ વસ્તી ધરાવતો આફ્રિકા ખંડ માનવજાતનું પારણું છે. સર્વ પ્રથમ માનવી આ જૂમિ ઉપર અવતર્યો એવો પુરાતત્ત્વવેદનો અભિપ્રાય છે. દિર્ઘાંતિરાદના પ્રયાપક ડાર્વિનના મંતવ્યાનુસાર દરેક દેશનાં અભ્યારનાં આંચળાણા પ્રાણીઓ નામશેષ થઈ ગયેલાં આફ્રિકાના મોટા પ્રાણીઓ સાથે શારીરિક સામ્ય ધરાવતાં હોય છે. માનવ જાતને સવિશેષ મળતા આવતા આફ્રિકાના ગેરીલા અને ચિપાંઝી વાનરો જે દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં જણાતા નથી એ જો આફ્રિકાના એવાં જ પ્રાણીઓની નાની પ્રતિકૃતિ સમાં હોય તો સંભવ છે કે આદિમાનવ પણ આફ્રિકામાં જ જન્મે હોય. વર્ષોના ખોદકામ બાદ મળી આવેલા પુરાતન અવશેષોનો અભ્યાસ કર્યા પછી નામરેખીના કેરીડન મ્યુઝિયમ, વાળા ખ્યાતનામ ડૉ. લીકી કહે છે તેમ અદીલાખ વર્ષો પૂર્વે શિકાર કરતી તેમ જ શિકાર બની જતા માનવજાતિ આ ખંડમાં જન્મી હતી હતી.

પોતાના શ્રેષ્ઠ સર્જન માટે પ્રથમ પસંદ કરેલા આ ખંડમાં પ્રકૃતિ એના સૌમ્ય અને ભીષણ બંને સ્વરૂપે પૂરજ્જારમાં વિલસી રહી છે. આફ્રિકાના લગ્ન પહાડી પ્રદેશો, હિંડી ખાણો, વિશાળ સરોવરો આકાશનું અદ્ભુત સૌંદર્ય આત્માને આનંદથી ભરી દે છે. જ્યારે ઉપર અને નાચે પ્રતિપળ ચાલી રહેલા દુવનમૃત્યુના ભીષણ સંભ્રામો પણ હૃદયને ધીજવી નાખે એવી રીતે ખેલાતા હોય છે.

આફ્રિકાની વિચિત્રતાઓ અને વિશેષતાઓ પારાપાર છે. અહીં તો એની નોંધ માત્ર જ શક્ય છે. એને એક છે પ્રચંડ સૂર્યતાપથી સદાય ધખધખી રહેતો સૂર્યભટ. ભયંકર રશ્મિપ્રદેશ છે તો બીજો છે એકધારાં વિસ્તરતાં નિખિડ અરણ્યો વચ્ચે પથારી નાખી પડેલાં ક્ષરસાગર સર્માં સરોવરો, ઝિમાંથી ઉદ્ભવતાંની સાથે જ ધસમસની દોડી નીકળતી વેગવંત મહા નદીઓ અને હિમાચ્છાદિત શિખરોવાળા પર્વતો આવેલા છે. એના એક છેડાની પ્રજા સદી-ઓથી બલ્ક હજારો વર્ષોથી સુસંસ્કૃત છે એટલું જ નહિ, એની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ-જગતના અન્ય ભાગોએ ઝીલ્યો છે ત્યારે અન્ય છેડે રહેલી પ્રજા છેક જ પછાત, વાંસખી સદીમય પથ્થરયુગનું જીવન જીવી રહી છે. એની એક જાતિ વામન-સાવ ઠીંગુજ ચાર ફીટથી યે નીચા કદની છે, ત્યારે બીજી દુનિયાની જાંચામા જાંચી એક જાત સાત ફીટની જાંચાધ ધરાવે છે.

એક કરોડ સત્તર લાખ ચોરસ માઇલના વિસ્તાર ધરાવતા, એશિયાથી બીજો નંબરે આવતા આ મોટા ખંડમાં, એક સંસ્થાના સ્થાપક કહે છે તેમ કંઈ યે નાનું નથી, બહુ મહાન, મોટું જ મોટું છે. એક અમેરિકન લેખક આનું સમર્થન કરતા કેટલાક પ્લાન ખેંચે એવા પુરાવા રજૂ કરે છે.

માત્ર પૂર્વ આફ્રિકામાં જ પોર્ચુગીઝ સંસ્થાનોનો વિસ્તાર મેના અન્ય સંસ્થાનોના વિસ્તારથી પચ્ચીસગણો મોટો છે. બ્રિટીશ પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર બ્રિટનથી ત્રીસગણો, ફ્રેંચ આફ્રિકાનો ફ્રાંસથી વીસગણો અને બેલજીયન આફ્રિકાનો બેલજીયમથી અઠાસી-ગણો મોટો હતો. કેન્ડોનો એક પ્રદેશ જ લગભગ ભારત જેવડો છે પરંતુ નાઇજેરીયા, સુદાન, ઘાના, ટાંગાનિકા આદિ દેશો મેવડા મોટા છે કે રશિયા સિવાયનો યુરોપનો બીજો કોઈ દેશ એની ધરખામણીમાં આવી શકે નહીં. આથી જ તો અમેરિકા જેવડું

આદિકાની તેજપ્રાયા

સમગ્ર વિશ્વમાં જગરામાં જગરા જલ-જગલ વિરતાગે, વધા-
રમાં વધારે ચિત્રાવચિત્ર, મદાકાષ, દિંસક પ્રાણીઓ, મોટી પશુ-
સંપત્તિ અને વિપુલ માનવ વસ્તી ધરાવતો આદિકા ખંડ
માનવજાતનું પારણું છે સર્વ પ્રથમ માનવી આ જમિ ઉપર અવ-
તર્યો એવો પુરાતત્ત્વવેદોનો અભિપ્રાય છે. ઉત્ક્રાંતિવાદના પ્રત્યાપક
ડાર્વિનના મતન્યાનુસાર દરેક દેસનાં અત્યારનાં આચરવાળા પ્રાણીઓ
નામશેષ થઈ ગયેલાં આદિકાળના મોટા પ્રાણીઓ માથે શારીરિક
સામ્ય ધરાવતાં હોય છે. માનવ જનને સવિશેષ મળના આવતા
આદિકાના ગોરીલા અને ચિમ્પાન્ઝી વાનરો જે દુનિયાના બીજા
કોઈ ભાગમાં જણાતા નથી એ જો આદિકાળના એવાં જ પ્રાણીઓની
નાની પ્રતિકૃતિ સમાં હોય તો સંભવ છે કે આદિમાનવ પણ આદિ-
કામાં જ જન્મ્યો હોય. વર્ષોના ખોદકામ બાદ મળી આવેલા પુરા-
તન અવશેષોનો અભ્યાસ કર્યા પછી નાઈરોબીના કોરીડોન મ્યુઝિયમ,
વાળા ખાતનામ ડો. લીકી કહે છે તેમ અદીકાખ વર્ષો પૂર્વે
શિકાર કરતાં તેમ જ શિકાર બની જતા માનવજાતિ આ ખંડમાં
બદકતી કરતી હતી.

પોતાના શ્રેષ્ઠ સર્જન માટે પ્રથમ પસંદ કરેલા આ ખંડમાં
અકૃતિ, એના સૌમ્ય અને બીયલુ બંને સ્વરૂપે યુગ્મસ્તરમાં વિલસી
રહી છે. આદિકાના હાન્ય પહોડી પ્રદેશો, ઊંડી ખાણો, વિશાળ સરો-
વરો આકાશનું અદ્ભુત સૌંદર્ય આત્માને આનંદથી ભરી દે છે.
જ્યાર ઉપર અને નાંચે પ્રતિપળ આવી રહેલા હવનશ્રુત્યુના બીયલુ
સંગ્રામો પણ હૃદયને યાજતી નાખે એવી રીતે અસાત્ત હોય છે.

આફ્રિકાની વિચિત્રતાઓ અને વિશેષતાઓ પારાવાર છે. અહીં તો એની નોંધ માત્ર જ શક્ય છે. એને એક છેડે પ્રચંડ સૂર્યતાપથી સદાય ધખધખી રહેતો સૂર્યભટ, લગ્નકર રશ્મિપ્રદેશ છે તો બીજે છેડે એકધારા વિસ્તરતાં નિખિડ અરણ્યો વચ્ચે પથારો નાખી પડેલાં ક્ષેત્રસાગર સમાં સરોવરો, એમાંથી ઉદ્ભવતાંની સાથે જ ધસમસની દોડી નીકળતી વેગવંત મહા નદીઓ અને હિમાચાદિત શિખરોવાળા પર્વતો આવેલા છે. એના એક છેડાની પ્રગ્ન સદી-ઓથી બદ્ધ હજારો વર્ષોથી સુસંસ્કૃત છે એટલું જ નહિ, એની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ જગતના અન્ય ભાગોએ ઝીંક્યો છે ત્યારે અન્ય છેડે રહેલી પ્રગ્ન છેક જ પછાત, વીસમી સદીમાય પશ્ચિમયુગનું જીવન જીવી રહી છે. એની એક જાતિ વામન-સાવ ઠીંગુજ ચાર ફીટથી થે નીચા કદની છે, ત્યારે બીજી દુનિયાની જગ્યામાં જગ્યા એક જાત સાત ફીટની જગ્યામાં ધરાવે છે.

એક કરોડ સત્તર લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તાર ધરાવતા, એશિયાથી બીજે નંબરે આવતા આ મોટા ખંડમાં, એક સંસ્થાના સ્થાપક કહે છે તેમ કંઈ થે નાનું નથી, બહુ મહાન, મોટું જ મોટું છે. એક અમેરિકન લેખક આનું સમર્થન કરતા કેટલાક પ્લાન એવે એવા પુરાવા રજૂ કરે છે.

માત્ર પૂર્વ આફ્રિકામાં જ પોલ્યુગીઝ સંસ્થાનોનો વિસ્તાર એના અન્ય સંસ્થાનોના વિસ્તારથી પચ્ચીસગણો મોટો છે. ઐટીશ પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર ઐટનથી ત્રીસગણો, ફ્રેંચ આફ્રિકાનો ફ્રાંસથી વીસગણો અને બેલજીયમ આફ્રિકાનો બેલજીયમથી અઠ્ઠારી-ગણો મોટો હતો. કેન્ગોનો એક પ્રદેશ જ લગભગ ભારત જેવડો છે હિપરંત નાઇજેરીયા, સુદાન, ધાના, ટાંગાનિકા આદિ દેશો એવડા મોટા છે કે રશિયા સિવાયનો યુરોપનો બીજો કોઈ દેશ એની સરખામણીમાં આવી શકે નહીં. સહરાનું રણ તો અમેરિકા જેવડું

વિશાળ છે. એકંદરે પૃથ્વીના પાંચમા ભાગની જમીન એકલા આફ્રિકામાં જ સમાઈ ગય છે.

જીવીસ હજાર ચોરસ માઈલ મોટું વિક્ટોરિયા ન્યાન્ગા સરોવર જગતનું બીજા નંબરનું મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર છે. ત્યારે ટાંગાનિકા સરોવર લાંબામાં લાંબું ગણાય છે. એની લંબાઈ ચારસો માઈલ અને જાંડાઈ એક માઈલ છે. ચાર હજાર માઈલ લાંબી નાઈલ દુનિયાની સૌથી મોટી નદી છે. ઝાંઝે ક્રીનો વિક્ટોરિયા ફાલ્સ કેનેડા-અમેરિકાના નાથગરા પાંચથી બમણો જાંચો અને દોઢો પહોળો છે. વિશ્વની અબળયળી સમા મિસરના પીરામીડોનું બાંધકામ મોટામાં મોટું ગણાય છે.

આફ્રિકાની ખનીજ સમૃદ્ધિ અબ્બેક છે. આખી દુનિયાને અટ્ટાણ ટકા હીરા, પચાસ ટકા સોનું અને છાસક ટકા હાથોગ્રાંત આફ્રિકા આવે છે. કોબાલ્ટ ધાતુ તો પ્રાયઃ આફ્રિકામાંથી જ મળી આવે છે. જેના વગર વિમાનોનું હિડ્રોન આશકય બની રહે એ કોલ્સુમબાઈટ ધાતુ આફ્રિકા ઉત્પન્ન કરે છે. કોમિયમ ધાતુ માટે દુનિયાનાં બીજા નંબરના ગણાતા દરેક્રીથી ચાર ગણું ઉત્પાદન હવે આફ્રિકા કરે છે. ગીની વિશ્વનો ત્રીજા નંબરનો એલ્યુમિનિયમ ઉત્પાદક દેશ છે. નાઈટ્રીયાનું દીન સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. રોડેશિયા ત્રાંબાના ઉત્પાદનમાં બીજો નંબર આવે છે. કોન્ગોનો કટાંગ પ્રાંત ત્રાંબું યુરેનિયમ અને ધણી ધાતુઓ ધરાવતો સમૃદ્ધપ્રાંત છે. સહરાના, રણમાં દુનિયા આખીને પૂરું પાડી શકાય એટલું તેલ હોવાની સક્યતા જણાઈ છે. મરિપ્ત, સુદાન અને યુગાન્ડામાં જિંચી જાતનાં રત્ન ઉત્પાદન મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. અર્ધી સદી પહેલાં કક્ત પચાસ રતલથી શરૂ થયેલું યુગાન્ડાનાં કપાસનું વાવેતર ચાર લાખ ગાંસડીના ઉત્પાદન

જ છે. આ ઉપરાંત રખ્ખર, કાફી, ચા, વગેરે ચીજો મોટા પ્રમાણમાં આફ્રિકા આપે છે.

પ્રાણીસૃષ્ટિમાં આફ્રિકા બીજા -ચારે ખંડો કરતાં લુપ્ત આવે છે. તરી જળ-જમીનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ આફ્રિકા જોડકાં કદાચ દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં નહિ હોય. અસંખ્ય હાથી, ગેંડા, જંગલી બેંસો, ગિરાફે, ઝીંઘા, મગર, જળધેણ (હીપોપોટેમસ), તોતિંગ અજગરો, અનેક જાતના સુંદર મૃગો અને ટોળાબંધ કરતાં સિંહોથી આફ્રિકાનાં જંગલો ભર્યા પડ્યાં છે. “સિંહનાં ટોળાં ન હોય” એ કહેવત આફ્રિકા ખોટી પાડે છે.

જો કે આફ્રિકા ખંડ સદીઓથી બહારની દુનિયાથી અલગ પડી ગયો હતો છતાં એ બીજા દેશોથી સાવ અગ્નયુ તો નહોતો. જ. નાર્થલમૂળને-શોધી કાઢવાના પ્રયાસો બે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેથી થતા આવ્યા હતા. ગ્રીક, રોમન, આરબ, આદિ પ્રજાના મુસાફરોએ દૈવિ ગણાતી આ નદીના મૂળ સુધી પહોંચવાના સતત જારી રાખેલા પ્રયોગોનાં નિર્ણયો વાંચકને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે છે. રોમન બાદશાહ નીરો તથા મિસરના ટોલેમિએ મોકલેલા માણસોએ આ ખંડમાં ઘણું જાહેર સુધી પહોંચી સાચોખોટા નક્શાઓ પેશ દોર્યા હતા. પોતાની પ્રજાને રમતગમત પૂરી પાડવા સીઝરે એક વખત એક સામંત આરમે સિંહો રોમમાં પકડાવી મંગાવેલાં તે આફ્રિકાના હતા એમ ડો. લીકીનું માનવું છે. ઇસવીસનની સાતમી સદીમાં આરમેએ ઉત્તર આફ્રિકા ખૂંદી નાખી ઇસ્લામ ધર્મના પ્રચારની જોરજોરથી ઘસ્યાત કરી દીધી હતી. ગ્રીક મુરિસ પ્રંજાએ સૈકાઓ સુધી રપેન ઉપર સત્તા જમાવી રાખી લગભગ આખા મુરોપ ઉપર સારી એવી સાંસ્કૃતિક અસર પાડી હતી. માણસનાં માયાની મળી આવે કેટલીક જૂની ખોપરીઓ તપાસ્યા પછી ડો. લીકી એવાં

ઉપર આવ્યા છે કે આફ્રિકા સાથેના લારતના
જૂના હોવા જોઈએ. આર્યો લારતમાં
સંબંધો હોય, પણ તે કાંકાળ પ્રદેશો પૂરતા
ખીન કેટલાક પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું
મૂળના શોધક મી. સ્વીકની ચતાબ્દી ઉગ્ધ
અખબારે આવા કાષ્ટ પુરાવા હોય તો તે
સરકારને વિનંતી કરેલી. પરંતુ જવાબમાં
નહિ હોવાનું. જણાવવામાં આવ્યું હતું
કે હિંદુ ધર્મ અર્યોમાંથી પણ પોતાને તા
માર્ગદર્શન મળ્યું હતું એવો વિસ્તેષ.

ગર્ષકાલ સુધી અંધારખંડ ગ
પથરાતો જાય છે. ગર્ષ સદીના ઉત્તરાર્ધ
લીવીંગ્સ્ટન અને સ્ટેનલી, એ સેસલી
અને સહરાના રણમાં સમાપ્ત, જનારા
અવાસીઓ, એમના કાષ્ટ કુદરતના અ
નીકળી-અરે, હજી જીવંત રહેલા જૂના
મી. વીનસ્ટન ચર્ચિલ આફ્રિકામાં આવી
મની જાય. એક સદીથી એ ઓછા અ
એક આમે, યુગ પાછળ મૂકી દીધો છે.
પ્રાપ્ત કરી આફ્રિકા ખંડના પ્રગલ્ભ હવે
આપવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી છે.
નવર આફ્રિકા ઉપર મંડાણી છે. એથી જ
દારીઓનું એવું માનવું છે કે આફ્રિકાના
જગડાઓથી પર રહી વિશાળ વિચારસરણી
કરવાની શરૂઆત કરશે તો ખીન ખંડની
સમયમાં આરુણ આવી જશે. એટલું જ
સુખસમૃદ્ધિનો હિસ્સો ખીન દેશોને પણ આ

પૂર્વ અફિકામાં વસતી ભારતીય પ્રજા અત્યારે અસાંતિ અનુભવી રહી છે, કેટલીયે કઠિન સમસ્યાઓ એકાએક એની સામે આવી ઊભી છે જેનો ઉકેલ લાવી શકતો નથી. એની અસર વ્યાપાર રાજગાર તથા દૈનિક જીવન ઉપર પણ એછિવરો અંશે પડી રહી છે. પરંતુ ભારતના પાડોશી દેશોમાં વસતો ભારતીય વસાહતીઓની ધર્મ, અર્થ-વ્યવસ્થા અને વાડાબધીને બહાને પોતાને જે લાભાકી થઈ રહી છે તે જોતાં અહીં વસતા ભારતિયો જરૂર નસીબદાર મણાય શક્યાનતો. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ ભડકાવી મૂકે એવો છે છતાં સમય જતાં અનેક કારણોસર એમાં એટ આવશે એમ મણા અનુભવીઓનું માનવું છે. ભારતની વિદેશનાંતિ પણ એમાં જરૂર સહાયરૂપ થઈ પડશે એમ લાગે છે ઘણા અગ્રણી નાગરિકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની જઈ ભારતીય પ્રજા અહીં સ્થિર થાય તો ભાવિ નિરાશાજનક નથી છતાં કાલની કોને ખબર ?

શ્રી. દારકાદાસ હેમરાજ નથવાણી,
વિજ્ઞા,

ઉપર આવ્યા છે કે આદિકા સાથેના ભારતના સંબંધો પણ બહુ જૂના હોવા જોઈએ. આર્યો ભારતમાં પ્રવેશ્યા તે પહેલાંના આ સંબંધો હોય, પણ તે કાંકાળ પ્રદેશો પૂરતા જ માર્યાદિત હશે એમ બીજા કંટલાક પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું છે. ગર્ષ સાલ નાદલ મૂળના સૌધક મી. સ્થાકની ચનાબદી ઉજવાઈ ત્યારે કેનિયાના એક અખબારે આવા કાંઈ પુરાવા હોય તો તે મોટલી આપવાની ભારત સરકારને વિનંતી કરેલી. પરંતુ જવાબમાં એવા કાંઈ દાર્શનિક પૂરવા નહિ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે હિંદુ ધર્મ ગ્રંથોમાંથી પણ પોતાને નાઇલમૂળનાં સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શન મળ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ ખુદ મી. સ્થાકી કર્યો છે.

ગર્ષકાલ સુધી અંધારખંડ ગણાતા આદિકા ઉપર પ્રકાશ પથરાતો જાય છે. ગર્ષ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આદિકા પહોંચનારા એ લીવીંગ્સ્ટન અને રેનલી, એ સેસલી અને સ્થાકી, એ મુંગોપાર્ક અને સહરાના રણમાં સમાધાનનારા કેટલાયે સાહસકર ફ્રેંચ જર્મન પ્રવાસીઓ, એમના કાંઈ કુદરતના અકળ કરામતથી કબર બહાર નીકળી-અરે, હજી જીવંત રહેલા જૂના ગણી રાકાય એવા પ્રવાસી મી. વીનસ્ટન ચર્ચિલ આદિકામાં આવી જુએ તો આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઠ થાની નય. એક સદીથી એ ઓછા અરસામાં આદિકા ખંડે જાય એક આખો યુગ પાછળ મૂકી દીધો છે. ફ્રેંચ ગાળામાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી આદિકા ખંડની પ્રગળે હવે વિશ્વના રાજકારણમાં હિસ્સો આપવાની સારઆત પણ કરી દીધી છે. આજ આખી દુનિયાની તમર આદિકા ઉપર મંડાણી છે. એથી જ ઘણા અતુલની રાજદારીઓનું એવું માનવું છે કે આદિકાના રાજપુરુષો પ્રાદેશિક ઝગડાઓથી પર રહી વિશાળ વિચારસરણી સાથે પ્રગતિ પામે ફ્રેંચ કરવાની સારઆત કરશે તો બીજા ખંડની પ્રગળા કરતાં ઓછા સમયમાં આરબ આવી જશે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની સુખસમૃદ્ધિને હિસ્સો પીળ દેશેને પણ આપી શકશે.

પૂર્વ અધિકારમાં વસતી ભારતીય પ્રજા અત્યારે અશાંતિ અનુભવી રહી છે, કેટલીયે કઠિન સમસ્યાઓ એકાએક એની સામે આવી ઊભી છે જેને ઉકેલ લાવો શકતો નથી. એની અસર વ્યાપાર રોજગાર તથા દૈનિક જીવન ઉપર પણ ઓછેવરો અંશે પડી રહી છે. પરંતુ ભારતના પાડોશી દેશોમાં વસતો ભારતીય વસાહતીઓની 'ધર્મ', અર્થ-વ્યવસ્થા અને વાડાબંધીને બહાને પોતાને જે હાલાકી થઈ રહી છે તે જોતાં 'અહીં' વસતા ભારતીયો જરૂર નસીબદાર ગણાય શકેલાતો. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ ભડકાવી મૂકે એવો છે જતાં સમય જતાં અનેક કારણોસર એમાં ઓટ આવશે એમ ઘણા અનુભવીઓનું માનવું છે. ભારતની વિદેશનાતિ પણ એમાં જરૂર સહાયરૂપ થઈ પડશે એમ લાગે છે ઘણા અગ્રણી નાગરિકોને. એવો અભિપ્રાય છે કે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની જઈ ભારતીય પ્રજા અહીં સ્થિર થાય 'તો ભાવિ નિરાશાજનક નથી જતાં કાલની કેને ખબર ?

શ્રી. દ્વારકાદાસ હેમરાજ નથવાણી,
ગિજ્ઞ,

વનવાસી મસાઇ

પૂર્વ આફ્રિકાની આદિ જાનિઓમાં મસાઇ એ બહાદુર, વીર્ય-વાન નીડર જાતિ છે. આ મસાઇઓ વનવાસી પ્રજા છે. નૈરોબી જેવા તદ્દન આધુનિક સહેરથી દસેક માઈલ દૂર તમે ફરવા નીકળી પડો એટલે શરીરે વફકલ ધારણ કરેલ અને હાથમાં મોટા કડિયાળો ડાંગ લઈ જંગલમાં નિર્ભય બની ફરતા આ આદિવાસીઓ જેવા મળે છે.

આ મસાઇઓ ભારે અને કઠાવર અને બહાદુર. છ ફૂટથી એ ઊંચો એમનો દેહ અને એટલી જ લંબાઈનો. પેલો ડાંગ એ એનો સાથી. શરીરનો બાંધો ખૂબ જ મજબૂત એટલે હાથમાં ડાંગ લઈને ઊભો રહેલ મસાઇ ટાઇ મૂર્તિ જેવો જ લાગે.

આવા આ મસાઇઓને જિંદગીની બધું કિંમત નથી. ડગલે ને પગલે મોતને ભેટવા તૈયાર હોય છે. સિંહનો શિકાર કરવો એ તો તેઓને મન રમન વાત. જંગલ એ એમનું ઘર. એમનું ટાઇ કામમ રહેડાણ નહિ એટલે છૂટાછવાયા ‘મન્માટા’ બાંધી એ લોકો જીવન જીવે છે.

આ લોકોને ખેતીવાડીમાં રસ નથી. પશુપાલન જ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એમની મિલકત એટલે દોરડાંખર. દોરડાં ચરાવવાની અદ્ભુત કળા એમને પ્રાપ્ત કરી છે. ત્રણ ફૂટ લાંબી અને આશરે અઢી ઈંચ પહોળી લોખંડ જેવડી, ધારવાળી છરી અને છ કે એથીય વધુ ફૂટ લાંબો લાલો લઈ મસાઇ જીવાન ગાયોના ધરતું રખોયું કરતો હોય ત્યારે વનરાજ પણ એ ગાયો સામે આંખ ઊંચી કરવાની

કેંધૂરકવાની હિંમત કરી શકતો નથી. અને ધારે કે સિંહે એવી કોઈ હિંમત કરી તો પેલી 'મકુકો' (લાલો) એના પેટમાં પગેવાપ જ ગઈ એમ સમજવું.

સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે દોરે પર ઝૂમતો જાય મુખ્યત્વે તો સિંહને જ હોય છે. સિંહ દિવસના ભાગમાં ભાગ્યે જ આવો હુમલો કરતો હોય છે. એટલે મસાઈ ગોવાળો સામાન્ય રીતે ઉદાસીનતા જ સેવતા હોય છે. પણ એવા બપોનો જરા સરખો અણસારો થતાં મસાઈ તરત જ સાવધ થઈ જાય છે. સિંહને સામનો કરવા એ તૈયાર થઈ જાય છે, નિંદગી હોડમાં મૂકવા એ તત્પર બની જાય છે. માનવી અને હિંસક પ્રાણી વચ્ચેની આવી ખૂનખાર તકાલ જામી હોય ત્યારે એ એમાંથી કાણ બળવાન અને કૂર તે કહેવું ખરે જ મુશ્કેલ બની જાય છે.

અને દોરે પર આવો હુમલો થતાં, મસાઈ ગોવાળો જો યુવાન હોય તો તે સિંહને મરણશસ્ત્ર કરવામાં ગજબની શક્તિ, શરાતન અને ગદાદુરીનો પરચો બનાવે છે. સિંહને સામેથી આવતો જોઈ આ યુવાન એની સામે નિશાન તાકે. બાદમાં તે પોતાનો ભાણે સિંહ સામે ફેંકે. નિશાન અચૂક ધાર્યો ધઃ કરે છે. ભાણે અક્ષમરત સિંહના શરીરને વીંધી આરપાર નીકળી જાય. સિંહ ધરણી ભેગો થાય જ. ત્યાં જ યુવાન પોતાની ભેટ બાંધેલ છરો ખેંચી કાઢી તાડીને ધાયલ સિંહ સામે ફેંકે એટલી જ ત્વરાથી હાથમાંની કટાર લઈ એ દોડે અને કટારથી સિંહનું મોં ભરી દે. મરણિયો સિંહ દૂરે તે પહેલાં જ સિંહનું નિશાન ચુકાવી યુવાન લોહીવાળો કટાર ખેંચી બીજી વાર એના ગળામાં પડેલી દે. બીજા દશપંદર મસાઈ

ખમે ખેસાડી ગોગ કુંડામાં બધા નાચે. આનંદના પોષાણથી
જાતાવરણ મળવી મૂકે મેટો આનંદ મનાવે. પણ એ જ યુવાન જે
સિંદને મારવામાં દારી બન્યો તો તે એના સાથી એને ત્યાં ને ત્યાં
જ ખોખરો કરી નાખે. પણ એવું કાગ્યે જ ગને છે અને સિંદ
અચૂક યુવાનના દાયે મરતો જ હોય છે. સિંદ સાથેની આ લડાઈમાં
યુવાન જી જીવતા સિંદનું પૂંછડું પકડે છે તો તે સોથી બદાદુર યુવાન
લેખાય છે. અને યુવાન પે નાની બદાદુરીની બાદગીરીમાં સિંદના
પૂંછડાના વાળના ગુચ્છને સાચવી રાખે છે.

મસાઈ યુવાન વીસ વરસની ઈંમર મુધી પોતાના ઘેર રહે છે.
પછી તે 'મોરાન' બને છે. પુરાણ કાળમાં આપણે ત્યાં યુવાન વિદ્યા-
ભ્યાસ માટે ૨૫ વર્ષ મુધી ગુરુ આશ્રમમાં રહી જ્ઞાન મેળવતો એ
જ રીતે 'મોરાન' બીજા યુવાનો સાથે એક સ્થળે રહે છે. એ સમય
દરમિયાન એને ભાત્રો અજ્ઞાતતા, નિશ્ચય તાકતા અને દુઃખનનો
સામનો કરતા શીખવવામાં આવે છે. યુવાન મારે આપુ શિક્ષણ
કરજિયાત હોય છે. એ સમય દરમિયાન યુવાન ઘેર જઈ શકતો નથી.
'મોરાન' હોય ત્યાં મુધી યુવાને લાંબા વાળ રાખવા પડે છે. અસ-
લના વખતમાં 'મોરાન' એ મસાઈ લોકનું રૌન્ય ગણાવું.

આ 'મોરાન' જંગલમાં બીજા 'મોરાન' સાથે રહે છે. તાલીમ
હાસિલ કરે છે. 'મોરાન'નો મુખ્ય ખેતર ગાયનું રક્ત. ગાયની
ડોકે મૂલતી કુંડ પર મોરાન બારીક હેદ પાડે છે. એ હેદમાંથી
લોહીની ધાર છૂટે. મોરાન ગાયને વળગી પડે. લોહી ચૂસી લે. જાણે
માતાને ધાવતું બાળક! સંતોષ થતાં જ એ હેદ બંધ કરવાનો
પ્રયત્ન એની પાસે તદ્દન સાદો ઈલાજ જંગલમાં જ મળતી વનરપતિને
પૂછી એનો લેપ કરતાં ધા રૂઝાઈ બન્યો. આમાં ગાયને કંઈ ખાસ
લેદના થતી નથી.

મેં રાને તાલીમ મેળવી એટલે એ પાછો 'મન્યાટા' માં આવે છે. હવે એ સમ પણ કરી રોકે છે. પણ એમ કંઈ સહેલાઈથી એને કન્યા મળતી નથી. પંચનાર યુવાને કન્યા તો પસંદ કરી હોય પણ સમ પહેલાં એણે જે જીવના સિંહ મારવાના હોય છે. યુવાન-આવા જીવસંટોસટના જંગમાં પડ્યો હોય ત્યારે યુવતી પણ ત્યાં હાજર હોય છે.

નિંદનો શિકાર થતાં જ વાતાવરણમાં આનંદ ફેલાય, નાચગાન શરૂ થાય. ગામડી દારૂની મહેફિલ જામે. મરેલા સિંહને શેકવામાં આવે અને ગિજખાની જોડે.

આ તો એની બહાદુરીની વાત પણ એમનામાં આસતો બીજો રિવાજ પણ જાણવા જેવો છે. એ રિવાજ પ્રમાણે જેની પાસે વધુ દોર તે વધુ પૈસાદાર એવું મનાય છે. કન્યાને પિતા વરપક્ષ પાસેથી દોર સંધીને કન્યા પરણાવે. પરણનાર પાસે જે દોર આપવાનાં ન હોય તો તેણે 'વટિં' જ ધરતે રહેવાનું. માગું કરતી વખતે ખાંડ કે મધથી ભરેલી તૂંબડી આપવામાં આવે છે. પછી કન્યાવાળા ગામડી દારૂની મિજમાની કરી માગનાં જવાબ વાળે છે.

સમપ્રસંગે તદ્દન નજીકના જે કે ત્રણ સંબંધીઓ વરરાજ સાથે જાનમાં જાય છે અને વેરાંધને ત્યાં પહેંચત્યાં જ વરવાળા કન્યાપક્ષને જે રયામવણી વાહરંડી, એક કાળો બળદ અને જે લાલ પેટાં આપે છે. આ લગ્નવિધિ પણ કેટલો સારો અને સરલ! કન્યાને પિતા વરપક્ષ તરફથી અપાયેલ પેલા કાળા બળદના પગ બાધે છે. અને દીકરીને કહે છે, “એટી, આ બળદના પગ જો. આ પગ જેમ! બંધાય છે તેમ હવે તું પણ બંધાઈ મઠ છું. -હવે તારાથી જરા પણ હાલીચાલી શકાય નહિ એ તું જરાજર ધ્યાનમાં રાખજો.” આમ કન્યા સમજાવત રવીકરે છે. આ બંધન જીવનપર્યંત છૂટતું

ભારતની વનજનતા જેવી આ કોમ (સ્થળાંતર કરે છે એટલાં પૂરતીજ સરખામણી હોઈ આપસમાં ટંટા ઝઘડા પતાવવાનું વાજબી માને છે. વર્ષોથી ચાલતી આવતી એમની 'ખરાઝા'(પંચાયત)ની પ્રથા દૃશ્ય આજે પણ ચાલુ છે. અહીં સામાન્ય રીતે સ્થાનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા વિચારણ ચલાવાય છે. જ્યારેના ઉકેલ અહીં જ શોધાય છે. આ પદ્ધતિને પરિણામે મસાહતો અચ્છા વકત. લેખક છે. ફક્ત જાણ પણ એવા જ. દરેક મસાહત અહીં ખૂબ જ સચોટ રીતે અને વિચારતાથી પોતાના વિચાર જાહેરમાં જણાવતો હોય છે.

પશુધન એ એમનું મુખ્ય ધન. પણ આ માલધારી મસાહતો આપણને ગંદા લાગે એવા હોય છે. તેઓ સરીરે લાલ માટી ચોપડે છે. માથે અને મોઢે પણ આ લાલ માટીનો લેપ કરવામાં આવે છે. આ લાલ માટી સાથે તેઓ ચરખી બેથવે છે એટલે માટી ચીકણી બને છે. પણ વાસ જતી નથી. વચમાં માત્ર દોઢ વારનું દાળિયું જ પહેરે છે.

ધરતીને જોળે જિહરેલ આ વનવાસી મસાહતો મરેલા માણસને દાટતા નથી કે બળતા નથી. તેઓમાં એવી માન્યતા છે કે મરેલા ધરતીમાં દાટવાથી ધરતીમાતા નારાજ થાય છે. અને ધરતીમાતા નારાજ થતાં ધાસ ન જીગે, ધાસ ન જીગે તો દોરારું થાય! એટલે કોમનું તો પછી સત્તાનારા જ નીકળી જાય ને? એટલે જ મરેલાં માણસોને વસવાટથી દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં પશુપ્રાણીઓના બસણ માટે તેઓ મૂકી આવે છે. એમની ટોળીનો મુંખી અથવા તો એવી જ ડાઈ 'મોટી' વ્યક્તિને તેઓ દાટે છે અને તે સ્થળે એક મોટી ટેકરી બીમી કરવામાં આવે છે.

માલિકાના સૌથી સુંદર આખલાના ગળામાં ધા કરી તાળ જ ઠાઠેલા લોહીના કટોરાથી એનું સ્વાગત કરે છે. આ લોક પાણીનો ઉપયોગ નથી કરતા. પીવા માટે તેઓ દૂધનો જ ઉપયોગ કરે છે. હાથ ધોવા માટે તેમ જ વાસણો સાફ કરવા માટે ગોમૂત્ર(ગાયનું મૂત્ર) નો ઉપયોગ કરે છે.

ધરણીના એ લોક હારે શાખીન. ગળામાં, કાનમાં થોકડાખંધ ધરણી પહેરેલા મસાઇઓ બીજા આદિવાસીઓથી જુદા જ તરી આવે છે. એક કુટની વ્યાસવાળી ધાતુની ચૂડીઓ ગળામાં નાખી ફરતા મસાઇને નાકરૌખી જેવાં અઘતન સહેરમાં ફરતા જોષ આપણને અવશ્ય નવાઈ લાગે. વળી તારમાં ગૂંથેલા મોતી કે કાડિયાવાળા રંગબેરંગી શણગાર એમના શરીર પર જેવા મળે છે. સ્ત્રીઓ હાથે-પગે પણ ધાતુનાં ધરણી ચઢાવે છે. ઘણી વખત તો એકેક મસાઇના શરીરે પચ્ચીસેક રતલના વજનનાં ધરણી જોષ શકાય છે. મસાઇ સ્ત્રીની જેમ મસાઇ પુરુષ પણ કાનમાં ધરણી પહેરે છે. ઇલ મીન્ટોની નામનાં આ ધરણી દરેક પુરુષનાં કાનમાં હોય છે. એક લાંબી રીંગને છેડે ઘંટ જેવા આકારનાં એ લટકણિયાં લગાડેલાં જેવા મળે છે. રીંગ કાનમાં પડેલા મોટાં કાણાંમાં પગેલી દીધેલી હોય છે. જ્યારે પેલાં એ લટકણિયાં એરિંગને છેડે મૂલતાં એરિંગની જેમ લટકીરહે છે. જૂના સમયમાં આ ધરણી સિદ્ધા તોડી બનાવવામાં આવતાં. આજે એ શક્ય નથી. એટલે કેનિયાના હિંદી વેપારીઓ તેમને માટે પિત્તળનાં આવાં ધરણી બનાવે છે. ઉપરાંત મણકાનાં ધરણી પણ તેઓ પહેરે છે. આવાં ધરણી તેમની માતા અથવા બહેન તેમને માટે તૈયાર કરે છે.

સ્ત્રીઓ તો ધરણીની હારે શાખીન. ઇન્જોન્ગોઇ (હાર) તેમનું ખૂબ પ્યારું ધરણું. આ હાર ગળામાં આપમેળે બેસી જાય તેવા

હોય છે. ડોરોઓ નામના આદિવાસી તેમને મોટે આંવી દારૂ તૈયાર કરે છે. મસાઇ જ્યારે કાંઈ ગાયની કતલ કરે છે ત્યારે એ ગાયના ગળાનો ભાગ તે ડોરોઓ જાતિના 'કોરીગર' ને આપે છે. તેમાંથી તે પહોળા દારૂ બનાવે છે.

મસાઇઓ વાળ શણગારવામાં પણ બારે કુશળ-ગીધ જેવા પક્ષીઓને મારી તેનાં પીછાંને વાળી તેમાંથી તેઓ ચોટલો બનાવે છે. આવાં આબૂપણો કકત છોકરાઓ કે યુવાનો જ પહેરે છે.

શારદાની અંતિમ ઇચ્છા.

ગરમીના દિવસો હતા. દરિયાકિનારે ખેંઠલા માણસો મંદમંદ વહી આવતા સમીરની મીઠાસ માણી રહ્યા હતા.

અવિનાશ પથુ આમાં સામેલ હતો. તે આજે ઘણો ખુશીમાં હતો; કારણ કે આવતી કાલે તેની પત્ની દ્વાખાનેથી ફૂલ જેવી નાની કાપાને લઈ ઘેર આવવાની હતી. તેના વિચારમાં એટલો બધો તદ્દલીન હતો કે “આજુબાજુના વાતાવરણનું” તેને જાન ન હતું, એટલામાં દૂરથી ‘બચાવો’ ‘બચાવો’ના અવાજો તેને નતમત કયો. થોડે દૂર એક ટોળું જમા થયું હતું. ત્યાં તે આવ્યો. એક ખેડાન અવરથામાં પડેલા પુરુષને તેણે જોયો. તેની બાજુમાં બેસી એક સ્ત્રી ટુદન કરી રહી હતી. કોઈ માણસે ફોન કરી એમ્બ્યુલન્સને બોલાવી લીધી ને તે પુરુષને દ્વાખાનામાં મોકલવાની વ્યસ્થા કરી, ને પેલી સ્ત્રીને અશ્વાસન આપી સૌ વીખરાયાં. પેલી સ્ત્રી તો હજુ ત્યાંજ બેઠી બેઠી ટુદન કરતી હતી. અવિનાશ તેની પાસે આવ્યો ને કહ્યું, “બહેન ચાલો હું તમને તમારા પતિ પાસે દ્વાખાનામાં મૂકી જાઉં.” અવિનાશનાં પ્રેમાળ વચનો સાંભળી તે બોલી—“અરે, ...આ દુનિયામાં મારું હવે કાઈ નથી. જે હતો તેપણ મને છોડી જતો રહેવાનો. ઓ પ્રભુ હવે ! કાણ મારું ફાની આ દુનિયામાં ?” કહી તે કરી રડવા લાગી.

અવિનાશે કહ્યું, “તો ચાલો તમારે ઘેર મૂકા જાઉં, અહીં તમે શું કરશો ?” પેલી સ્ત્રી બોલી, “આજ દરિયાએ મારા દીપકનો જીવ લીધો એટલે આજ દરિયામાં હું મારું બલિદાન દોમીય. મારું ઘર ક્યાં છે કે હું જાઉં. અમે આજે નેરોળીથી

લાગીને આવ્યાં છીએ. અમે અમારા માઆપને અમાર્ગ લઇ કરવા ધણું સમજાવ્યાં પણ નાતમતનો બેદ હોવાથી તેઓએ સંમતિ ન આપી ને હવે કાણ જાણે મને આશરો આપે.”

હવે તો તે સ્ત્રી આપણા સમાજની દૃષ્ટિએ કુલટા યર્ષ ગર્ભ. શું આપણે સમાજ સ્ત્રીને સ્વનંત્રતા નહિ આપે ! આપણી હિન્દુ સ્ત્રી જોર સમા અપમાનના ઘૂંટણ પીએ છે તેવા અન્ય કોઈ દેશમાં નહિ જોવા મળે. નસિની દીપક જોડે લાગીને આવી એટલે આ જોડે સમાજ ફરી તેનો સ્વાકાર નહિ કરે. એક િ માફક લાચારી કરે તો પણ નહિ જ સ્વીકારે ત્યારે િ કરે. સમાજની ખીંકે માઆપ પણ પોતાની દીકરીને હવે ક્યાં તપ ? આપણા નિવાસ તેનો રસ્તો નથી. દીકરી હતી ને દીપક પોતેજનો દીકરો હતો. બન્ને માઆપે લગ્ન કરવાની સંમતિ ન આપી તેથી મૃત્યુને બેઠવું પડે છે. દીપક તો મરી ગયો ને વાનું. આવાં બનિજાન તો હિન્દુ સમાજમાં ધણ

દીપકને પંથે તેનો પંથ વાળવા નહિની. પણ ઉપાડયા પણ તેના લાથનો ઝંકો મારી કહ્યું, “મમાજે જમે તમને તંગોડયાં પણ હું મારા પર નિશ્વાસ રાખો. હું ને મારી પત્ની કરીશું. યાત્રો મારી ર્વાને પણ તમારા જેવી સમજાવી અચિનાય નહિનીતે તેને ઘેર લઈ નસિની ખૂબ રડી રડી રડીને તેના આંખો ગયાં, તે બોલી : “આ નિહુર સમાજે દીપક તેનો બદલો હું જરૂર લઈશ.” તેનો ઉદ્દેશ નાશો તેને એક કપ આ આપીને કહ્યું, “...

પયારી કરી છે. દશ વાગી ગયા છે એટલે હવે ભગવાનને ખાતર તમે શાંતિથી આરામ કરો. આવતી કાલે સારદા નાની બેબાને લઈ દવાખાનેથી આવશે. કહી તે તેના ખંડમાં જતો રહ્યો.

ધીમે ધીમે રાત વધીતી જતી હતી. બાર વાગ્યા પછી એક વાગ્યો ને બે પથ્રુ વગ્યા તો પથ્રુ નસિનીને જિંઘ નથી આવતી. આંવનાશના વિચારો આવતા ને થતું કેટલા ભલા માથુસ છે. મને ઝોળખ્યા વગર પથ્રુ આશરો આપ્યો. આ બાળુ આંવનાશને પથ્રુ નસિનીના વિચારો આવતા કે આ છોકરીનું 'ધ્યાન રાખવું' પડશે નહિ તો આપઘાત કરી બેસશે. માડ માડ પરોઢિયે નીંદર આવી. દરરોજ છ વાગે જીકનાર અવિનાશની આંખો આંજે આઠ વાગતા પથ્રુ નહોતી જિધળી તેવામાં ટેલિકેશનની વારંવાર ઘંટડીએ તેની જિધ જિધડી. આખો ચોળતો ચોળતો તે ફોન પાસે આવ્યો. દવાખાનામાંથી ફોન હતો જલદી તેને દવાખાનામાં બોલાવ્યો હતો. ત્યારે યાદ આવ્યું કે સારદા આંજે આવવાની છે તેથી જલદી જલદી તૈયાર થઈ નસિનીને લઈ તે દવાખાને આવ્યો ને હિતાવજે પગમે સારદાના કમરા તરફ જવા લાગ્યો. પરિચારિકાએ (નર્સે) તેને રોકીને કહ્યું. પહેલાં ડોક્ટર તમને બોલાવે છે. ડોક્ટરે તેને ખુરશી પર બેસાડીને કહ્યું “તમારી વાટ જોઈ થાકીને તમે ન આવ્યા એટલે ટેક્સી કરી તમારી પત્ની ઘરે આવતા હતાં ત્યારે રસ્તામાં અકસ્માત થયો છે. બેબીની તબિયત સારી છે પણ તમારી પત્નીની હાલત મંબીર છે. જાઓ જલ્દી વાતો ન કરતા.”

જેટલા આનંદમાં ઘરેથી તેના પગ ઊપડ્યા હતા તે અત્યારે ધૂનવા લાગ્યા. માંડ તે સારદા પાસે આવ્યો ને તેની હાલત જોતાં તે રડી પડ્યો. તેને રડતાં જોઈ સારદા બોલી, “તમે સા મોટે રડો છો ? મને તો કંઈ નથી થયું. આ બહેન

કાણુ છે ? મને તેની ઓળખાણુ તો આપો.” ગઈ કાલવાળો પ્રસંગ અવિનાશે દૂંઠમાં શારદાને કહ્યો. નલિનીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને શારદાના આંખોમાં પણ આવી ગયાં. શારદાએ આંસુ લૂછી નલિનીને પામે બોલાવીને કહ્યું “સમાજે લલે તને તરછોડી પણ હું નહિ તરછોડું. આવ તું મારી નાની બહેન છે.” “મોટી બેન” કહેતાં નલિની શારદાને ચોટી પડી. ને બોલી : “મોટી બહેન તમે બહુ નહિ બોલો ડોક્ટરે ના કહી છે.” ચોટીવાર શાંત રહી શારદા બોલી, “અવિનાશ ! મારા નાથ ! મારી છેલ્લી માગણી તમે બહિ તરછોડોને ? મારી છેલ્લી આશા છે તમે નલિનીને સ્વીકારો,” કહી નલિનીનો હાથ પકડી અવિનાશના હાથમાં આપ્યો.

“નલિની, મારી બેબી તને સોંપું છું. તમે બન્ને તેનું જતન કરજો.” બોલતાં બોલતાં શારદાને શ્વાસ અડ્યો. ને આખરી ખાંસી આવવા લાગી. આરણ્યમાં જીભા જીભા ડોક્ટર બધો તમાસો બેતા દતા તે તરત અંદર આવ્યાને શારદાની નાડી તપસવા હાથમાં લીધી ને શારદા બોલી : “અવિનાશ મારી અંતિમ ઇચ્છા પૂરી કરજો” કહેતાં જ નાડીના ધગધગા બંધ પડવા લાગ્યા. ડોક્ટરે તેના ઉપર કપડું ઢાંછી દીધું.

નલિની ને અવિનાશ રડવા લાગ્યાં. ડોક્ટરે કહ્યું, “મરતાં મરતાં પણ તમારી સ્ત્રીએ તમારા સુખનો ખ્યાલ કર્યો છે. શાંત થાવ ને તેની ઇચ્છા પૂરી કરો.” સરિતાને લઈ અવિનાશે નલિનીને ઘરે મોકલીને શારદાની અંતિમ ક્રિયા કરી તે પણ ઘરે આવ્યો.

તણુ મદિના પછી શારદાની ઇચ્છા પ્રમાણે નલિનીએ અને અવિનાશે લગ્ન કર્યાં. બન્ને શારદાના ફોટાને દાર પહેરાવીને પગે લાગ્યાં. પારણ્યામાંથી સરિતાનો દસવાનો અવાજ આવ્યો. બંને નવદંપતીને આશીર્વાદ ન આપેલી હોય !

અગ્નિ પરીક્ષા

આજના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર યુગાંડાના સમવાયી રાજ્ય યુગાંડાના પેત્રીસમા રાજવી-કબાકા તે ફેડકિ મુટેસા દ્વિતીય. તેમની રાજ્ય-વંશાવલી વિશ્વમાં અગ્નેડ અને અદ્વિતીય છે. એમનો વંશ છેલ્લાં લગભગ છસો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો હોવાનું મનાય છે. આ વંશના પ્રથમ તેમજ અન્ય કબાકાઓ વિશે અનેક કથાઓ પ્રવર્તે છે. આવી કથા મુજબ પ્રથમ કબાકા તે કિન્ડુ. તેમણે સર્પોની સાથે શસ્ત્રી બાંધી ઈર્ષને સર્પરાજ્ય ભોળ્યાને દરાવ્યો. લગભગ છસો વર્ષ પૂર્વે તેઓ ઉત્તર પ્રદેશમાંથી ઊતરી આવ્યા. જ્યાં ઊતરી આવ્યા તે આજનો પ્રદેશ-યુગાંડા. એમ જણાય છે કે કિન્ડુ ઇથિયોપિયાના ગાક્કા વંશના એટલે કે હેમાઇટ જાતિના હતા. તેમની સાથે હતી તેમની રાણી નામ્બી નાન્કુડુસુદુ. ત્રીજા એક માન્યતા મુજબ કિન્ડુ સ્વર્ગમાંથી ઊતરો આવ્યા. તેમનો આશય આફ્રિકા કરી પૂર્વ આફ્રિકાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાને હતો. તેઓની સાથે રૌનિકા, શિકારીઓ, કૃષિકારો વગેરે હતા. તેમની સાથે વલ્કલ અને કેળ પશુ હતાં. તેની પાસે એક ગાય, એક બકરી, એક ઘેડું, એક કંદમૂળ વગેરે ચીજો પણ હતી. લોક-માન્યતા પ્રમાણે તેમની પત્નીને એક પ્રસૂતિ વખતે પાંચ બાળકો જન્મતાં. છાંદરાઓને જન્મથી જ દાઢી જોવામાં આવતી, અને છાંદરી એ વર્ષની વયે માતા બની શકતી. તેમની સાથેની ચીજોનું ઉત્પાદન પણ આ જ પ્રમાણમાં થતું. આમ કિન્ડુનું સામ્રાજ્ય વૃદ્ધિ પામતું ચાલ્યું. કિન્ડુ શાકાહારી હતા. પણ એમની પ્રજા માંસાહારી પાકી. એમણે પ્રજાને ઘણું સમજાવ્યું અને આખરે શાકીને પતિપત્ની ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયાં. બીજા કબાકા રવા પ્રથમ તેમજ તૃતીય કબાકા કિમેરાએ તેમની પારાવાર શોધ કરી.

કિન્દુએ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ આગળ વધી નાળુબાળે(ખુદાઈ સરોવર-જે હાલ વિક્ટોરિયા ન્યાંઝાના નામથી જાણીતું છે. તે) ની આસપાસ પોતાનું રાજ્ય ફેલાવ્યું.—તેમણે રાજ્યને જિલ્લાઓમાં વહેંચી નાખ્યું અને પ્રત્યેક વિભાગ-સાગ્રી-પર પોતાનાં એક એક વીર ચોદાને નીમ્યો. આમ કિન્દુની સત્તા સર્વોપરી બની અને બનોખી રાજ્યસત્તા અમલમાં આવી. ચોદાઓ કબાકાના પ્રતિનિધિ-રૂપે રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. ધીમેધીમે આજની છુંગાડાની ભોક્સભાના શ્રીગણેશ મંડાયા. જેમ કિન્દુ વિષે તેમ કિમેરા અને કબાકાઓ વિષેની દંતકથાઓ પણ આ પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે. દૂંઠમાં છુંગાડાના રાજવીઓ અને તેમની પ્રજા આજલગી સશક્ત અને કલ્પનાપ્રિય રહી છે.

આવી પ્રજાના હાલના કબાકા મુરેસા દ્વિતીય સર દાઉદી રવા દ્વિતીયના પુત્ર છે. તેમનો જન્મ ૧૯૨૪માં થયો હતો. આ છુંગાડાની પ્રખ્યાત શાળા કિંગ્ઝ કોલેજ, છુડોના તેઓ વિદ્યાર્થી. વિખ્યાત મુરોપિયન કેમ્બ્રિજીકારો નીચે તેમણે વાંસ વાંની ઉંમર લગી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમના શિક્ષકોનો અભિપ્રાય એ રહ્યો કે આ રાજકુમાર તેજસ્વી, આકર્ષક તેમજ અત્યંત સભ્યતાપૂર્ણ હતા. તેમની ઉંમર પંદર વર્ષની થઈ ત્યારે તેમના પરથી પિતાની શીળી છત્રછાયા કાયમને માટે ચાલી ગઈ. અદ્યાર વર્ષની વયે તેમનો રાજ્યાભિષેક થયો અને ત્યારથી તેઓ કબાકામાં પ્રજ્ઞાલિકાગત રહેવા ગૌરવથી સન્માનિત થવા લાગ્યા. એકવીસમે વર્ષે તેઓ કેમ્બ્રિજના વિદ્યાર્થી બન્યા મેગ્ડોલન કોલેજના આ વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ તેમજ રમતગમતમાં અગ્રેડ ખત અને ઉત્સાહથી મેળવેલી તથા વર્ષની કારકિર્દીનો અંત આણ્યો અને ૧૯૪૮માં આ રાજકુમાર સાચા અર્થમાં રાજવી બન્યા. તેમણે તેમના સલાહકાર રાજસંચલકોના હાથમાંની રાજસત્તા ધારણ કરી. દામાલી કિસોસો

કોલેનો તેમણે એ જ સાલમાં પત્ની તરીકે વિધિપુરઃસર સ્વીકાર કર્યો, અને રાજની સ્વાભાવિક ગંભીરતાપૂર્વક રાજ્ય સંચાલન આદ્યું. તેઓ યુગાંડા લોકોના સાખાસાજ્જા શ્રેષ્ઠ અને બલિષ્ઠ-રાજ તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરવા લાગ્યા. જે લોકોએ તેમના વિદેશી શિક્ષણને લીધે તેમની વિશ્વખતાની આશંકા સેવી હતી તે લોકોને પણ અદ્ય સમયમાં ખાતરી થઇ ચૂકી કે તેઓ ખરા અર્થમાં સાખાટાકા-ભૂમિ અને જાતિના અમણી, અને એમ્પોલોગોમા-સિંહ, તેમજ લોકોના સર્વાધ્ય રાજવી છે.

પરંતુ રાજ્યસંચાલનનો રાહ પુષ્પકૈયા જેવો સુવાળો નથી હોતો તે દર્શાવતો પ્રસંગ દર નહોતો. એ પ્રસંગે જ કમાકાને અપ્રતિભ ગૌરવ અપાબુ.

એ સમયે સંરક્ષક બ્રિટિશ રાજ્યના-યુગાંડાના-ગવર્નર તરીકે સર એન્ડ્રુ કોલેન હતા. ગવર્નર અને ક્યાકા બંને મિત્રો હતા. જ્યારે ક્યાકા કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કોલેન સંસ્થાની કચેરીમાં હતા. બંને અવારનવાર મળતા અને યુગાંડા-યુગાંડા વિષે અગણિત ચર્ચાઓ કરતા. આથી જ જ્યારે કોલેન ગવર્નર બન્યા ત્યારે એકમેકને અત્યંત આનંદ થયો. આનંદ સ્વાભાવિક જ હતો કારણ કે એક બાબુએ મુશિક્ષિત, ઉદારમનવાદી, નવી પ્રજાસિકાએ તરફ મીંટ માંડતા ક્યાકા હતા તો બીજી બાબુએ જૂનવાણી સામ્રાજ્યવાદ પર એટલી બધી પ્રાપ્તિ નહીં દાખવનાર અંગ્રેજ હતા. બંનેના વિચારમાં વિકાસની ભાવના હતી. બધા જ લોકોની આંખ નવી નીતિ અને યુગાંડા-યુગાંડા વચ્ચે અસ્તિત્વમાં રહેતા રાજદ્વારી પ્રશ્નોના અપેક્ષિત નિરાકરણ તરફ મંડાઇ હતી. પરંતુ લોકોયણા અને પ્રાકૃતિક ઘટના બિન્ન જ હોય છે.

યુગાંડાની ભાવના છેલ્લે છેલ્લે સંસ્થાનમંત્રી ઓલિવર લિટરટનના વક્તવ્ય અને સરકાર નિર્ધારિત બંધારણીય ફેરફાર

પરતેની નીતિને લઇને જરા વધુ વિરોધાભાસી જની હતી. મર્ડનર ક્યાકા વચ્ચે ૧૯૫૪ના 'અંતઃક્રામર્મા' અનેક મંત્રણાઓ ગોઠવાઈ પરંતુ પ્રત્યેક વાટાઘાટો વખતે જાને પક્ષો વચ્ચેનો મતભેદ ઉઘ જ થતો ચાલ્યો. સર એન્ડ્રુનો અનુભવ તેમની તાર્કિકતા, કલ્પનાશક્તિ અને સુધારાવાદી વલણ દારમન ન નીવડ્યાં.

છેલ્લા મિટિંગ આકારાઈ. એક બાજુએ મિલનની ધડી આવી. બીજી બાજુએ યુગાડોની જૂની રાજધાની એન્ટવેન વિમાની મથકે 'રેયન એર ફેર્સ' નું વિમાન ધરધરાટથી મથકને ભરી દેવા લાગ્યું. ક્યાકાની પ્રજ્વળ આ વાટાઘાટો પ્રત્યે આ વખતે એટલી બધી નિરાશાવાદી ન હતી. પરંતુ વિક્ટોરિયા સરોવરને કિનારે આવેલી આ રાજધાનીના બગીચાની વચ્ચે ઊભેલા સરકારી મહેલની શુભ્રતા પર કેટલાંક વાદ્યોએ જાણે નાટક રચ્યું હતું. ચોતરફ પથરાયેલી રમણીય ઝાડોની શીનળતા જાણે થયરવા લાગી હતી. એ વિશાળ મહેલની ફરતી સળંગ એકી ગોઠવાઈ ગઈ હતી. અંદરના વિશાળ ખંડમાં સર એન્ડ્રુ હૃદયને વધુ નિશ્ચળ બનાવના અને વધુ અને વધુ મજબૂતાથી પ્રેરતા આંટા મારી રહ્યા હતા.

ત્યારે વિશાળ મેદાનનાં ઊંચાં ઊંચાં ધાસથી ઊંચાચેલા બે માળના બંગલામાંથી નીકળીને ક્યાકા બહારના સુખ્ય પ્રવેશદ્વારા આગળ જલતા અવિરત અગ્નિ—જેને કેવળ ક્યાકાના દેહાંત સમયે જ દારી નાખવામાં આવે છે તેની પાસે થઈને એન્ટવે જવા રવાના થઈ ગયા હતા તેમની સાથે હતા તેમના ત્રણ અમણી સલાહકારો—પ્રજ્વળના પ્રતિનિધિઓ.

કોઈ અકસ્માત પળે જાને મિત્રો મળ્યા. એ પળ કેવળ બે રાજ્યોની કટોકટીની પળ જ ન હતી, બે મિત્રોની મૈત્રીને તાવે તેવી અગ્નિપરીક્ષાની પળ હતી. જાને વચ્ચે થોડી વાટાઘાટો થઈ. ક્યાંય

પરં કસડાઈ પડ્યાં. તુરત જ થોડી સ્ત્રીઓ ત્યાં દેડી આવી અને કાષ્ટ પંખો વાળેલી સ્ત્રીઓ તેમ વળી કાષ્ટ ખાસકું મુંઝાડવા લાગી. તાબડતોળ ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા પરંતુ હાય ? તે કંઈ જ ન કરી શક્યા. શરભાખહેનેનું પ્રાણપંખેરું આ કાલી દુનિયાં છોડી ક્યારનુંય ઊડી ગયું હતું.

અચાનક વાતાવરણમાં ભયાનક પડોટો આવી. ગમે, ન્યાં ખુશીનું સામાન્ય પ્રવૃત્તિ હતું. ત્યાં કરુણતા છવાઈ ગઈ અને વાતાવરણ આખું રોક્કકળાં અને રડારોળથી છવાઈ ગયું. માયરામાં ખેડેલ વરકન્યાને ખબર પડતાં જ તેઓ દોડાદોડ શોભાખહેનના મૃત શરીર પાસે આવી પહોંચ્યાં. નિશા ચોધાર આંસુએ રડી રહી હતી પરંતુ શોભાખહેને આંખો ન ખોલી તે ન જ ખોલી. નિશા માથાં પજાડી પજાડી આકંઠ કરતી હતી.

“ઓ મા, આ તને શું થઈ ગયું ? તારી એક છેલ્લી મહેન્જા પૂરી કરવા પણ ન રોકાઈ ? મા, એકવાર મને જવાબ દે, ખમ એક જ વાર ખોલ” પરંતુ તેને કાણ જવાબ આપે ?

વિદ્યાનીએ તેના લખેલા લેખ તો સાચો પૂરવાર કર્યો પરંતુ અહીં લગન અધૂરાં રહી ગયાં. જ્ઞાતિના ડાહ્યા પુરુષો તુરતજ બેગા મળ્યા અને નક્કી થયું કે અધૂરા લગન તો જેમ અને તેમ સાદાઈથી પતાવી નાંખવા અને જ્ઞાનને વિદાય દઈ દેવી. તેમણે માંડ માંડ નિશાને સમજાવી જાની રાખી અને ઊભી ઊભી આદ્ય ભરતી, લીખકા લેતી નિશાને સ્ત્રીઓ બેગી મગીને માયરામાં લઈ આવી. ગેર મહારાજે ૪૮૫૮ વિધિ પતાવી નાંખી પરંતુ જ્ઞાનની વિદાયનું શું ? જ્ઞાન તો બીજે દિવસે સત્તારના વિદાય થવાની હતી અને ન્યાં મુઠ્ઠી જ્ઞાનને વિદાય ન દેવાય ત્યાં મુઠ્ઠી વરને પોંખ્યા હોય એ બારણેથી સખતે પણ બહાર કાઢી ન શકાય. ઘરમાં એ એક જ બારણા સિવાય બીજું

એકલી નિશા જ નહીં, તેનાં વિધવા માતૃશ્રી શોભાબહેન પણ ક્યા એછાં હોંસિલાં હતાં? રોજ તેઓ નિશાને વદાલ કરીને કહેતાં,

“મારી લાડલી, તારા લગ્નનો દિન જેમ જેમ નજીક આવતો જાય છે તેમ તેમ મારા હૃદયમાં એક એક કાંટો બોંદાતો જાય છે કે તું મારાથી વિખૂટી પડીને દૂર મુદ્દર ચાલી જઈશ. પરંતુ હા ! એટા તું સારે દેશણે મુખી ચર્ચા એ જોઈને જ મારી આંતરડી ઠરશે. જસ પછી તો હું બસી ને મારા કાઠોરજી બલા.”

તેમને દોડદોડી કરતાં જોઈ લોકો કહેતા,

“શોભાબહેન, આટઆટલી દોડદોડી કરે છે તો નાહકનાં માંદાં પડી જશે” તુરત જ તેઓ મરક મરક હસતાં જવાબ વાળતાં, “અરે એમાં શું ! આવો અણુમોલો પ્રસંગ ક્યાં વારે વારે આવવાનો છે ? લગ્ન પતે પછી તો મારે આરામ જ છે ને ?” પરંતુ હાથ નસીમ ! તેમના માટે તો વિધાત્રીએ કંઈ જુદો જ આરામ લખ્યો હતો.

લગ્નની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને આમ જોતજોતામાં દિવસો પાણીના રેલાની જેમ વહી ગયા. લગ્નની સાંજ પણ આવી પહોંચી. વરરાજા મનમાં કુસાતા કુસાતા મામરામાં આવ્યા અને સ્ત્રીઓ ગાંધ રહી હતી. “દેખતા કુંગર બેનીને વાલેરા લાગ્યા.”

કન્યાદાનનો સમય થયો અને ગોરમહારાજ શોભાબહેનના નામની ધૂમ મારવા લાગ્યા. પરંતુ શોભાબહેન હોંસમાં હોય તો જવાબ દે ને ? કેણુ જણે અચાનક તેમને છાતીમાં કુખવા લાગ્યું, દંતકડી બીડાવા લાગી અને શરીર આખું પ્રસ્વેદનિંદુઓથી છવાઈ ગયું. જોતજોતમાં તેઓ એહોશ બનીને પડેલા : ઝાડની માફક જમીન

પરં કસડાંઈ પડ્યાં. તુરત જ થોડી સ્ત્રીઓ ત્યાં દેડી આવી અને ડાઘ પંખો વાળનાં સોગી તેર વળી કાઠિઆમકું સુધાડવા લાગી. તાબડતોબ ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યાં પરંતુ હાય ? તે કંઈ જ ન કરી શક્યા. શેરભાખહેનેનું પ્રાણપંખેડું આ ફાતી દુનિયાં છોડી ક્યારનુંય ઊડી ગયું હતું.

અચાનક વાતાવરણમાં ભયાનક પલટો આવી. મયો. ન્યાં ખુશીનું સામાન્ય પ્રવૃત્તિ હતું. ત્યાં કરુણતા છવાઈ ગઈ અને વાતાવરણ આખું રોક્કકળ અને રડારોળથી છવાઈ ગયું. માયરામાં ખેડેલ વરકન્યાને ખખડ પડનાં જ તેઓ દોડાદોડ શોભાખહેનના મૃત શરીર પાસે આવી પહોંચ્યાં. નિશા એધાર આંસુએ રડી રહી હતી પરંતુ શોભાખહેને આંખો ન ખોલી તે ન જ ખોલી. નિશા માર્યા પછાડી પછાડી આકંદ કરતી હતી.

“ઓ મા, આ તને શું થઈ ગયું ? તારી એક છેલ્લી મહેઞા પૂરી કરવા પણ ન શકાઈ ? મા, એકવાર મને જવાબ દે, ખમ એક જ વાર બોલ” પરંતુ તેને કોણ જવાબ આપે ?

વિધાત્રીએ તેના લખેલા લેખ તો સાચો પૂરવાર કર્યો પરંતુ અહીં લગન અધૂરાં રહી ગયાં. સાતિના ડાઘા પુરુષો તુરતજ બેમા મળ્યા અને નક્કી થયું કે અધૂરા લગન તો જેમ અને તેમ સાદાઈથી પતાવી નાંખવા અને જનને વિદાય દઈ દેવી. તેમજે માંડ માંડ નિશાને સમજાવી જાની રાખી અને ઊભી ઊભી આદ્ય ભરતી, કીચકા લેતી નિશાને સ્ત્રીઓ બેગી મગીને માયરામાં લઈ આવી. ગોર મદારાને ઝટપટ વિધિ પનાવી નાંખી પરંતુ જનની વિદાયનું શું ? જન તો ખીજે દિવસે સવારના વિદાય થવાની હતી અને ન્યાં સુધી જનને વિદાય ન દેવાય ત્યાં સુધી વરને પોંખ્યા હોય એ બારણેથી ચખતે પણ બહાર કાઢી ન શકાય. ઘરમાં એ એક જ બારણા સિવાય બીજું

ખારણુ પણ ન હતું અને વળી શખને પણ રાત રાખી શકાય એમ ન હતું તે હવે કરવું શું? તુરત જ થોડા જુવાનિયાઓએ બેગા મળીને ધરની પાછલી દીવાલ પાડી નાખી અને ત્યાંથી શખને લઈ જવામાં આવ્યું. આ બાબુ નિશા ચેરીમાં ફેરા ફરતી ફરતી આમુડા સારતી હતી અને બીજી બાબુ લોકો તેની માતાના શખને અંતિમ ક્રિયા માટે લઈ જતા હતા! આ જોઈ નિશા બેહોશ બનીને ધરણી પર ઢળી પડી.

કે. કેાકિલા પી. રૂપારેલીઆ (કંપાલા)

જીવનની અનંતતા

જીવન અગાધ છે. સાગર સાથેની તેની સરખાણી જીવનની અનંતતાને જરૂર અન્યાય કરે છે. સાગર પરિમિત છે. તેની ચતુર્દિશા અર્થઅશુધી જોઈ શકાય છે. સમગ્ર શકાય છે તેનું જોડાણ કેટલું ? માનવી આ પણ પામી શક્યો છે, તેની પેટાળની સમૃદ્ધિ અને તેની શક્તિનો કંઈ આછો ખ્યાલ માનવી પામી શક્યો છે. માનવી આ ભૌતિક જીવનનો એક લાંબા રૂપ વિસ્તાર વિષે નહીં મંતવ્યો જૂલ-થાપ ખાધા વગર ખાંધી શક્યો છે.

પણ જીવન આવું નથી. જીવનને સમજવા જો કંઈ સરખામણી કરવી જ હોય તો તો તેને અનંત. વિશ્વ સાથે જ સરખાવી શકાય. વિશ્વનું જોડાણ અને તેનાં રહસ્યોનો પાર પામવાનું હવું સુધી માનવ માટે શક્ય નથી બન્યું. આપણા જેવા અગણિત સૂર્ય-કુટુંબોની ઝંનેરી એકાદ નિહારિકાનો પાર પામવાં જનાં માનવશક્તિ સમક્ષ અનેક નિહારિકાઓ ખંડી થાય છે. આ નહીં સત્ય ઘટેના છે, જીવનનો પણ તાર લેવા મથતાં યોગ્યશુને કંઈ આવો જ અતુલ્ય થાય છે. આવી અનંતતા અને અનેકવિ-દતાના અમર્યાદ, દેહક પર, દષ્ટિ માંડનાર માનવી કોઈ કોઈપર કોઈ એકાકી-એકપક્ષી સત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાને લાગ્યશાળી બને છે. આવા અર્ધદર્શનમાંથી હમેશાં લાભ થાય છે એમ નથી. આજ સમય અને બીજું બધું ખાડું એમ માની જેસી માનવજાતને એક જ બીજામાં ડાળવાની કોશિશ થાય છે. જીવનની મર્યાદા સ્વીકારાય છે. અનંતતાને દેશવટો મળે છે. વિસ્તાર વિચરતું વારિ ફવામાં બંધિયાર બની જેસે છે. વપરાય ત્યાં સુધી તો ઠીક, નહીં તો પછી આ અતાવરુદ્ધવાનું-પાણી ધર્મનો-નાડો ગંધાય છે. જીવન અમર્યાદ છે. આવા અપરિમિત જીવનને આપણી મર્યાદાએના જડ તાણા વાણાથી વીંટવાનો બાલિશ આમદ રાખવો એ સાચે જ દુરામદ છે. પ્રજા આપણને આવા દુરામદથી મુક્ત રાખે એવી આજની પ્રાર્થના સાચે ચિરમું હું.

નરવરલાલ હ. ઠાકોર
(પ્રાધ્યાપક) કંપાલા

૬ ઉદ્ધાટન પ્રવચન

૭ આશીર્વાચન

૮ સંદેશ વાચન

૯ મહેમાનાનાં પ્રવચનો

૧૦ રંગોળી હરીફાઈ ઉદ્ધાટન

૧૧ પ્રાસંગિક પ્રવચન

૧૨ કાવ્ય વાચન

૧૩ પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન

તા. ૨૪-૬-૧૯૬૨, રવિવાર સવારે ૯ થી ૧૨

૧ સરસ્વતી સ્તવન

૨ ગુજરાત મોરી મોરી રે

૩ ઇમીગ્રેશનધારા-પુરાણ (પદ્યમી)

૪ નિમંધ વાચન

૫ મહેમાનોનાં પ્રવચન

૬ “ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર ” શ્રી જગન્નાથ બી. જોશી (કંપાસા)

૭ “ગુજરાતી કવિતાના અવનન પ્રવાહો”-શ્રી હસમુખ દેસાઈ,
બી. ડોમ (કંપાસા)

૮ અન્ય પ્રવચનો

શ્રી જીવજીભાઈ વિ. માલવાણી

પ. પૂ. સ્વામી શ્રી પરમહંસ

પરિવ્રાજકચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮

જન્મદુરુ સંકરાચાર્યજી

શ્રીમતી કૌસિકાબહેન કલાઈ
બી. એ. બી. ડી.

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

શ્રી પદ્માસાસ પટેલ

શ્રી ઈશ્વર પેટસીકર

શ્રી પીતાંબર પટેલ

શ્રીમતી લલિતાબહેન પટેલ

શ્રી ચંદુભાઈ કાળિદાસ પટેલ

શ્રીમતી નિરંજના દેસાઈ

બી. એ. (આનર્સ) બી. ડી.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ઠ. દવે

શ્રી નિરંજના દેસાઈ

શ્રી પૂનમચંદ જાડ

શ્રી પંડિતરાવ રાવલ

શ્રી શિવાભાઈ જોશ, પટેલ

શ્રી પ્રદુપોત્તમભાઈ

શ્રી નટવરલાલ કોઠાર

શ્રી બળવંત નાનક (મંજાદા)

શ્રી શાનુજીદર બપાસ

બાહેર નિમંત્રણ

“સાંગોપાંગ મુરંગ વ્યંગ અતિથે, ધારો ગિરા ગુર્જરી”

પૂર્વ આફ્રિકા પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

જિન્નનને આગણે

તા. ૨૩ અને ૨૪મી જૂન ૧૯૬૨ના રોજ જિન્નની ગુજરાતી સાહિત્યસભાના ઉપક્રમે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકાનું એક સંમેલન મળશે.

શનિવાર

રથગ

રવિવાર

તા. ૨૩-૬-૧૯૬૨ મવર્મેન્ટ સેકન્ડરી સ્કૂલ, તા. ૨૪-૬-૧૯૬૨

અપોરના ૩ થી ૬ નાઇસ ગાર્ડન, જિન્ન. સવારના ૯ થી ૧૨

અપોરના ૨-૪૫થી ૬-૩૦

સંમેલનના ઉદ્દેશાટનકર્તા:-

સ્વાગતાધ્યક્ષ:-

શ્રી જીવજીભાઈ વિદુષદાસ માધવાણી શ્રીમતી બાનુમતી વસનજી કાટેયા

રંગોળી હરીદાષિની ઉદ્દેશાટનકર્તા:- સંમેલન પ્રમુખ:-

શ્રીમતી લલિતાબહેન અંકુભાઈ પટેલ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

કાર્યક્રમ

તા-૨૩-૬-૧૯૬૨, શનિવારે અપોરે ૩ થી ૬

૧ પ્રાર્થના

૨ જય જય મરવી ગુજરાત

૩ જિન્નની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના

પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન

શ્રી ડી. પી. સૂચક

૪ સ્વાગત પ્રવચન

શ્રીમતી બાનુમતી કાટેયા

૫ મંત્રીનું નિવેદન અને ઉદ્દેશાટન

૬ આટે વિનંતિ

શ્રી હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ્ર જોશી

- ૧ ઉદ્ધાટન પ્રવચન
 - ૭ આશીર્વાચન
 - ૮ સદેશ વાંચન
 - ૯ મહેમાનોનાં પ્રવચનો
 - ૧૦ રંગોળી હરીફાઈ ઉદ્ધાટન
 - ૧૧ પ્રાસંગિક પ્રવચન
 - ૧૨ કાવ્ય વાંચન
 - ૧૩ પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન
- તા. ૨૪-૬-૧૯૬૨, રવિવાર સવારે ૯ થી ૧૮
- ૧ સરસ્વતી સ્તવન
 - ૨ ગુજરાત મોરી મોરી રે
 - ૩ હમીએશનધારા-પુરાણ (પલખાં)
 - ૪ નિબંધ વાંચન
 - ૫ મહેમાનોનાં પ્રવચન
 - ૬ “સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર”
 - ૭ “ગુજરાતી કવિતાના અવનન પ્રવાહો”
 - ૮ અન્ય પ્રવચનો
- શ્રી જીવજીવાલ વિ. માધવરાણી
પ. પૂ. સ્વામી શ્રી પરમહંસ
પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮
જમદગુરુ સંકરાચાર્યજી
શ્રીમતી કૌસિકાબહેન કલાઈ
બી. એ. બી. ડી.
શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા
શ્રી પન્નાલાલ પટેલ
શ્રી હર્ષિયર પેટલીકર
શ્રી પીતાબર પટેલ
શ્રીમતી લલિતાબહેન પટેલ
શ્રી ચંદુભાઈ કાળિદાસ પટેલ
શ્રીમતી નિરંજના દેસાઈ
બી. એ. (બી.એન.સી.) બી. ડી.
શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ક. દવે
શ્રી નિરંજના દેસાઈ
શ્રી પૂનમચંદ સાહ
શ્રી પંડિતરાવ રામભ
શ્રી શિવાભાઈ એચ. પટેલ
શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ
શ્રી જગન્નાથ બી. જોશી (કં.પાલા)
શ્રી હસમુખ દેસાઈ,
બી. કામ (કં.પાલા)
શ્રી નટવરલાલ ઠક્કર
શ્રી બળવંત નામક (મં.પાલા)
શ્રી જ્ઞાનુચંદ્ર બાસ

સ્વાગત સમિતિ

- ૧ શ્રી નિર્મળાબહેન જીવણલાલ માધવાણી
- ૨ „ લલીતાબહેન ચંદુભાઈ પટેલ
- ૩ „ ચંદ્રકાબહેન ઝીણાલાલ મહેતા
- ૪ „ દીપકબહેન સૂચક
- ૫ „ કમળાબહેન ચોકસી
- ૬ „ સાવિત્રીબહેન ધૂપેલિયા
- ૭ „ સુમતિબહેન હર્ષદભાઈ અમીન
- ૮ શ્રી સુશીલાબહેન ચંદ્રકાન્ત ભટ
- ૯ શ્રી દનકબહેન રમણલાલ પટેલ. એમ. એ. (મુખ્ય.)
- ૧૦ „ કુંજલતાબહેન માધવાણી
- ૧૧ „ સરયુબહેન દારીઆ
- ૧૨ „ દારકાદાસ હેમરાજ નયવાણી
- ૧૩ „ રમણભાઈ ખમાર

રંગોળી હરીકાંઈ નિર્ણાયક સમિતિ

- ૧ શ્રીમતી મદાલસાબહેન સ્વરિતક
જી. ડી. પેપન્ટિંગ, 'ડી. ડી. સા.
 - ૨ શ્રી ઇન્દુબહેન અસ્થાના ૩ શ્રી નિર્મળાબહેન જીવણલાલ માધવાણી
 - ૪ „ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન ગિરધરલાલ નયવાણી
 - ૫ શ્રી ચતરથ (કંપાલ) ૬ શ્રી કે. જી. કારડે (કંપાલા)
- વ્યવસ્થા સમિતિ

વિરામ

બપોરે ૨-૪૫ થી ૬-૩૦

- ૧ કાવ્ય ગાન શ્રી પૂનમચંદ્ર ગ્રાહ
 ઠરાવે।
- ૨ ગીત શ્રી રમણીક પટેલ
- ૩ પ્રવચનો શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા
 શ્રી પન્નાલાલ પટેલ
 શ્રી હર્ષચર પેટલીકર
 શ્રી પીનાબર પટેલ
- ૪ પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
- ૫ સંભારણીની સૌરભ શ્રીમતી નિર્મળાબહેન ભટ્ટ
 રંગોળી હંરીદાઈમાં ભાગ લેનાર બહેનોને ઇનામે એનાયત
 કરવામાં આવશે.
- ૬ આભારવિધિ શ્રી હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ્ર જોષી
- ૭ ગીત શ્રી પૂનમચંદ્ર ગ્રાહ

જિજ્ઞાસુની ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના શુભેચ્છકો

- ૧ શ્રી હંવચુલાલ ત્રિકુલદાસ માધવાણી
- ૨ " મૂળજીભાઈ માધવાણી કુટુંબ
- ૩ " ચંદુભાઈ કાળિદાસ પટેલ, સી. બી. ઈ. ક્યુ. સી.
- ૪ " રમણભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, બી. ઈ.મ. (લંડન)
- ૫ શ્રી ગિરધરલાલ નયવાણી
- ૬ " કાળિદાસ જીજ્ઞાભાઈ કોટેયા
- ૭ " સુવક્ષ્મ (કંપાલા)
- ૮ " હસા કેન્દ્ર (કંપાલા)

સ્વાગત સમિતિ

- ૧ શ્રી નિર્મળાનહેન શ્રવણલાલ માધવાણી
- ૨ „ લક્ષ્મીતાનહેન ચંદુભાઈ પટેલ
- ૩ „ ચંદ્રકાનહેન ઝીણાલાલ મહેતા
- ૪ „ દીપકાનહેન સુચક
- ૫ „ કમળાનહેન ચોકસી
- ૬ „ સાવિત્રીનહેન ધૂપેસિયા
- ૭ „ સુમતિનહેન હર્ષદભાઈ અમીન
- ૮ શ્રી સુચીલાનહેન ચંદ્રકાન્ત ભટ
- ૯ શ્રી દનકાનહેન રમણલાલ પટેલ. એમ. એ. (મુંબઈ.)
- ૧૦ „ કુન્જલાલનહેન માધવાણી
- ૧૧ „ સરધુનહેન દારીઆ
- ૧૨ „ દારકાલાલ હેમરાજ નયવાણી
- ૧૩ „ રમણભાઈ ખમાર

રંગોળી લડીદાર નિર્ણાયક સમિતિ

- ૧ શ્રીમતી મદાલસાનહેન સ્વરિતક
- ૨ શ્રી ઇન્દુનહેન અસ્થાના ૩ શ્રી નિર્મળાનહેન શ્રવણલાલ માધવાણી
- ૪ „ શ્રીમતીવિદ્યાનહેન ગિરધરલાલ નયવાણી
- ૫ શ્રી ચતુરથ (કંપાલ) ૧ શ્રી ૨. જી. કોરડે (કંપાલ)

વ્યવસ્થા સમિતિ

- ૧ શ્રી ગંગાદીય કલાઈ બી. કોમ ૭ શ્રી ભૂમંતીલાલ પટેલ
- ૨ શ્રી ભાઈલાલભાઈ પટેલ ૮ „ ભગવાનજી દારીઆ
- ૪ „ ધનસ્વામીભાઈ પટેલ ૯ „ મહેશભાઈ ચાલ
- ૩ „ નાટરલાલ મહેતા ૧૦ „ જદાલસિંગ
- ૫ „ મનુભાઈ પી. પટેલ ૧૧ „ કુન્જકાન્ત વોરા
- ૬ „ જોહાલાલ જોગનપુત્ર ૧૨ „ સર્વકાન્ત વ્યાસ

સાહિત્યિક કૃતિઓની નિર્ણાયક સમિતિ

- ૧ શ્રી હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ જોષી ૩ શ્રી નિર્મળાબહેન ભટ્ટ
૨ " કૌશિકાબહેન જગદીશ કલાઈ ૪ " ભાનુમતી વસનજી ઢોટેયા
પરિષદના મંત્રીઓ

- ૧ શ્રી હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ જોષી ૨ શ્રી કૌશિકાબહેન કલાઈ

જિન્નની ગુજરાતી સાહિત્યસમાના હોદ્દાદારા

- ૧ શ્રી. ડી. પી. સૂચક (પ્રમુખ) ૧૦ શ્રી, સુમતિબહેનઅમીન
૨ " નિર્મળાબહેન ભટ્ટ (ઉપપ્રમુખ) ૧૧ " જેઠાભાઈ વિસાણા
૩ " હરિપ્રસાદ પૂ. જોષી (મંત્રી) ૧૨ " જગદીશભાઈ કલાઈ
૪ " કૌશિકાબહેન કલાઈ (સહમંત્રિણી) ૧૩ " ધનસ્થામભાઈ પટેલ
૫ " મૃદુલા ચૌકસી (ખજાનચી) ૧૪ " ભાઈલાલભાઈ પટેલ
૬ " શ્રી. ભાનુમતી વસનજી ઢોટેયા ૧૫ " મનુભાઈ પી. પટેલ
૭ " ચંદ્રકાબહેન મહેતા ૧૬ " સરયુબહેન કારીયા
૮ " કમળાબહેન ચૌકસી ૧૭ શ્રી શાન્તાબહેન સીસોદીયા
૯ " કુસુમબહેન બો. પટેલ ૧૮ " સૌરદાબહેન જોષીપુત્રા
૧૯ " ક. પ્રવીણા ઢોટેયા

આ સમિલનમાં ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદર્શન, રંગોળી હરીફાઈ જેમજે કથારસિક્રીમતી સુશીલાબહેન ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટના ચિત્રાકર્ષક ચિત્રોત્તર પ્રદર્શન યોજવામાં આવનાર છે.

ગુજરાતીભાષી સર્વ ભાઈબહેનોને હાજર રહેવાં ભાવભીનું આમંત્રણ છે.

હરિપ્રસાદ પૂનમચંદ જોષી
સોમવાર.
કૌશિકાબહેન કલાઈ
મંત્રીઓ.

સંદેશાઓ અને શુભેચ્છાઓ

Wish conference brilliant success our people must cultivate swahili along with. Gujarati-

—Kaka Kalelkar.

✱

Wish conference every success Gujarati is the bond which binds us all together and we must strengthen it.

—Kanaiyalal Munshi.

✱

Wish conference every success.

Bishnuprasad Trivedi.

✱

Wish conference success in stimulating Literary cultural studies and activities.

—Umashanker Joshi.

✱

પ્રિય ભાઈ શ્રી,

નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે જિન્ના ન આવી શક્યો એ ખદમ બેઠ થાય છે. પણ તમારી કો-ફરેન્સને સંપૂર્ણ રીતે હાર્દથી હુ.

—ધનસુખલાલ મહેતા

✱

Dear Mr. Joshi,

I am glad to learn that you are holding a symposium on Gujarathi literature which is be-

ing attended by eminent writers. Growth of literary activity in a society is a sign of health and prosperity of the society and in view of this context the holding of this conference under the auspices of your Gujarati Sahitya Mandal is a matter of great satisfaction to us. The importance of such a conference hightens when we come to think that your country is soon to emerge into independence.

I would normally have liked to attend such a conference because of my interest in literature, but the exigencies of work in Nairobi will prevent my joining you in this useful venture. I however wish to send you my very best wishes for the success of this symposium and should you publish any papers giving the important speeches made on the occasion, I shall be most grateful to have copies for my own benefit and education.

Date
19-6-62

Yours sincerely,
S. Tripithi

Press attachi information service of India.

*

Wishing brightest success and prosperity.

—Rashmi Doshi.

જત આપની આમંત્રણપત્રિકા મળી. આભાર. અમારી કમિટીએ તમોએ હાલના તબક્કે યોજાવે 'પૂર્વ આફ્રિકાનું' ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની સફળતા ઇચ્છી છે. અને આશા રાખીએ છીએ કે આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખી જાત પાડશે.

સિ.

માનદ મંત્રી

શ્રી કંપાસા સેવાદળ

#

સ. નિવેદન જે "ગુજરાતી સાહિત્ય સભા જિન્ન" સાહિત્ય પરિષદ યોજે છે. એ બદલ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન ધટે છે. આફ્રિકાના ધર્માલિંગાં જીવનમાં અને જ્યાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ નામની જ છે ત્યાં આ "પરિષદ"ની યોજના એ સાદસ ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. આ "પરિષદ" ખાસ કરીને પૂર્વ આફ્રિકાના ભિગતા લેખકોને નવી દૃષ્ટિ, નવી પ્રેરણા અને નવો ઉત્સાહ આપશે એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વકની ભાવના છે. "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ" મહાગુજરાતના ખ્યાતનામ લેખકોને જિન્નના આંગણે બોલાવે અને અહીંની જનતા તેનો સાલો મેળવે એ પણ ખૂબ જ ગૌરવની વાત છે. અંતમાં આ "સાહિત્ય પરિષદ" એક અમર પરિષદ બની રહે અને દરેક રીતે સફળતા મેળવે એવી અંતઃકરણની ભાવના સિવાય બીજીં તે હું શું આપી શકું? અંતમાં ફરી એક વાર આ બદલ ધન્યવાદ

રમણીકલાલ નાનાલાલ મધવાણી.

#

જિન્નના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ દ્વારા આયોજિત પૂર્વ આફ્રિકાના ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની પરમ મંગલ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત પ્રગટ થયેલી આમંત્રણ પત્રિકા પાઠવતા બદલ મંડળના પ્રમુખ શ્રી તથા આપના અમેઝણી છીએ.

પૂર્વ આધિકારીના રાજકીય ઉત્થાનને અવસરે સમગ્ર પૂર્વ આધિકારીને સારુ આ પ્રકારનું અનન્ય સંમેલન યોજાય અને એ નિમિત્તે ભારતથી પધારેલા સાહિત્યના વિશિષ્ટ અધિકારીઓ અહીં વસતી સાહિત્યોન્મુખ પ્રગ્નને અતિમહાદય રસપાન કરાવે તે કેટલું બહુ પ્રુણપ્રદાયી કહેવાય ।

જિન્નના પ્રગ્નજનો તેમજ અધિકૃત કાર્યકરોના અદ્ભુત સાહ અને સતત પરિશ્રમના પરિપાકરૂપ આ શુભકર પ્રવૃત્તિ માટે આયોજકોને અભિનંદન.

સંમેલનની સર્વતોમુખી સફળતા વાંછીએ છીએ,

લિ. લાનુશંકર ઝોધવણ વ્યાસ

✽

આમંત્રણ પત્રિકા મળી હતી. આશાર માત્ર છું. સંજોગો-વશાત્ સંમેલનમાં હાજરી આપવાનું બની શક્યું નહિ હોવાથી દિલગીર છું.

જિન્નને આંગણે સાહિત્ય સંમેલન મળે ॥ અને તેમાં સર્વ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, ઈશ્વરલાલ દવે, ચંદ્રવદન મહેતા, અને પટેલ ત્રિપુટી પન્નાલાલ, પીતામ્બર અને પેટલીકર (તથા સાહિત્યક્ષેત્રે "પપ્પા !") જેવા ગરવી ગૂજરાતનાં ખ્યાતનામ સાહિત્ય રત્નો હાજરી આપે છે. તે પૂર્વ આધિકારીને સાહિત્યક્ષેત્રે એક ઐતિહાસિક અપૂર્વ પ્રસંગ લેખાશે. સમગ્ર ગૂજરાતીલાપી જનતાને માટે, અને સર્વિશેષ સંમેલન માટે આ ગૌરવ લેવા જેવું ગણાય. સંમેલનના રોજકોને ધન્યવાદ થાશે છે. સંમેલનને હું અંતઃકરણ પૂર્વક શુભેચ્છા અને ઉજ્જવળ સફળતા આહું છું.

રણછોડલાઈ દેસાઈ

✽

પૂર્વ આધિકારીની સર્વપ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાને

ભરવાનું આંગણે માન ખાટી જવા બદલ જિંભ ધન્યવાદનું અધિકારી છે,
હું આ સાહિત્ય પરિષદને હાર્દિક શુભેચ્છા પાઠવું છું.

વિનયકવિ (મોખાસા)

*

હિતગીર છું કે આપણા યુગાન્ડાની કોન્ઝીસ્ટન્ટ કોન્ફરન્સમાં
જવાનું થવાથી હું સાહિત્ય સંમેલનમાં ભાગ લઈ શક્યો નહિ. હું
સાહિત્ય સંમેલનમાં હાજરી ન આપી શક્યો તેથી મને અત્યંત ખેદ
થાય છે. આપણે આપણા દેશનું જ કામ છે, એમ માની મન
વીળવું રહ્યું.

સાહિત્ય સંમેલનના તમારા જેવા ઉત્સાહી અને ગુણગ્રાહી
સંબાલકો છે. એટલે તેની સફળતા વિશે મને જરાય શંકા નથી.
આટલે દૂર જ્યાં આપણા ભાઈઓ દ્રવ્યોપાર્જનના કામમાં રાત-
દિવસ રમ્યાપમ્યા રહે છે, તેવા પ્રદેશમાં તમે સાહિત્યની જે જ્યોત
જલતી રાખવા યત્ન કરી રહ્યા છો તેને માટે મારા અનેકાનેક
ધન્યવાદ.

આપણા લેખક મિત્રો શ્રી પન્નાલાલ, શ્રી પીતામ્બર, શ્રી
જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી પેટલીકર વગેરેને હું આશા રાખું છું કે યુગા-
ન્ડામાં મજા આવશે. યુગાન્ડાના હિન્દીઓની આગતાશ્વાગતા તો
અજોડ છે. આથી તેમનાં ભાવ બીનાં સ્વાગત લેખક મિત્રોને ભીંજવી
દેશે તેમાં વળી આનંદી, સૌજન્ય અને સદ્ભાવભર્યા શ્રી ઈશ્વરલાલ
દવે સાથમાં છે આથી સોનું અને મુગંધ સાથે મળ્યા જેવું બન્યું છે.

આથી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિમાં તમને જિન્નના નાગરિકોને
સહકાર છે તે આનંદની વાત છે. એ જ પ્રમાણે જે પૂર્વ આફ્રિકામાં
ખધા ધનિક લોકો રસ લે તો માતા ગુજરાતીની પૂજા વધારે પડેલ
અને મંગલમયી બને.

અંતમાં પ્રભુને એક જ પ્રાર્થના કરું છું કે આ સંમેલન બીજાં એવા અનેક સંમેલનનાં પ્રેરક બને. જેથી મા સરસ્વતી અમારા જીવનની જડતા દૂર કરી એ સાહિત્યના સ્વર્ગીય રસમાં આપણું જીવનને તરબોળ કરી આપણને બિર્ધગામી ઉજ્જવલ અને ઉત્કૃષ્ટ બનાવે.

લિ. હાથાભાઈ પટેલ ના
જય સરસ્વતી

✽

આજના શુભ દિને આપે અનેક મુસીબતોનો સામનો કરીને પણ પરિપક્વ સફળ આયોજન કર્યું છે અને અહીંની જનતાને પ્રખર વિદ્વાનોનાં પ્રવચન સત્સંગનો લાભ અપાવ્યો છે. ખરેખર અમે સદુ વતી આપ ધન્યવાદને યોગ્ય જ છો.

આ શુભ પ્રસંગે હિન્દી મહિલા મંડળની સંસ્થા પણ આપ, તેમજ પરિપક્વ બંને તરફ ખૂબજ શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરે છે અને દરેક રીતે પરિપક્વ સફળતા વાંચે છે. અમે બહેનો તો આશીર્વાદ સિવાય બીજું શું આપી શકીએ તેમ છે ? આશા છે કે તમે અમારા અતરના આશિર્વાદ-અમારી શુભાકાંક્ષાઓ સ્વીકારશો.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આમ જનતાને આવી જ મહેનત ઉઠાવીને આવા પ્રસંગો અવારનવાર યોજતા રહેશો.

લિ. સરમૂ કારીઆ.

મંત્રિણી

હિ. મ. મંડળ, જિન્ન.

તા. ૨૩ અને ૨૪મી જૂન ૧૯૬૨ના રોજ જિન્નની શુજરાતી સાહિત્યસભાના ઉમેકમે પૂર્વ આફ્રિકા પ્રથમ શુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન જિન્નને આંગણે ભરાયુ તે સમયે સર્વાનુમતે પસાર થયેલા.

કરાવો

કરાવ ૧ લો.

તોચેતરમાં જેમના અવસાન થયા છે તે પ્રસિદ્ધ આજીવન કવિવણીકાર શ્રી નાનાલાલ બેટ જાણીતા કેળવણીકાર અને અધ્યાપક રવ. રમેશ્વિકલાઈ યાસિક, ગુજરાતમાં ગઝલને લોકપ્રિય કરનાર ગઝલ-સમ્રાટની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરનાર અને સમદાના તખ્તસુસથી જાણીતા શ્રી હરેજી લવજી દાંભાણી અને કાવ્યસાહિત્યમાં મધુર ગીતા અને પ્રાણવાન કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવનાર ઉત્તમ કવિના કવિ શ્રી પ્રહલાદ પારેખ, પાકિસ્તાનમાં રહી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના પ્રવર્તક યુવાન કવિ અને ગઝલકાર સાહિક પોપટીઆ અને જિન્નમમાંગહી સાહિત્યો-પાસના કરનાર શ્રી ગુલામ ફુસેન જીવરાજ ફરહાદના અવસાન પ્રત્યે આ સંમેલન જિંડી શોકની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. અને આ સફળ સાહિત્યકારો અને કવિઓની સાહિત્યસેવાની નોંધ લે છે અને પરમકૃપાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે કે તેમના આત્માને શાંતિ અપે.

પ્રમુખ સ્થાનેથી

(શ્રી જયેતીન્દ દવે)

કરાવ ૨જો

આ સંમેલન આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે કે પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતાં ગુજરાતી ભાષીજનોનું માનુષ્યા ગુજરાતીનું ભાષાશાન વિદ્યેસે નેનજ સાહિત્યપ્રેમીઓ તથા મિત્ર મંડળોએ ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સંચાલિત 'આસ્વાદ' સંસ્કાર અને દીક્ષા પરીક્ષાઓ લેવાનું શરૂ કરવું અને તે માટેનાં યોગ્ય સ્થળે કેન્દ્રો સ્થાપવાં.

મુકનાર. શ્રી ટી. પી. સુચક

ટકા આપનાર શ્રી. દ. પૂ. જોષી

કેશવ ૩ જી

ગુજરાતી સાહિત્યનું આ સંમેલન યુગાન્ડા ફોડકારટી'ઝ સર્વીસે ગુજરાતી ભાષાના કેાષ કાર્યક્રમને સ્થાન આપેલું નથી એની સંમેલ તોંધ લે છે. ગુજરાતી ભાષીઓની સંખ્યા સમસ્ત યુગાન્ડામાં ૫૦,૦૦૦ જેટલી છે. તેઓ માટે રેડિયો એ સર્વતઃ સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું સાધન છે. સ્વતંત્ર યુગાન્ડામાં ગુજરાતીભાષીઓના સાંસ્કૃતિક વિકાસ ની દૃષ્ટિએ રેડિયો પરના કાર્યક્રમોનું મહત્વ સવિશેષ છે. આ કાર્યક્રમેા સુ. બી. એસ. રજૂ કરે એ માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થાય એ માટે આ સંમેલન નીચેના સભ્યોની સમિતિની રચના કરે છે.

મુકનાર: શ્રી હસમુખ દેસાઈ

ટેકા આપનાર: શ્રી રમેશ પટેલ

- (૧) શ્રી જ્યેષ્ઠારામ ભટ્ટ (ગિન્ના)
- (૨) „ પંડિતરાવ રાવલ („)
- (૩) „ જરાભાઈ પટેલ (કંપાલા)
- (૪) „ નટવરભાલ ઠાકોર („)
- (૫) „ કુમારી કાન્તામહેન દવે (મ્યાલે)

કેશવ ૪ થો

પૂર્વ આફ્રિકાની એસિયન પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષાને યોગ્ય મહત્વ નથી અપાતું તેની આ સંમેલન ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે. ભાષી પેઢી પોતાની માનુભાષાના યોગ્ય જ્ઞાનથી વંચિત ન રહે તે માટે યોગ્ય કરવા સારું આ સંમેલન નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ રચનાની ભલામણ કરે છે.

મુકનાર: શ્રી હ. જી. જોષી

ટેકા આપનાર: શ્રી દ. મે. જોષી

(કંપાલા)

(૧) શ્રી ટી. પી. સચક	(૫) શ્રીમતી લાનુમતી કોટેયા
(૨) ,, ડાહ્યાભાઈ કવિ	(૬) ,, નિર્મળાબહેન ભટ્ટ
(૩) ,, હસમુખ દેસાઈ	(૭) શ્રી નટવરલાલ ઠાકોર કં'પાલા
(૪) ,, રમેશભાઈ પટેલ	(૮) શ્રી મધુભાઈ ખી ઠાકર (કં'પાલા)
- કાવ ૫ મો.

પૂર્વ આફ્રિકાની લિન્ન લિન્ન સંસ્થાઓ પોતપોતાની રીતે સાહિત્યિક સંસ્કૃતિક અને કલાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તે બધાનું સંયોજન થાય તો આવી પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળે જનતાને પણ બહારના અને સ્થાનિક સાહિત્યકારો અને કલાકારોનો લાભ મળે અને મુખ્યવશિષ્ઠ રીતે આવા કાર્યક્રમો અન્ન સ્થળે પણ થોડું સકાય આજના તબક્કે આ બધી સંસ્થાઓનું સંયોજન થાય અને એક કેન્દ્રીય સંસ્થા સ્થપાય તે અત્યંત આવશ્યક છે, તેમ આ સંમેલન માને છે. આવી કેન્દ્રીય સંસ્થા વિષે વિચારણા કરવા અને તેનું બંધારણ થકી કાઢવા સારુ નીચેના સંબંધોની એક સમિતિ નીમવામાં આવે છે.

મુકનાર: શ્રીમતી નિર્મળાબહેન ભટ્ટ

રેકો આપનાર: શ્રીમતી લાનુમતી કોટેયા

(૧) શ્રી ટી. પી. સચક (જિન્ન)	(૭) શ્રી વસંતભાઈ નાયક (નૈરોબી)
(૨) ,, ડાહ્યાભાઈ કવિ (કં'પાલા)	(૮) ,, રણજીતભાઈ દેસાઈ (મોમ્બાસા)
(૩) ,, લાનુમતી કં'પાલા (કં'પાલા)	(૯) ,, ઇન્દુલાલ દવે (દાવોસલામ)
(૪) ,, રમણિક પટેલ (આલે)	(૧૦) શ્રીમતી લાનુમતી કોટેયા (જિન્ન)
(૫) ,, હસમુખ દેસાઈ (કં'પાલા)	(૧૧) શ્રી હરિપ્રસાદ પૂ. જોષી (,,)
(૬) ,, પ્રીતમ પંડ્યા (કં'પાલા)	(૧૨) શ્રીમતી નિર્મળાબહેન ભટ્ટ (,,)